

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

παράδοση και
πρωτοτυπία

Δ. Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ

ή παραδοσιακή
δραματουργία
του Καραγκιόζη

Γ.Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

πολυεθνικές και
έθνικη ανεξαρτησία

Λογοτεχνία
και ιδεολογία

C. GLUCKSMANN

πρωταρχική
συσσώρευση
κεφαλαίου
στὰ Βαλκάνια

N. TONTOROΦ

ΕΑΜ: ιστορία
και ιδεολογία

Α. ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

μηνιαία επίθεώρηση • τεύχος 5 • Σεπτέμβρης 1976 • τιμή τεύχ. 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

3	«Αντικειμενικά» έργο της επανάστασης	Άγγελος Ελεφάντης
6	Για το «Ιδανικό»	Άγιος Τσιμπάνης
8	Αθήνα 2000 μ.Χ., κατά το Χριστούγεννό Δο- ξιάρι	Πάουλο Λουκάκης
11	Για τη σχέση λογοτεχνίας και ιστορίας	Chr. Glucksmann
18	Παράροι και πρωτοτυπία «Ο γυριστός το- ξενιτζής» του Γ. Σαφίρη	Δ. Ν. Μαρωνίτης
22	Η παραδοσιακή δραματολογία του Καρ- κιάρι	Γ. Μ. Σηφάκης

ο πολιτης

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Δῆμος Μαυρομαμάτης
Γιῶργος Σεφεροτζής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Γιάν. Η. Χάρης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομαμάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε.,
Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: εξάμηνη 240 δρχ., ετήσια 450. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: εξάμηνη
350 δρχ., ετήσια 700. ΗΠΑ - Καναδάς (άερ.): εξάμηνη 400 δρχ., ετήσια 800 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ
ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Κώστας Γιούργος, Ὑπατίας 5, τηλ. 3224131.

μηνιαία επιθεώρηση ● τεύχ. 5 ● Σεπτέμβρης 1976 ● 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<p>Ἄγγελου Ἐλεφάντη Ἄριστ. Τουμπιώτη Παύλου Λουκάκη</p>	<p>: «Ἀντικειμενικά, ἐχθρὸς τῆς ἐπανάστασης» .... 3 : <i>Γιὰ τὸ «ιδιώνυμο»</i> ..... 6 : Ἀθήνα 2000 μ.Χ., κατὰ τὸ Χωροταξικὸ Δο- ξιάδη ..... 8</p>
■	
<p>Chr. Glucksmann Δ. Ν. Μαρωνίτη Γρ. Μ. Σηφάκη</p>	<p>: <i>Γιὰ τὴ σχέση λογοτεχνίας καὶ ἰδεολογίας</i> ..... 11 : <i>Παράδοση καὶ πρωτοτυπία. «Ὁ γυρισμὸς τοῦ ξενιτεμένου» τοῦ Γ. Σεφέρη</i> ..... 18 : <i>Ἡ παραδοσιακὴ δραματολογία τοῦ Καρα- γκιόζη</i> ..... 25</p>
■	
<p>Michel Beaud Jean David</p>	<p>: <i>[Πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες καὶ ἐθνικὴ ἀνεξαρτη- σία. Ἐνα παράδειγμα: ἡ Pechiney Ugine Kuhl- mann]</i> ..... 40</p>
■	
<p>Χρ. Χατζηιωσήφ Πέτρου Ν. Στάγκου</p>	<p>: <i>Στοιχεῖα γιὰ τὴν κυπριακὴ οἰκονομία</i> ..... 45 : <i>Οἱ πολιτικὲς δυνάμεις τῆς Κύπρου (β' μέρος)</i> 54</p>
■	
<p>Ἄγγελου Ἐλεφάντη Τάσου Ἰωαννίδη Νικ. Τοντόροφ</p>	<p>: <i>ΕΑΜ: Ἱστορία καὶ ἰδεολογία. Προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τοῦ ΕΑΜ</i> ..... 63 : <i>Τὸ τουρκικὸ ἐργατικὸ κίνημα τὸν 20ὸ αἰῶνα (β' μέρος)</i> ..... 69 : <i>Γιὰ τὴν πρωταρχικὴ συσσώρευση κεφαλαίου στὰ Βαλκάνια</i> ..... 75</p>
■	
<p>Γιώργου Καρρᾶ</p>	<p>: <i>«Τὸ κόκκινο ἄστρο πάνω ἀπ' τὴν Κίνα. Ἡ ἐποποιία τῆς Κινεζικῆς Ἐπανάστασης», τοῦ Edgar Snow</i> ..... 80</p>
<p>Χ.Α.</p>	<p>: <i>«Ἄγνωστα κείμενα. Λόγοι, συζητήσεις, συ- νεντεύξεις, ἐπιστολές», τοῦ Μάο Τσέ Τουνγκ</i> 82 — <i>Βιβλιογραφία γιὰ τὴν Κίνα, καὶ ἔργα τοῦ Μάο Τσέ Τουνγκ</i> ..... 83</p>

διαγυμνουοφδαλμου

«ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΑ ΕΧΘΡΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ»

Οι μεγάλοι άνδρες της ιστορίας δεν έχουν όλο τον κόσμο με το μέρος τους. Συχνά ο πολύς κόσμος ήταν εναντίον τους. Μάλιστα, όσοι «μεγάλοι» έσμιξαν τὸ προσωπικό τους έργο με τὸν τιτάνιο αγώνα τῶν λαῶν γιὰ τὴν κοινωνική χειραφέτησή τους, γνώρισαν θεωρητικά και πρακτικά τὴ σφοδρὴ ἀντίδραση τῶν δυνάμεων πού βολεύονται με τὸ παλιὸ ἢ τὴν κοινωνική καταπίεση.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει και γιὰ τὸν Μάο: πολλοί, συμπατριῶτες του και ξένοι, στάθηκαν πολέμιοι του. Και σήμερα, ὅταν ἡ γενικὴ «αναγνώριση» συνοδεύει τὴ σορὸ του στὸ Πάνθεο τῶν Μεγάλων τῆς Ἱστορίας, πολυάριθμοι παραμένουν οἱ σκεπτικοί, οἱ πολέμιοι, οἱ ἀντίπαλοι. Αὐτοί, ἂν δὲν συμμερίζονται τὸ έργο τοῦ νεκροῦ κομμουνιστῆ ἡγέτη τῆς Κίνας, ἂν διαλαλοῦν τὴν ἀποστροφή τους γι' αὐτό, ἂν ἀντιδρῶν στὶς ἰδέες και τὶς ἐφαρμογές τοῦ κινέζικου σοσιαλισμοῦ εἶναι γιατί ἔχουν διαφορετικὴ ἰδεολογικὴ ὀπτική, μιά ὀπτικὴ πού ταιριάζει περισσότερο στὰ συμφέροντά τους. Ἡ ἀντίθεση λοιπὸν στὸ έργο και στὴν προσωπικότητα τοῦ Μάο δὲν εἶναι παράξενο πράγμα, γιατί δὲν εἶναι παράξενη και ἀσυνήθιστη ἡ ἀντίθεση συμφερόντων και ἰδεῶν. Ἀποκεῖ και πέρα ἡ ἱστορία δείχνει τι φτουράει και τι ξεφτίζει.

Ἔτσι, δὲν ξαφνιάζει ἰδιαίτερα τὸ γεγονός ὅτι τὸ ΚΚΕ, ἡ ΚΝΕ και ὁ Ἰδιόκλητῆς δὲν βρῆκαν καλὸ λόγο νὰ ποῦν γιὰ τὸν Μάο, ἐνῶ ποτὲ δὲν ταιγκουνεύτηκαν τὰ λόγια τους προκειμένου νὰ ἐξάρουν τὴν πολιτικὴ τοῦ ΚΚΣΕ και τὸ συντελούμενο στὴν ΕΣΣΔ έργο. Μιά τέτοια στάση εἶναι λογικὴ συνέπεια τῆς γενικότερης πολιτικοἰδεολογικῆς ἰδιοσυστασίας αὐτῆς τῆς τάσης τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος στὸν τόπο μας, πού ἔχει τὴν ἐξήγησή της και τὶς ἱστορικὲς καταβολές της.

Ἰσοτόσο δὲν εἶναι ἡ ἀντίδραση στὶς ἀπόψεις τοῦ Μάο πού θὰ θέλαμε νὰ ὑπογραμμίσουμε. Εἶπαμε: ἡ μὴ συμφωνία εἶναι ἐξηγήσιμη και κατανοητὴ... Ὅμως ὑπάρχουν τρόποι νὰ εἶναι κανεὶς ὑπὲρ ἢ κατὰ —δὲν ἀναφέρομαι στοὺς γνωστοὺς κώδικες ἀβροφροσύνης— και νὰ εἶναι συζητήσιμος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀποδεκτὸ τῶν συμπερασμάτων του, και τρόποι πού ἀποτελοῦν πρόκληση στὴ νοημοσύνη και τὴ στοιχειώδη ἐμπειρία. Στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἰδιόκλητῆ πού δημοσιεύεται στὴ διπλανὴ στήλη εἶναι πρόκληση στὴ νοημοσύνη ὄχι μόνο τοῦ ἀριστεροῦ κόσμου ἀλλὰ και τοῦ «ἀπλοῦ» ἀνθρώπου. Γιατί ὅσοι ἔχουν βρεθεῖ στὰ χαρακώματα τῆς Ἀριστερᾶς, τῆς ὀποιᾶς Ἀριστερᾶς, ἢ ἐστὼ ὅσοι εἶναι «ἀπλός» λαός —τὸν ὅποιο ὄλοι ἀναγορεύουμε τελικὸ και ἀκριβοδικαίκο κριτὴ μας— θὰ ξαφνιαστοῦν διαβάζοντας σὲ ἔντυπο τῆς «Κομμουνιστικῆς Νεολαίας τῆς Ἑλλάδας» ὅτι ὁ Μάο ἦταν ἀντεπαναστάτης και συνεργάτης τῶν ἱμπεριαλιστῶν. Ἄν θελήσουν νὰ συζητήσουν σοβαρὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοὺς, πρέπει νὰ παραδεχτοῦν ὅτι ὡς τώρα ἦταν μωροί, μωροὶ σὰν σκύβαλα, ἀφοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συμφωνία τους ἢ μὴ με τὶς μαοϊκὲς θέσεις, κατέτασαν τὴν Κίνα στοὺς μεγάλους ἀντίπαλους τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, και γνώριζαν τὸν Μάο στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ ἀντιιμπεριαλιστικοῦ αγώνα.

Εὐκόλο και τελικὰ ἀχαρο θὰ ἦταν γιὰ τὸν ὅποιοιδήποτε νὰ ἀνασκευάσει τὶς παραδοξολογίες τοῦ Ἰδιόκλητῆ. Κι ἀκόμη εὐκολότερο νὰ διαγνώσει τὴ διάφανη ἀλλωστε πολιτικὴ σκοπιμότητα πού ὑπαγόρευσε τὴ θέση του. Ὅμως ὑπάρχει κάτι ἄλλο, σημαντικότερο ἀπὸ τὴν ἀνασκευή. Οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ Ἰδιόκλητῆ προσφέρθηκαν ὡς ἰδεολογικὴ τροφή στοὺς χιλιάδες νέους πού συγκεντρώθηκαν στὸ «Φεστιβάλ τῆς ΚΝΕ» ἐνῶ ἀναγγελλόταν ὁ θάνατος τοῦ Μάο. Στὸ χῶρο αὐτό, ὅπου τόσα ἀκούστηκαν γιὰ τὴν ἀνάγκη δημοκρατικῆς ἀνάπλασης τῆς παιδείας μας, γιὰ τὴν πάλι κατὰ τοῦ σκοταδισμοῦ, γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ λαοῦ στὴ γνώση και τὴν ἐπιστῆμη, ὅπου τραγουδιστὲς και ποιητὲς ἐπιστρατεύτηκαν γιὰ νὰ τονώσουν —τί ἄλλο;— τὴν πνευματικὴ και τὴν ψυχικὴ εὐαισθησία τῶν νέων, στὸν ἴδιο αὐτὸ χῶρο τῆς Καισαριανῆς μιά ἀνιστόρητη και ὑβρεολογικὴ ἀξιολόγηση τοῦ έργου τοῦ Μάο δόθηκε ὡς ἐπιστημονικὸ ἐφόδιο σὲ ἀνθρώπους νέους πού πρωτοπροβληματίζονται ἐμπρὸς στὴν κοινωνικὴ περιπλο-

Ἔνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς ΚΚ και πρόεδρός του γιὰ 41 ὀλόκληρα χρόνια, ὀδηγὸς τῆς μεγάλης πορείας, θεμελιωτῆς τῆς Λ. Δ. Κίνας, ὑποκινητῆς και καθοδηγητῆς τῶν «πολιτιστικῶν ἐπαναστάσεων», διασπαστῆς τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος, ἀντισοβιετικὸς, ἀντεπαναστατικὸς συνεργάτης τῶν ἱμπεριαλιστῶν. Αὐτὸς ἦταν ὁ Μάο... Ἰδιόκλητῆς Τσὲ Τούγκ ξεκίνησε ἐπαναστάτης και κατέληξε —τουλάχιστον ἀντικειμενικὰ— ἔχθρὸς τῆς ἐπανάστασης.

**(Ο ΟΔΗΓΗΤΗΣ,
βδομαδιάτικο ὄργανο
τοῦ Κ.Σ. τῆς ΚΝΕ,
ἀρ. 108, Σεπτ. 1976)**

διαγυμνουοφδαλμου

κή: όσοι έφευγαν από την Καισαριανή θά 'πρεπε να πιστέψουν ότι ο Μάο ήταν εχθρός της επανάστασης και να φανταστούν την εικόνα μιάς Κίνας όπου «μαοϊκοί» και πράκτορες της CIA περπατούσε χέρι χέρι.

Οί άνθρωποι σήμερα, και ιδιαίτερα οί νέοι, έχουν χίλιους λόγους να άσπαστούν τη σοσιαλιστική ιδεολογία και να σκεφτούν την μοίρα τους με βάση τή έπιστημονικά έπιτεύγματα του μαρξισμού. Έπομένως μιά πολιτική παιδεία που θά βασίζεται στην έπιστημονική γνώση των κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών προβλημάτων συνιστά κοινωνική και πολιτική ανάγκη του καιρού μας, και συνακόλουθα ή κατοχύρωση της άποτελεί στοιχείο των δημοκρατικών δικαιωμάτων και άπαιτήσεων του λαού μας. Γι' αυτό ή πλαστογράφηση της ιστορίας, ό ύποκειμενισμός, ή άποφθεγματική άξιοκρισία, ή ύποδούλωση της γνώσης στην πολιτική σκοπιμότητα —άθλιότητες με τις όποιες συμβίωσαν γενιές και γενιές Έλλήνων— στο βαθμό που, χάρη σε έντεχνους ή άτεχνους ιδεολογικούς μηχανισμούς, έπιβάλλονται στη σκέψη των ανθρώπων και γίνονται πνευματικά εφόδια των λαϊκών κινημάτων, άναιρούν το αίτημα για ώριμη πολιτική παιδεία. Αυτό το αίτημα έχει άποδέκτη και όφελίτη όχι μόνο το Κράτος, αλλά και τις ίδιες τις δημοκρατικές δυνάμεις. Άλλώς ό δρόμος για τήν κοινωνική χειραφέτηση γίνεται μακρύς, πολύ μακρύς. Άιδιαίτερα μάλιστα όταν ό πνευματικός σκοταδισμός έρχεται από τήν ίδια τήν Άριστερά, το κακό είναι διπλό: από τήν μιά παρεμποδίζει τή διάδοση και τήν ανάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης, τή σύνδεσή της με το λαϊκό κίνημα, και από τήν άλλη (ή ως έκ τούτου) εύνοει ή ίδια τή διείσδυση της άστικής ιδεολογίας στις γραμμές του λαϊκού κινήματος.

Στο ελληνικό κίνημα δεν είναι ή πρώτη φορά που ή εύκολη συνθηματολογία πάει να παρουσιαστεί ως πεμπουσία του μαρξισμού. Γενιές άριστερών έζησαν και άγωνίστηκαν έχοντας τή φτηνή δημοσιογραφία για έπιστημονικό εφόδιο, τή άποφθέγματα για ιστορική άυτογνωσία, τήν άπατηλή άληθοφάνεια για έγκυρη άλήθεια. Άν το ελληνικό λαϊκό κίνημα έχασε το δρόμο του τόσο συχνά, τούτο δεν ήταν άμοιρο της ιδεολογικής άποπτώχευσης στην όποία τόν ώθούσαν οί τυλιγμένοι με βαρύγδουπη επαναστατική φρασεολογία άφορισμοί.

Ά υποδοχή του πολιτικού και φιλοσοφικού έργου του Μάο στην Έλλάδα δίνει τή πειστικότερα τεκμήρια αυτής της άθλιότητας. Άπό τότε που έξέπασε ή σοβιετοκινεζική διένεξη, στις γραμμές της ελληνικής άριστεράς τή σχετικά ιδεολογικά και πολιτικά προβλήματα άντιμετωπίστηκαν με *δρους πίστης*. Οί πολλοί —και ένωμένοι τότε στο ένα ΚΚΕ— *πίστεψαν*, και ύστερα είπαν και έγραψαν (ας θυμηθούμε τή δημοσιεύματα των έντύπων της Άριστεράς, τή πριν από το 1967), ότι ό «μαοϊσμός» άναντίρρητα συνιστά παράκλιση, δογματισμό, άντισοβιετισμό. Και κάποιοι λίγοι που άυτοχειροτονήθηκαν «μαρξιστές-λενινιστές» κατ' άποκλειστικότητα, *πίστεψαν* ότι ό Μάο είναι ό μόνος, ό μεγάλος όδηγητής των λαών. Το έπίπεδο της ιδεολογικής σύγκρουσης ήταν τέτοιο που σε τελευταία άνάλυση δεν είχαν σημασία τή συμπεράσματα. Και οί μόν και οί δέ, με τήν ίδια εύκολία, με μόνο εφόδιο τήν «πίστη», χωρίς συζήτηση, χωρίς στοιχεία, χωρίς βάσανο, χωρίς εξέταση του συγκεκριμένου έργου, χωρίς άντιπαραβολή, χωρίς άνάλυση των συνθηκών στις όποιες έδειχνε το πρόσωπό της ή κινεζική επανάσταση, φώναξαν ΖΗΤΩ ή ΚΑΤΩ. Έτσι! Με βάση τήν άπρίορι κατάφαση σε ένα μοντέλο και μιά πολιτική, της ΕΣΣΔ στην μιά περίπτωση, με βάση τήν άπρίορι κατάφαση στις κινεζικές θέσεις στην άλλη: οί μόν προσηλωμένοι στην ΕΣΣΔ, οί δέ «θέλοντας να βρουν στην Κίνα ό,τι έχασαν στην Μόσχα». Και οί δυο άναζητώντας στη θαλπωρή μιάς ξένης αίγλης παράδειγμα για μίμηση. Και τή προβλήματα έμεναν άπέξω. Έπομένως ή όποια γονιμοποίηση που θά μπορούσε να προκύψει από τή γνώση και τήν οικείωση της έμπειρίας και των κατακτήσεων της κινεζικής επανάστασης χάθηκε στη στεία λογοκοπία.

Άυτή ή θλιβερή προϊστορία, που τήν κάνει ιδιαίτερα έπίκαιρη το δημοσίευμα του 'Οδηγητή, μιάς ύποχρώνει να προσεγγίσουμε με διαφορετική μεθοδολογία τήν κινεζική σοσιαλιστική

διαγυμνουφθαλμοι

έμπειρία και τις ιδέες του Μάο. Στην πορεία της κινεζικής επανάστασης —όπως σε κάθε επανάσταση— υπάρχουν έργα σημαντικά: ή Μεγάλη Πορεία, ο αντιφασιστικός αγώνας, ή κραταίωση του Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού, ή αποτίναξη της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης, ή ίδρυση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας, οι πρώτες βάσεις του σοσιαλισμού, ή εξαφάνιση της πείνας και της αρρώστιας από τις πλατιές μάζες του κινεζικού λαού, το «μεγάλο άλμα προς τα μπρός», οι αγροτικές κομμουνές. Ακόμη και η τόσο συζητημένη πολιτιστική επανάσταση, είτε το θέλουμε είτε όχι, έθεσε με νέους όρους το ζήτημα των σχέσεων του κόμματος με τις μάζες, του κόμματος με το Κράτος, πλούτισε την προβληματική μας για τις σχέσεις του έποικοδομήματος με την κοινωνικοοικονομική βάση σε έναν σοσιαλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, και έδωσε ένα άλλο κλειδί για να έρμηνεύσουμε τα «άρνητικά» και τα «λάθη» του σοσιαλιστικού κόσμου. Και κάτι, ίσως, πιο σημαντικό, που μάς ενδιαφέρει άμεσότερα: η πολιτιστική επανάσταση γονιμοποίησε την ανάλυση και την κριτική της πραγματικότητας των σοσιαλιστικών κοινωνιών, χωρίς αυτό να είναι και ην είναι υποχρεωτικά, άντικομμουνισμός.

Το μεγάλο και πρωτεϊκό έργο της κινεζικής επανάστασης, όπως σωστά επισημάνθηκε, έδειξε πρακτικά ότι η Όκτωβριανή Επανάσταση δεν ήταν φευγαλέα άναλαμπή που έμελλε να σβήσει στη βαρβαρότητα του σύγχρονου κόσμου, αλλά τάση της ανθρώπινης ιστορίας. Όσοι γνιιάζονται για την πορεία του σοσιαλισμού στον τόπο μας θα ήταν ένοχοι πνευματικού κομπογιαννιτισμού και πολιτικού στραβισμού αν την αντιμετώπιζαν με άφορισμούς. Η κινεζική έμπειρία πρέπει να μελετηθεί, να μελετηθεί, και πάλι να μελετηθεί.

Αντίθετα, η μεθοδολογία του Όδηγητή δεν είναι χρήσιμη σε κανέναν, γιατί αποτελεί άρνηση της κοινής έμπειρίας και της λογικής. Ο Λένιν έγραφε ότι «ο Μάρξ δεν μάς άφησε ένα έργο "Λογικής" (με κεφαλαίο Λ) αλλά μάς κληροδότησε τη "λογική" του Κεφαλαίου». Και ξέρουμε ότι η λογική του Κεφαλαίου δεν είναι άλλη από την αύστηρή ανάλυση των νόμων της καπιταλιστικής κοινωνίας και των τάσεων του ιστορικού γίνεσθαι. Ξαναγυρίζοντας σ' αυτή τη λογική μπορούμε γόνιμα να κατανοήσουμε τα σύγχρονα προβλήματα του σοσιαλισμού —κι εκείνα που έκανε επίκαιρα ο θάνατος του Μάο. [Τα άνιστόρητα άποφθέγματα είναι μόνο για τα πανηγύρια.]

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

διαγυμνουοφδαλμου

ΓΙΑ ΤΟ «ΙΔΙΩΝΥΜΟ»

Η πρόσφατη τροποποίηση του Ποινικού Κώδικα, που τόσες αντιδράσεις και συζητήσεις προκάλεσε, έφερε και πάλι στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής του τόπου το πάντα καίριο και ανεξάντλητο θέμα της βίας. Βασική επιδίωξη του νόμου 208/76, και ειδικότερα του άρθρου 5, που ψηφίστηκε από τη Βουλή πριν από έναν μήνα, είναι, σύμφωνα με τις δηλώσεις των εισηγητών του, «η πάταξις της βίας και της τρομοκρατίας».

Ενώ όμως σαφής είναι η πρόθεση του νομοθέτη, άσαφής και επικίνδυνα αόριστη γίνεται η διατύπωση του νόμου με την υιοθέτηση του νομικά αδόκιμου όρου «βία ή χρήση βίας»: Η αντικατάσταση αυτή του όρου «σωματική βία ή απειλή τοιαύτης» που χρησιμοποιούσε ως τώρα στο άρθρο 167 «περί αντιστάσεως» ο Ποινικός Κώδικας, επιτείνει τη σύγχυση γύρω από την ήδη ιστορικά φορτισμένη έννοια της βίας.

Η χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό χρήση του όρου βία, αφήνει να νοηθεί ότι ο νομοθέτης έννοει τὰ πάντα και δὲν αποκλείει τίποτε: αποδοκιμάζει με την ίδια αυστηρότητα τη σωματική ή υλική βία, την ψυχολογική ή άκόμενη και την απειλή ψυχολογικής βίας (!), τη βία που άσκειται χάριν τρομοκρατίας και τη βία που έχει πολιτικά κίνητρα, τη βία των μαζών και τη βία την ατομική. Δὲν κάνει άρα καμία διάκριση ανάμεσα στην οργανωμένη και την άνοργάνωτη βία.

Η τόσο γενική και αόριστη τυποποίηση της βίας στον Π.Κ. γίνεται ακόμη πιο άπρόσωπη με την ταυτόχρονη αύξηση του όριου της επιβαλλόμενης ποινής και με την κατάργηση της δυνατότητας άναστολής ή μετατροπής της ποινής. Στενεύουν άφόρητα τὰ περιθώρια της ποινικής έκτιμησης του δικαστή, και ουσιαστικά του αφαιρείται ή δυνατότητα να επιβάλει ποινή σύμφωνα με τις συνθήκες του έγκλήματος και την προσωπικότητα του δράστη. Η άπονομή της δικαιοσύνης έπαφίεται στο νόμο και όχι στο δικαστή, ο οποίος μεταβάλλεται σε αυτόματο έφαρμοστή του νόμου. Η δικαστική άπόφαση δὲν θά άποτελει πιά εξατομικευμένη έφαρμογή του νόμου αλλά τυπική επανάληψη της άφηρημένης διατύπωσής του.

Πρόκειται για δικαιοσύνη που ενδιαφέρεται κυρίως για τὸ «έγκλημα» στην «τυποποιημένη» άπρόσωπη διατύπωσή του, και άδιαφορεί σχεδόν για τὸν «έγκλημάτια», τὰ πρόσωπα που «έγκλημάτησαν».

Τὸ άρθρο 5 του νόμου 208 δὲν δημιουργεί όμως μόνο νομικά, έρμηνευτικά προβλήματα: δημιουργεί ένα σοβαρό πολιτικό θέμα: Ὑπερπροστατεύοντας ποινικά τούς προσωπικούς φορείς της κρατικής έξουσίας κάνει πιο έναργή την αντίθεση ανάμεσα στη «νόμιμη» βία, την όποία ένσαρκώνει και άσκει από τη φύση του κάθε κρατικός μηχανισμός, και στην «παράνομη» βία που αναγκάζονται πολλές φορές να χρησιμοποιήσουν σαν μέσο άμυνας και προάσπισης των συμφερόντων τους οί κυβερνώμενοι. Η βία για την όποία μιλά ο Π.Κ. είναι συχνά αντίδραση στους μηχανισμούς καταστολής, «άντι-βία» στην πολιτική καταπίεση.

Άλλά γι' αυτή την πλευρά του νόμου νομίζουμε πως μίλησε παραστατικότητα στη Βουλή ο βουλευτής της Ἀντιπολίτευσης Ἀναστάσιος Σεχιώτης, του όποίου και παραθέτουμε, αντί για όποιο άλλο σχόλιο, αὐτούσια σχεδόν την παρέμβαση:

«(...) Κύριε πρόεδρε και κύριε Ὑπουργέ, από της άρχής της συζητήσεως του παρόντος νομοσχεδίου, πέραν των νομοτεχνικών περιπλοκῶν και λεπτομερειῶν τὰς όποιās ανέλυσαν άριστοι συνάδελφοι ποινικολόγοι, παραμένει ή ουσία και τὸ κεντρικόν πνεύμα του βαθυτέρου σκοπού του νομοσχεδίου, και ή ratio legis επί της όποιās ή Κυβέρνησις εδραίωνει τὸ νομοσχέδιο. Και τί μάς εἶπε; "Άς τὸ εἶπω με τύπον ήπιον και διασκεδαστικόν." Άς τὸ εἶπω με έναν τύπον άνακωνωθέντος, που θυμίζει άλλο νυκτερινόν άνακωνωθέν άλλης τραγικής εποχής, ή όποία εύτυχώς παρήλθε. Και ιδού:

»Λόγω έκτάκτου κινδύνου προερχομένου από την μανία που κατέλαβε τούς Ἑλληνες πολίτες όπως διά του έξαπολυθέντος κύματος βίας καταλύσουν την Δημοκρατίαν, ή Κυβέρνησις διά κατεπιγοντος νομοθετήματος εις τὸ Τμήμα Διακοπῶν και πρὸς προστασίαν τής Δημοκρατίας άποφασίζει και διατάσσει:

διαγυμνουοφδαλμου

“Αρθρον 5.

**Τὸ ἄρθρον 167
τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος
ἀντικαθίσταται ὡς ἀκολούθως:**

**“Αρθρον 167. 1. “Ὅστις
μεταχειρίζεται βίαν
ἢ ἀπειλὴν βίας,
ἢ ἐξαναγκάση ἀρχὴν τινα
ἢ ὑπάλληλον εἰς τὴν ἐνέργειαν
πράξεως ἀναγομένης εἰς τὰ
καθήκοντά των ἢ παράλειψιν
νομίμου τοιαύτης,
ὡς καὶ ὁ βαιοπραγῶν
κατὰ ὑπαλλήλου ἢ
προσώπου προσληφθέντος ἢ
έτέρου ὑπαλλήλου
προστρέξαντος
πρὸς ὑποστήριξιν τούτου,
διαρκούσης τῆς νομίμου
ἐνεργείας του,
τιμωρεῖται διὰ φυλακίσεως
τουλάχιστον ἐνὸς ἔτους,
ἀποκλειομένης
εἰς πᾶσαν περίπτωσιν
τῆς μετατροπῆς ἢ
ἀναστολῆς αὐτῆς.**

**2. Ἐὰν αἱ περὶ ὧν
ἢ προηγουμένη παράγραφος
πράξεις ἐτελέσθησαν
ὑπὸ ὄπλοφοροῦντος
ἢ φέροντος
μεθ’ ἑαυτοῦ ἀντικείμενα,
διὰ τῶν ὁποίων δύναται νὰ
προκληθῇ σωματικὴ βλάβη,
ἢ ὑπὸ προσώπου ἔχοντος
κεκαλυμμένα ἢ ἠλλοιωμένα
τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ
ἢ ὑπὸ πλειόνων, ὡς καὶ ἐὰν
ὁ καθ’ οὐ ἐστράφη ἢ πράξις
διέτρεξε σπουδαῖον
προσωπικὸν κίνδυνον,
ἐπιβάλλεται φυλάκισις
τουλάχιστον δύο ἐτῶν,
ἐφ’ ὅσον ἢ πράξις
δὲν τιμωρεῖται βαρύτερον
ὑπὸ ἐτέρας διατάξεως».**

»1ον. Ἀνακηρύσσει πρόσωπα ἱερὰ τοὺς χωροφύλακες, ἀγροφύλακες, δασοφύλακες καὶ πάντες τοὺς προστρέχοντες συνεργάτες τους, γνωστούς καὶ ἀγνώστους εἴτε ἀπὸ τὴν δολοφονίαν τοῦ βουλευτοῦ εἰς Θεσ/νίκη, εἴτε ἀπὸ τὴν βίαν καὶ νοθείαν, εἴτε ἀπὸ τὴν δικτατορίαν τῆς ὁποίας μέγας ἀριθμὸς εὐτυχῶς παραμένει καὶ τιμᾶται εἰς τὰς τάξεις τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας γιὰ νὰ ὑπενθυμίζει τοὺς προσφάτους ἀγῶνας κατὰ τῆς δικτατορίας, ὡς: τὰς ἀποκρύψεις τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Δημοκρατίας εἰς τὰ κρατητήρια, τὰς φυλακὰς καὶ τὰς ἐξορίας, καὶ τῆς ἰδιαιτέρας περιποιήσεως ποὺ τοὺς παρέσχον εἰς αὐτάς (...).

»2ον. Ἀναθέτει εἰς τοὺς ἀνωτέρω τὴν προστασίαν τῆς Δημοκρατίας ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν καὶ πᾶς Ἑλλην πολίτης, ὅστις διὰ βίας ἢ ἀπειλῆς βίας παρεμποδίζει τὰ ἀνωτέρω ὄργανα στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντός των τιμωρεῖται ἐπ’ αὐτοφῶρω διὰ ἀνωτέρω ὄργανα ἀπὸ ἐνὸς μέχρι πέντε ἐτῶν ἄνευ ἀνακρίσεως, ἄνευ δικαιώματος ἀναστολῆς ἢ μετατροπῆς τῆς ποινῆς. Ἐὰν δὲ ἐπισυμβεῖ νὰ ὑποστῇ ἀνήκεστον βλάβην, ἀποθνήσκει εἰς τὰς φυλακὰς, εἰς τὸ περίφημον λειτούργουν νοσοκομεῖον κρατουμένων, ἐξοπλισμένον μὲ τὰ τελευταῖα μέσα τῆς ἐπιστήμης. Τὸ ἴδιο θέλει συμβεῖ διὰ τὴν ἐκτόμισιν ἀσεβοῦς φράσεως κατὰ τῶν ὡς ἄνω ἱερῶν προσώπων.

»Ἀντίθετα τὰ ὄργανα ταῦτα ἐὰν προβοῦν εἰς τὰς ἀνωτέρω πράξεις κατὰ πολιτῶν, ἢ Κυβέρνησις ἐκτιμῶσα ὅτι τοῦτο συνέβη ἀπὸ τὸν βαθὺν σεβασμὸν τῶν ὀργάνων πρὸς τὰς ἀτομικὰς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων, τὰ ὄργανα θὰ τιμωροῦνται μετὰ ἀπὸ ἀνάκρισιν διὰ φυλακίσεως ἀπὸ 10 ἡμερῶν, μὲ δικαίωμα ἀναστολῆς καὶ ἐξαγορᾶς τῆς ποινῆς, πρὸς 100 δραχμὰς ἡμερησίως, καὶ τοῦτο διὰ νὰ ἐλαφρυνθοῦν οἱ Ἑλληνες ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ βάρη ποὺ τοὺς ἐπιβάλλονται διὰ τὴν συντήρησιν τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας καὶ τὸν ἐφοδιασμὸν των μὲ τὰ μοντέρνα μέσα διαλύσεως συγκεντρώσεως, τὰ ὁποία ἐχειροκρότησεν ὁ λαὸς κατὰ τὰς ἐπιδείξεις των στὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν, στὰ Σπάτα καὶ στὰς ἀγροτικὰς συγκεντρώσεις.

» Καὶ εἶπατε κ. Ὑπουργέ, κατὰ τὴν τελευταίαν συζήτησιν. Μᾶς ἐπεκαλέσθητε τὸν γαλλικὸν νόμον. Σὰς ἐρωτῶ, λέγει ὁ γαλλικὸς νόμος, ἐὰν ἕνας ἀγρότης, ἕνας τσοπάνης, ἀπωθήσει τὸν ἀγροφύλακα ἢ τὸν δασοφύλακα, θὰ πάει ἕνα χρόνον φυλακῆ ἄνευ μετατροπῆς, ἄνευ ἀναστολῆς καὶ ἐπ’ αὐτοφῶρω;

»Εἶπατε τί συμβαίνει εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ἐπίθεσις κατὰ ἀστυνομικοῦ! Ἦκούσατε ὅμως ποτὲ καταδίκην Ἀγγλοῦ ἀστυνομικοῦ, διότι ἠθέλησε νὰ παραβιάσει τὰ πολιτικὰ φρονήματα τοῦ πολίτου; Ἦκούσατε ποτὲ, κ. Ὑπουργέ, εἰς ξένην χώραν τὰ ἀστυνομικὰ ὄργανα νὰ ἀναμεινῶνται κατὰ τέτοιον ὁδλίον καὶ βίαιον τρόπον εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας των; Φοβοῦμαι, κ. Ὑπουργέ, ὅτι νομίζετε ὅτι τὸ νομοσχέδιον αὐτὸ σὰς παρέχει μίαν ἐξουσίαν μείζονα διὰ προστασίαν μονοπλεύρων κομματικῶν σκοπῶν! Δὲν πιστεύω, μακρὰν αὐτοῦ, ὅτι ἐπιθυμεῖτε δικτατορίαν διὰ τῶν μεθόδων αὐτῶν. Ἀπλῶς νομίζετε ὅτι αὐτὸς ὁ νόμος σὰς βολεῖ, διότι θὰ ἐνισχύσει τὸ Δοβλέτι καὶ ἡ ἐξουσία σας θὰ παραμείνει ἐξουσία συνεπεία τῆς χρησιμοποίησεως αὐτῶν τῶν μεθόδων, διὰ τῆς ἠρωποποίησεως τῶν ὀργάνων αὐτῶν τῆς τάξεως, ποὺ σήμερα ἐσεῖς διεθύνετε (...).

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΤΟΥΜΠΙΩΤΗΣ

διαγυμνουφθαλμου

ΑΘΗΝΑ 2000 μ.Χ., ΚΑΤΑ ΤΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟ ΔΟΞΙΑΔΗ

Πρόσφατα δόθηκε στη δημοσιότητα δίτομη εύρεία περίληψη της τελικής μελέτης για το «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα της Περιοχής Πρωτεύουσας». Η μελέτη είχε ανατεθεί στο τέλος του 1972 στο Γραφείο μελετών Δοξιάδη, ενώ το ίδιο Γραφείο ανέλαβε το 1973 και την μελέτη για το «Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα», η οποία δεν έχει ακόμη τελειώσει.

Στο σημείωμα τουτο δεν θα σταθούμε στην τεχνοκρατική μεθοδολογία με την οποία αναλύθηκαν τα προβλήματα της πρωτεύουσας και διαμορφώθηκαν οι σχετικές προτάσεις. Όχι γιατί δεν θα είχε ενδιαφέρον η φιλοσοφία του μελετητή μέσα από την οποία βλέπει την μελλοντική μορφή-δομή της πρωτεύουσας και την μοίρα των ανθρώπων που θα ζουν σ' αυτήν, ούτε γιατί δεν θα ήταν σκόπιμο να κριθούν οι προτιμήσεις των όργανων της Πολιτείας για τις απόψεις που προτανεύουν στο ένλόγω Γραφείο, και για τις διαδικασίες που ακολούθησε ή εκπόνηση της πιό πάνω μελέτης. Νομίζουμε όμως ότι τη στιγμή αυτή που το «Χωροταξικό της Πρωτεύουσας» έχει παραδοθεί στους κοινωνικούς και επιστημονικούς φορείς (ΤΕΕ, Τοπική Αυτοδιοίκηση, επιστημονικούς συλλόγους Τεχνικών, κ.λπ.), πρέπει να άρχισι κανείς από τους προγραμματικούς στόχους και τις κατευθύνσεις που ώθησαν την Πολιτεία να αναθέσει σε έναν ιδιώτη την μελέτη για την μελλοντική διαμόρφωση της Αθήνας, και όλόκληρου του τόπου.

Γιατί ό προγραμματισμός και οι στόχοι ανάπτυξης βασίζονται σε γενικότερες πολιτικές αποφάσεις σχετικά ανεξάρτητες από την τεχνικο-οικονομική μεθοδολογία που υπαγορεύει και συγκεκριμενοποιεί τις τελικές λύσεις. Το πρόβλημα, λοιπόν, πριν άπ' όλα είναι πολιτικό, και κατά δεύτερο λόγο τεχνικό-«επιστημονικό».

Μ' αυτές τις προκαταρκτικές παρατηρήσεις επισημαίνουμε μιá πρώτη πλευρά του ζητήματος. Η περίπτωση του «Χωροταξικού της Πρωτεύουσας» άποτελεί τυπικό παράδειγμα σχεδιασμού και προγραμματισμού όπου λείπουν άκριβώς εκείνα τὰ στοιχεία που κυρίως πρέπει να *προϋπάρχουν*: δηλαδή, οι στόχοι του κράτους για τη γενικότερη ανάπτυξη της πρωτεύουσας και της χώρας όλόκληρης. Γιατί το πρόβλημα της παρατέρα ανάπτυξης της σημερινής πρωτεύουσας συνδέεται άρρηκτα με τον εθνικό χωροταξικό σχεδιασμό. Και ό χωροταξικός σχεδιασμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά ή έκφραση και διάταξη στο χώρο, σε μιá δυναμική διαχρονικά σχέση και άλληλεξάρτηση, των οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων και λειτουργιών που έντοπίζονται, προσδιορίζονται και προγραμματίζονται μέσα από τους στόχους και τις κατευθύνσεις του προγράμματος και του σχεδίου οικονομικής ανάπτυξης. Στο σημείο αυτό ή Πολιτεία εκχώρησε τὰ δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της σε έναν ιδιώτη, στον οποίο δεν δόθηκε καμία προγραμματική προδιαγραφή. Κοντολογίς άποτάνθηκε σ' έναν «σπεσιαλίστα» λέγοντάς του: «Πές μου τι πρέπει να κάνω για να είμαι Κράτος».

Μιá δεύτερη πλευρά του ζητήματος είναι ότι ή μελέτη ανατέθηκε στο Γραφείο Δοξιάδη μεσουρανούσης της στρατιωτικής δικτατορίας. Μετά από την πτώση της δικτατορίας δεν ανακλήθηκε ή ανάθεση της μελέτης, αντίθετα μάλιστα, με το νόμο 360/76 που παρέχει τη δυνατότητα ανάθεσης χωροταξικών μελετών τέτοιας κλίμακας σε ιδιώτες (με διαδικασίες παρόμοιες με αυτές που ακολούθησε ή συγκεκριμένη μελέτη Δοξιάδη), οι οποίες τελικά κατοχυρώνονται νομοθετικά, ύπάρχει το ένδεχόμενο οι προτάσεις Δοξιάδη να γίνουν νόμος.

Το πράγμα έχει κάποια σημασία. Όπως είπαμε, το κράτος αναθέτοντας την μελέτη δεν διατύπωσε τούς επιδιωκόμενους στόχους ανάπτυξης που θα έπρεπε να περιλάβει το Χωροταξικό. Βέβαια, το Γραφείο μελετών θα έπρεπε να λάβει ύπόψη το «Σχέδιο Προτύπου Μακροχρονίου Αναπτύξεως» που έκπονήθηκε από το ΚΕΠΕ το 1972, το οποίο θα μπορούσε να έχει μόνο συμβουλευτική και όχι δεσμευτική σημασία, μιá και δεν έχει τύχει ακόμη επίσημης κρατικής άποδοχής. Συνεπώς, τη στιγμή που δεν ύπάρχουν επίσημες κρατικές

διαγυμνουοφθαλμοι

κατευθύνσεις νομοθετικά διατυπωμένες, ή μόνη κατεύθυνση που ισχύει ντεφάκτο είναι η γενικότερη πολιτική κατεύθυνση της πολιτικής εξουσίας, που στην προκειμένη περίπτωση δεν ήταν άλλη από τη γενικότερη πολιτική κατεύθυνση της στρατιωτικής δικτατορίας: πολιτική εξάρτησης και εθνικής μειοδοσίας. Όλα αυτά για τη χωροταξία σημαίνουν εξάρτηση του ελληνικού χώρου και έλεγχο του από τους διαθέτοντες την υπερσύγχρονη τεχνολογία ξένους, οι οποίοι επιδιώκουν, βέβαια, την κατοχύρωση των δικών τους συμφερόντων και όχι την άρμονική ανάπτυξη του ελληνικού χώρου με βάση τα συμφέροντα του ελληνικού λαού.

Όλα τούτα δεν έμειναν στο χώρο της θεωρίας. Υλοποιήθηκαν συγκεκριμένα στο ίδιο το χωροταξικό που εκπόνησε το Γραφείο μελετών Δοξιάδη. Μιά πρώτη ματιά στο προτεινόμενο σχέδιο μάς πείθει ότι ο εισηγητής (στο Ε' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο του 1965) της «Δυναπόλεως» (της μελλοντικής παγκόσμιας πόλης που θα περιλάβει όλα τα σημερινά αστικά κέντρα σε μία ενιαία και αδιαίρετη αστική ζώνη, όπως συμβαίνει περίπου σήμερα σε μικρότερη κλίμακα στις ΗΠΑ και τη Δ. Ευρώπη, π.χ. η περιοχή Ρούρ μαζί με την περιοχή Άμβερσα-Βρυξέλλες-Λιέγη) και της «Πρός Βορράν Γραμμικής Αναπτύξεως της Πρωτεύουσας» (ότι δηλαδή η Αθήνα θα προεκταθεί προς τον βορρά και θα αποτελέσει με τη Θεσσαλονίκη ενιαία μεγαλούπολη), έχει ξεχάσει σήμερα τη θεωρία του εκείνη (γιατί άραγε;) και σύμφωνα με τις συνθήκες του 1972 καθόρισε «κατά το δοκού», αφενός το ρόλο της Ελλάδας στον διεθνή οικονομικό χώρο και αφετέρου τον νευραλγικό ρόλο της πρωτεύουσας στον ελληνικό χώρο. Και για να προσδιορίσει το ρόλο της Αθήνας ξεκινάει από τον προσδιορισμό του ρόλου της Ελλάδας λέγοντας:

1. «*Η συσχέτιση της χώρας από άποψη θέσεως, εκτάσεως, πόρων, με το σύνολο της γνωστής και προσιτής επιφάνειας της γης στο παρελθόν και τώρα, και η εξέτασή της ως προς διάφορα χαρακτηριστικά και σε σύγκριση με αντίστοιχους διεθνείς μέσους όρους, παρέχουν πολύ χρήσιμες ενδείξεις για μία πρώτη προσέγγιση στο θέμα του προσδιορισμού ενός φάσματος πιθανών εναλλακτικών δυνατοτήτων προσανατολισμού της χώρας στο μέλλον*» (σελ. 1, 16). Και επειδή η Ελλάδα «βρίσκεται σε απόσταση μόνον 940 χλμ. περίπου από το κέντρο βάρους της επιφανείας της ξηράς» του κόσμου, το οποίο ο Δοξιάδης βρίσκει στον κόλπο της Σίρτους στη Λιβύη και λίγο μακρύτερα από το κέντρο βάρους της κατοικίσιμης ξηράς του κόσμου (στα σύνορα Λιβύης-Τσάντ) βγάζει το συμπέρασμα ότι «*η Ελλάδα κατέχει θέση κεντρική στον κόσμο*» (υπογραμμίσεις Π.Λ.).

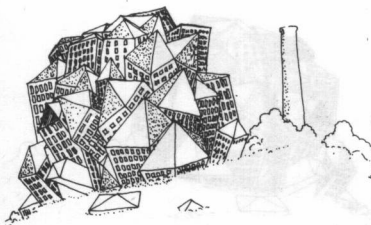
2. «*Ο καταλληλότερος χώρος για τη μελέτη δικτυώσεως της Ελλάδος είναι το ευρύτερο γεωπολιτικό σύστημα (:) μέσα στο οποίο εντάσσεται, και όχι η οικουμένη. Το σύστημα αυτό είναι η Μεσόγειος και η Μαύρη Θάλασσα με τις χώρες που συνδέονται άμεσα με αυτή, δηλ. τις χώρες της Ευρώπης και της Β. Αφρικής και τις χώρες της Εγγύς και Μέσης Ανατολής. Ο χώρος αυτός άκτινας 2.500 χλμ. δίνει την πραγματική εικόνα του φυσικού συστήματος ξηράς και θάλασσας που έχει κέντρο την Ελλάδα*» (σελ. 1, 21, υπογραμμίσεις Π.Λ.).

Έτσι η Ελλάδα είναι το κέντρο του κόσμου και του γεωπολιτικού της συστήματος, χωρίς φυσικά να εξηγείται τί σημαίνει ένα τέτοιο γεωπολιτικό σύστημα. Κι ακόμη η Ελλάδα «στατικά είναι πολύ αντιπροσωπευτική του παγκόσμιου μέσου βαθμού αναπτύξεως, αλλά δυναμικά βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από τον μέσο αυτό βαθμό.

»ζ. δεν έχει οργανώσει τις αναγκαίες συνδέσεις και φυσικές δικτυώσεις της μέσα στον κόσμο παρόλο που στο παρελθόν η δύναμή της όφειλταν σ' αυτές και παρόλο που σήμερα ένα μεγάλο ποσοστό του εισοδήματός της προέρχεται από το εξωτερικό». (σελ. 1, 27).

Μέσα λοιπόν σ' αυτόν τον κεντρικό ρόλο της χώρας «*ό διεθνής και ό εθνικός ρόλος της Πρωτεύουσας όφειλε να προσανατολιστεί με τέτοιο τρόπο που να καταστήσει την Πρωτεύουσα:*

- »α. Έπιτελικό κέντρο της χώρας...
- »β. Οργανωμένο μητροπολιτικό κέντρο...
- »γ. Πόλο οικονομικής αναπτύξεως της χώρας...
- »δ. Κόμβο μεταφορών...
- »ε. Διεθνές οικονομικό κέντρο...

διαγυμνουοφδαλμου

»στ. Διεθνές πολιτιστικό και πνευματικό κέντρο...

»ζ. Διεθνές τουριστικό κέντρο» (σελ. 1, 34-36).

Η Ελλάδα, λοιπόν, κέντρο του κόσμου και του «γεωπολιτικού συστήματος» της, καθορίστηκε «άθηνοκεντρικά», αφού η πρωτεύουσα βρίσκεται κοντά σε όλα αυτά τα άπιθانا γεωγραφικά, πληθυσμιακά, και είδοσηματικά επίκεντρα της χώρας (το τελευταίο βρίσκεται κοντά στην... 'Υλίκη!), που λέει ή μελέτη (βλ. χάρτη 32.500/44), και πρέπει να παίξει το ρόλο που πιο πάνω αναφέρθηκε.

Με βάση αυτές τις γενικές προκείμενες ή «άποκεντρωτική πολιτική» και ή «έξισορρόπηση χώρου και εισοδήματος» που αποτυπώνεται στο Χωροταξικό Δοξιάδη για το 2000 μ.Χ. είναι ή ακόλουθη:

1. Προβλέπεται αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας σε 4.300.000 κατ. σε συνολικό πληθυσμό 11.500.000 κατ., ενώ αν οι σημερινές τάσεις άφεθούν έλεύτερες θα είχαμε μια πρωτεύουσα 6.000.000 κατοίκων. Έγινε λοιπόν «οίκονομία» 1.500.000 κατοίκων.

2. Η πρωτεύουσα σε σχέση με την Ελλάδα θα είναι κέντρο τριτογενών δραστηριοτήτων και έπιτελικών υπηρεσιών.

3. Σε σχέση με το γενικότερο «γεωπολιτικό σύστημα» ή χώρα όρίζεται ως διεθνές κέντρο υπηρεσιών, κέντρο άκτινοβολίας, οικονομικής, πολιτιστικής, συγκοινωνιακής, κ.λπ.

4. Οι βιομηχανικές δραστηριότητες θα κατανεμηθοούν στα λοιπά άστικά κέντρα της χώρας. Για να μπορέσει το σύνολο να λειτουργεί σωστά και ίσορροπα, ή 'Αθήνα θα είναι ό έγκέφαλος, και ή περιφέρεια τα εκτελεστικά άκρα.

Στόν όψιμο λοιπόν αυτόν «μεγαλοϊδεατισμό» ξέρουμε όλοι καλά τι κρύβεται, όταν ή πρωτεύουσα άποκτήσει αυτά τα μεγέθη και χρειαστεί να παίξει το ρόλο που προτείνει το Γραφείο Δοξιάδη: έλεγχος ενός πολύπλευρα έξαρτημένου χώρου.

Δέν είναι δυνατό στο σημείωμα τουτο να αναλύσουμε πώς, μέσα από τις μεγάλες έπιλογές και τις μικρές «λεπτομέρειες», εκφράζεται ή γενικότερη φιλοσοφία του Κ. Δοξιάδη, και κυρίως ποιές συνέπειες θα έχει για την τύχη των Νεοελλήνων ή νομοθετική κατοχύρωση αυτής της φιλοσοφίας. Έλπίζουμε ότι τα πορίσματα των έπιστημονικών και κοινωνικών φορέων της χώρας στους όποιους έχει υποβληθεί θα είναι γόνιμα και άποκαλυπτικά.

Για τις άνάγκες της συζήτησης ώστόσο θα θέλαμε να διατυπώσουμε μερικά έρωτήματα προκαταρκτικού χαρακτήρα:

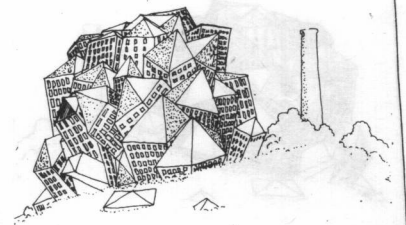
1. Η κυβέρνηση άποδέχεται τους γενικούς στόχους και το ρόλο που άποδίδει στη χώρα το Χωροταξικό Δοξιάδη; Έπαναλαμβάνουμε: τους γενικούς στόχους, και υπογραμμίζουμε ότι οι γενικοί στόχοι δέν είναι ζήτημα τεχνικής μελέτης αλλά γενικότερων πολιτικών έπιλογών.

2. Η κυβέρνηση άποδέχεται το ρόλο και τη θέση της πρωτεύουσας όπως όρίζονται στο Χωροταξικό Δοξιάδη; Και το ζήτημα αυτό, έπαναλαμβάνουμε, είναι πολιτικό.

3. Ποιά σχέση υπάρχει μεταξύ του Χωροταξικού της Πρωτεύουσας και του Έθνικού Χωροταξικού; Αν και στο Έθνικό πρυτανεύουν οι ίδιες άρχές τότε γιατί πρέπει να έξεταστεί χωριστά το χωροταξικό της 'Αθήνας; Η ένδεχόμενη έγκρισή του χωρίς να έχουμε ύπόψη το «Έθνικό» χωροταξικό δέν άποτελεί τετελεσμένο και καθοριστικό γεγονός και για το γενικότερο;

Η Πολιτεία θα έπρεπε να είχε ξεκαθαρίσει αυτό το προκαταρκτικό ζήτημα άμέσως μετά από την μεταπολίτευση. Δέν το έκανε. Άς το κάνει τουλάχιστον τώρα. Και αυτό, ανεξάρτητα από τις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν, όφείλουν να το κάνουν όλοι οι υπεύθυνοι πολιτικοί και κοινωνικοί φορείς, ώστε ό διάλογος να έχει άντικείμενο, και ή κάθε γνωμάτευση για τη συγκεκριμένη «λύση» του χωροταξικού σχεδίου νόημα. Η μέθοδος του «σαλαμιού» δέν βοηθάει κανένα.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΟΥΚΑΚΗΣ

Γιά τή σχέση λογοτεχνίας καὶ ἰδεολογίας

τῆς **Christine Glucksmann**

μετάφραση: **Μαρίανα Δήτσα**

«Όλοι οἱ προβληματισμοὶ γιὰ τὴ σχέση λογοτεχνίας - ἰδεολογίας ἔχουν ἀφετηρία τὴ θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ παράδοση τοῦ μαρξισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ λογοτεχνία θεωρεῖται «ἰδεολογικὴ μορφή». Ἐδῶ ὁ ὅρος ἰδεολογία καλύπτει τὸ ὑπερδομικὸ πεδίο συστημάτων ἰδεῶν καὶ κοινωνικῆς συνείδησης ποῦ ἐκφράζουν καθορισμένες κοινωνικὲς σχέσεις. Ἐτοί ἡ λογοτεχνικὴ διαδικασία παρακολουθεῖ πάντοτε τὶς ἤδη ὑπάρχουσες ἰδεολογίες. Ἡ λογοτεχνία λοιπὸν κατέχει ὑποχρεωτικὰ μιὰ διπλὴ θέση: ταυτισμένη μὲ τὴν ἰδεολογία, τὴν ἀναπαράγει, τῆς δίνει μορφή. Ἀποτελεσματὸν: μιὰ ἀντίληψη γιὰ τὴ λογοτεχνία στενὰ καθοδηγητικὴ καὶ πολιτικὴ. Ἡ λογοτεχνία διαφοροποιημένη ὡς πρὸς τὴν ἰδεολογία ὑπερβαίνει, μὲ τὴ χεγκελιανὴ ἔννοια (καταργεῖ διατηρώντας) τὶς ταξικὲς θέσεις τοῦ συγγραφέα καὶ τελικὰ μοιάζει γνωστικὴ ἀντανάκλαση τοῦ πραγματικοῦ. Ἐντούτοις ἡ διαφορὰ ποῦ παρουσιάζουν οἱ ὅροι «ἰδεολογία» «γνώση» ἀπὸ τὴν μιὰ, καὶ τὸ «πραγματικὸ», ὡς τρίτος ὅρος, ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἰσάγουν στὸ καθεστῶς τῆς λογοτεχνίας μιὰ ἀντίφαση: τὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος, κληρονομιά ποῦ ἐπιδέχεται κριτικὴ ἀξιολόγηση, παρὰ τὰ ἰδεολογικά τους ὅρια (φεουδαρχικὰ ἢ καπιταλιστικά) εἶναι ἀληθινὰ, ὅπως θὰ εἶναι καὶ ἐκεῖνα τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας, μόνον χάρις στὴν ἰδεολογία καὶ τὸ σωστὸ περιεχόμενό τους. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ θεωρία τῆς λεγόμενης «προλεταριακῆς» λογοτεχνίας ἢ σὲ μιὰ κανονιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν σοσιαλιστικὸν ρεαλισμὸ.

Ἄξιοπρόσεκτη ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι ἡ αἰσθη-

τικὴ τοῦ Λούκατς, ποῦ ξεκόβει ἀπὸ τὸ σεκταρισμὸ τῆς ἀπλοϊκῆς κοινωνιολογίας τῆς λογοτεχνίας¹ καὶ ἔμμεσα ἐπανεισάγει τὰ πρωτεῖα τῶν ἰδεολογικῶν κριτηρίων. Ὅταν ὁ Λούκατς στὰ διάφορα γραπτά του γιὰ τὸ ρεαλισμὸ ἀρνεῖται τὴ γενετικὴ ἀνάλυση, δηλαδὴ τὴν ψυχοκοινωνιολογικὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἓνα ἔργο ἐξαρτάται ἀπὸ τὴν ταξικὴ προέλευση τοῦ συγγραφέα (Πλεχάνοφ), καὶ ὅταν θεμελιώνει τὴν αἰσθητικὴ του σ' ἓναν ἀντιψυχοκοινωνιολογισμὸ εἶναι γιὰ τὴν θεωρεῖ τὴ λογοτεχνία γνωστικὴ ἀντανάκλαση τοῦ πραγματικοῦ, στὸ βαθμὸ, φυσικὰ, ποῦ τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο, ὄντας μεγάλο καὶ ρεαλιστικὸ, συλλαμβάνει τὴν ὁλότητα. Ἐδῶ οὐσιαστικὰ ἐπαναλαμβάνονται, στὸ χῶρο τοῦ μαρξισμοῦ, ἀναπτυγμένα καὶ πιὸ συστηματικά, ὅσα εἶπε ὁ Ἐνγκελς γιὰ τὸν παρὰ τὴ θέλησή του ρεαλιστικὸ Μπαλζάκ,² δηλαδὴ ἐπαναλαμβάνεται μιὰ κοινωνιολογοποιημένη χεγκελιανὴ ἐκφραστικὴ ὁλότητα καί, ἐπίσης, ἀναζητεῖται ἡ ἄρθρωση μὲ τὴν ὑλιστικὴ γνωσιολογία. Ἀλλὰ ὁ θρίαμβος τοῦ μεγάλου ἀστικοῦ ρεαλισμοῦ ὀφείλεται ἀκριβῶς σὲ μιὰ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν ἀρχὴ τῆς (πολιτικῆς) τάσης³ στὴν τέχνη καὶ τὸ συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐνμέρει ἀπρόβλεπτο στὸ αὐστηρὸ ἐπίπεδο τοῦ συνειδητοῦ σχεδιασμοῦ. Μήπως δὲν εἶναι χάρις σ' αὐτὴ τὴν ἀναντιστοιχία στοχαστὴ καὶ συγγραφέα⁴ ποῦ ἡ λογοτεχνία λειτουργεῖ σὰν μιὰ γραφὴ χωρὶς αὐτογνωσία, καὶ ἀποκτὰ πρὸς τὰ ἔξω ἐγκυρότητα καὶ ἦθος χάρις στὴν εἰλικρίνεια τοῦ συγγραφέα: αὐτὸ ποῦ λέμε «λογοτεχνικὸ ἦθος» τῶν μεγάλων ἔργων; Πέρα ἀπὸ τὴν ἰστορικὴ του προσφορά, ποῦ δὲν ἐξετάζουμε ἐδῶ, ὁ

Λούκατς προσδίδει στη λογοτεχνία ένα τέτοιο καθεστώς που μοιάζει να καταλήγει σε *αδιέξοδο*: Πραγματικά, κατά τόν Λούκατς λογοτεχνία είναι πρακτική μέσα και πάνω στο σημαίνον, διαδικασία όπου πλάθονται, κρίνονται και μεταμορφώνονται οι ιδεολογίες. Γιατί αν κάθε έργο του μεγάλου ρεαλισμού βασίζεται στη δυννητική διαφοροποίηση σκέψης προς τέχνη, ως ολοκληρώνουσα γνώση του πραγματικού, τότε πρέπει να θεωρήσουμε προϋπόθεση κάποια αναμφισβήτητη σχέση ανάμεσα στη «λογοτεχνικότητα» και το περιεχόμενο. Έτσι δεν μπορούμε να αποφύγουμε μια ρομαντική και χαρισματική αντίληψη για τη λογοτεχνία (θεωρία της μεγάλης τέχνης και της μεγαλοφυΐας) παρά μόνο χάρη σε κάποια αυθορμησία της δημιουργικής σημασίας νέων μορφών. Όμως η άποψη ότι υπάρχει συνάφεια μορφής και περιεχομένου σημαίνει ότι παραμένουμε σε κάποιο *χεγκελιανό σχήμα*, άριστοτελικό μάλιστα, σύμφωνα με το οποίο το έργο είναι «έκφραση μιας ιστορικής ολότητας» ή «μί-

ή σχέση της λογοτεχνίας με την ιδεολογία περνά από την όροθέτηση του «λογοτεχνικού», τις ιδεολογικές προϋποθέσεις που σ' αυτό συγκαλύπτονται και από τους δευτερεύοντες λόγους (τόν κριτικό και τόν φιλοσοφικό) που τὸ τροφοδοτούν.

μης». Μ' αυτή την έννοια ή μαρξιστική αισθητική μοιάζει να μετατοπίζεται. Διότι αν και ο Λούκατς αφιέρωσε μεγάλο μέρος της αισθητικής του (1963)⁵ στην ανάλυση της μίμησης, θα μπορούσαμε να του αντιπαραθέσουμε τη θεωρητική προσπάθεια του Μπρέχτ ο οποίος ακριβώς έτεινε προς μια μη άριστοτελική, μαρξιστική αισθητική, τόσο στο επίπεδο των κατηγοριών όσο και στη θεατρική πρακτική, εξαλείφοντας συγκεκριμένα τη φιλοσοφική σημασία του *χεγκελιανού λόγου*.⁶ Τελικά, στόν Λούκατς η συνάντηση λογοτεχνία/ιδεολογίες γίνεται στο όνομα μιας αντίληψης που θεωρεί ότι η λογοτεχνία είναι ο,τι και το περιεχόμενό της, μέσα από κανονιστικά μοντέλα που συλλαμβάνουν ρεαλιστικές ολότητες, τὰ μόνα προοδευτικά και σοσιαλιστικά. Από αυτή την πόρτα ξαναμπήκανε, αυτή τη φορά με μορφή μη καθοδηγητική, οι ιδεολογικές αξιολογικές αρχές που πήγαιναν να εξαλειφθούν: παρακμιακή/προοδευτική τέχνη, δογματισμός των μορφών που εκφράζουν την ολότητα, προτεραιότητα στην ανάλυση ιδεολογικών θεμάτων, και υποτίμηση της λογοτεχνικής πρακτικής στην πειραματική και ανανεωτική της διάσταση.⁷

Στις περισσότερες περιπτώσεις, είτε η σχέση της λογοτεχνίας με τις ιδεολογίες είναι άμεση είτε έμμεση, τὰ πρωτεία που αναγνωρίζονται στην ιδεολογία απο-

βαίνουν εις βάρος της λογοτεχνικής διαδικασίας. Πόσο γοητευτική και πολιτικά έφησυχαστική θά 'ταν ή άπλη *αντιστροφή* μιας θέσης τύπου Λούκατς, με τὸ άπλό κλείσιμο εντός παρενθέσεως της ιδεολογίας τῶν έργων (ιδεολογικές μορφές πρακτικής μιας τάξης) και τῶν ιδεολογιῶν μέσα στα έργα, προς όφελος μιας έρευνας μόνο της «λογοτεχνικότητας»: δηλαδή «του στοιχείου που συντελεί ώστε ένα συγκεκριμένο έργο να είναι έργο λογοτεχνικό», όπως τὸ έννοούν οι ρώσοι φορμαλιστές.⁸

Νομίζω λοιπόν ότι ή μαρξιστική έρευνα πρέπει καταρχήν να ξεπεράσει τὸ διπλό αδιέξοδο της ιστορικοκρατίας και ενός όρισμένου φορμαλισμού, ο οποίος άρκεϊται στην τεχνική μελέτη τῶν μορφῶν⁹ και άρνείται την πολιτική διάσταση. Έάν ή μαρξιστική αντίληψη της ιστορίας συνεπάγεται την κατασκευή επάλληλων συστημάτων που εκφράζουν την ιδιοτυπία του έγχρονου και μαζί τὸν τελεσιδικό προσδιορισμό του οίκοномиκο-κοινωνικού, τότε, όπως λέει άλλωστε και ο Ένγκελς στην ανάλυσή του για τη φιλοσοφία, μπορούμε να πούμε και για τη λογοτεχνία ότι «ή οίκονομία δεν δημιουργεί τίποτε από μόνη της, αλλά καθορίζει τὸ είδος μεταλλαγής και ανάπτυξης της ήδη υπάρχουσας πνευματικής ύλης, και άκόμη, ότι αυτό συνήθως γίνεται έμμεσα, γιατί τελικά ο πολιτικός, νομικός και ήθικός αντίκτυπος έχουν την μεγαλύτερη επένεργεια στη φιλοσοφία»¹⁰.

Η περιοχή που συνοπτικά ονομάζουμε «ύπερδομη» μπορεί να αναλυθεί και ή ίδια σε χώρους με ιδιαίτερο και διαφοροποιημένο δείκτη δραστηκότητας με την παρέμβαση άλλων τομέων σε μια δοσμένη πρακτική. Ο Άλτουσερ υπέδειξε την επένεργεια τῶν πρακτικῶν ιδεολογιῶν και τῶν έπιστημῶν στη φιλοσοφία. Άλλά αυτή ή ιδέα όσον άφορὰ τη λογοτεχνία χρειάζεται ανάπτυξη. Έκτοτε, ανάμεσα σε μια ιστορικοκρατική και στη δομική (στρουκτουραλιστική) προσέγγιση διαγράφεται για τη λογοτεχνία ένα ειδικό πεδίο, που όροθέτησε ο Τινιάνοφ¹¹ στα κείμενά του (που στάθηκαν όρόσημο για τὸν ρωσικό φορμαλισμό): «ή συστοιχία της λογοτεχνίας με την κοινωνική ζωή, δηλαδή του λεκτικού επιπέδου με αυτό που σε μια δοσμένη εποχή λειτουργεί ως λογοτεχνικό είδος»¹². Θα χρησιμοποιούσαμε σήμερα, με την μετατόπιση τῶν έπιστημονικῶν έρευνῶν, επαναλαμβάνοντας σοβιετικούς σημειολόγους και ιδιαίτερα τὸς Lotman και Pjatigorskij, αντί είδος τὸν όρο *κείμενο*.

Αυτή ή έννοια άνοίγει μια *τυπολογία/τοπολογία* κουλτούρας, όπου ή ταξινόμηση γίνεται με την καταγραφή τῶν γνωρισμάτων εκείνων που επιτρέπουν να ξεχωρίσουμε αυτό που λειτουργεί σαν «κείμενο» από εκείνο που δεν είναι κείμενο (παράδειγμα: ή διαφορά γραπτό-προφορικό). Αυτή ή έννοια δεν επιτρέπει μόνο την έπεξεργασία μιας θεωρίας συστημάτων και «σημαινουσῶν πρακτικῶν», αλλά υπογραμμίζει την ιδέα ότι ή λειτουργία ενός κειμένου προσδιορίζεται από τὸν κοινωνικό του ρόλο. *Λειτουργία* εδώ σημαίνει «σχέση ανάμεσα στο σύστημα, την πραγματάωσή του και τὸν άποστολέα-παραλήπτη του κειμένου»¹³. Σ' αυτές τις αναλύσεις τὰ σύνορα της λογοτεχνικότητας δεν διαγράφονται μόνο με κριτήρια γλωσσολογικά (διαπλαστικά πρωταρχικά συστήματα), και, πράγμα σημαντικό, ούτε όρίζονται από μια τεχνική αντίληψη

για την έσωτερική λογοτεχνικότητα του έργου: την κατασκευή του. Και τίθεται το ερώτημα, ποιά είναι τα σύνορα της «λογοτεχνίας» σε μιὰ κοινωνία: κείμενο λογοτεχνικά αυτονομημένο και όχι γραπτό θερησκευτικό (ιερὸ μήνυμα) ἢ μὴ κείμενο (καθημερινὸ μήνυμα), κείμενο πού ἀναφέρεται στὸ τάδε κοινό, στὸν τάδε σχολιαστή. Ἄφου εἶναι γεγονός ὅτι ἡ «λογοτεχνία», ὅπως καὶ τὸ Κράτος, δὲν ὑπῆρχε ἀνέκαθεν, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι περιέχει κοινωνικά καὶ ἰδεολογικά κριτήρια, δηλαδὴ ἱεραρχικά καὶ ἱεραρχημένα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Μερικὰ παραδείγματα: ἡ ἱεραρχία τῶν εἰδῶν στὴν κλασικὴ λογοτεχνία ὅπου ἡ ἔνδειξη «τὶ εἶναι ἓνα ἔργο τέχνης αὐξάνει στὸ βαθμὸ πού πλησιάζει πρὸς τὴν κορυφὴ τῶν τεχνῶν» ἢ στὴν ἐποχὴ μᾶς ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ μυθιστόρημα καὶ τὴν ποίηση, ἀκόμα ἡ ἐπαναστατικὴ πρακτικὴ τοῦ Μπρὲχτ στὴν ἀναζήτησὴ μιᾶς ριζικῆς ἀναχώνευσης τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν καὶ ἱεράρχησής τους. Τέλος, μὴν ξεχνᾶμε τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ καὶ ὁ Λένιν συμπεριλαμβάνουν στὴ λογοτεχνία ὅλα τὰ κείμενα (πολιτικά καὶ οικονομικά), καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μιλοῦν γιὰ «σοσιαλιστικὴ καὶ κομμουνιστικὴ φιλολογία» (πρβλ. *Τὸ κομμουνιστικὸ μανιφέστο*).

Ἡ σχέση λογοτεχνίας μὲ τὴν ἰδεολογία περνᾶει λοιπὸν ἀπὸ τὴν ὀριοθεσία τοῦ «λογοτεχνικοῦ», τὶς ἰδεολογικὲς προϋποθέσεις πού σ' αὐτὸ συγκαλύπτονται, καὶ ἀπὸ τοὺς δευτερεύοντες λόγους (τὸν κριτικὸ καὶ φιλοσοφικὸ) πού τὸ τροφοδοτοῦν. Τὸ ὅτι ὁ Λένιν

τὸ ἔργο τῆς μαρξιστικῆς
θεωρίας γιὰ τὴ λογοτεχνία
περνᾶ μέσα ἀπὸ
τὸ συνδυασμὸ τῆς
σημειολογίας τῶν κειμένων
καὶ τοῦ ἱστορικοῦ
διαλεκτικοῦ ὕλισμου,
συνδυασμὸς πού
συγκεκριμενοποιεῖται
στὸ πρόβλημα τῆς
ὑπολογίας τῶν ἰδεολογιῶν.

δείχνει πὼς ἡ ρωσικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰῶνα λειτουργεῖ σὰν ἓνα «βῆμα», ὅτι ἡ λογοτεχνία σὲ χώρες πού διεξάγουν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀντιμπεριαλιστικὸ ἀγῶνα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ λογαριασμὸ τῆς τὸν πολιτισμὸ, τὸ λεξιλόγιο, τὶς παραδόσεις καὶ τὴν μυθολογία τῶν ἐκμεταλλευσόμενων μειονοτήτων (π.χ. Ἰνδιάνων ἢ μαύρων) χωρὶς νὰ περιπέσει σ' ἓναν ἀστικὸ πολιτισμικὸ ἔξωτισμὸ, ὅλα αὐτὰ ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὀροθετήσουμε δογματικά μιὰ λογοτεχνικότητα καθεαυτῆ, οὔτε νὰ ὀρίσουμε τὴν οὐσία τῆς λογοτεχνίας ἔξω ἀπὸ τὶς δοσμένες ἱστορικὲς διαδικασίες. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μαρξιστικὴ ἀναζήτησὴ ἑνὸς εἰδικοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσα στὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ἰδεολογία συνεπάγεται μιὰ σφαιρικὴ προβληματικὴ, ἢ ὅποια πρέπει νὰ ἀπαντήσῃ στὰ παρακάτω τρία σημεῖα:

1. Μὲ ποιά ἔννοια τὸ ζήτημα τῆς ἰδεολογίας ἄπτεται τῆς λογοτεχνίας: ὡς λειτουργία, καθεστῶς καὶ θεσμικὴ πραγματικότητα; Ζήτημα πῶς

2. σχετίζεται μὲ μιὰ ἀνάλυση τῆς ἔννοιας καὶ τῆς πραγματικότητας τῶν ἰδεολογιῶν.

3. Μιὰ ὕλιστικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀπαίτηση ἐπιβάλλει νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ σχέση λογοτεχνία/ἰδεολογίες δὲν εἶναι μόνον ζήτημα ἐνδο-ἰδεολογικὸ (συσχέτιση τῶν ὑπεροδοῶν μέσω τοῦ περιεχομένου τους), ἀλλὰ ὅτι εἶναι ἐξίσου καὶ κυρίως ἐξω-ἰδεολογικὸ, ὅπου παρεμβαίνουν οἱ κοινωνικὲς σχέσεις καὶ τὰ ὑλικά παραγωγικά ἐργαλεῖα, ἀναπαραγωγοὶ ἰδεολογιῶν. Ἄν καταρχὴν ἡ σχέση ἰδεολογίας καὶ λογοτεχνίας δὲν εἶναι ζήτημα ἐνδο-ἰδεολογικὸ, πρόκειται γιὰ πρόβλημα ἐπιστημονικὸ, γεγονός πού ἐξυπακούει κριτήρια τὰ ὅποια διαφοροποιοῦν τὴν ἰδεολογία ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη.

Θέτοντας ἐδῶ ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴ «λογοτεχνία», θὰ περιοριστοῦμε νὰ σκιαγραφήσουμε τὰ βασικά σημεῖα τῆς ἔννοιας ἰδεολογία, ὅσα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὴ φωτίσουμε. Μὲ τὴν ἐξῆς θεωρητικὴ ἐπιφύλαξη: δὲν πρόκειται γιὰ ἓναν φιλοσοφικὸ ὀρισμὸ τῆς μαρξιστικῆς οὐσίας τῆς ἰδεολογίας, ἀλλὰ γιὰ μιὰ ὀροθέτηση τοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς ὡς προϋπόθεση γιὰ μιὰ ἱστορικὴ τυπολογία τῶν ἰδεολογιῶν, στὸ πλαίσιο τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας γιὰ τοὺς τρόπους παραγωγῆς καὶ τὴν ταξικὴ πάλη.

Ξεκινώντας μποροῦμε νὰ παραμερίσουμε δύο παραδοχῆς τῆς ἔννοιας ἰδεολογία, πού εἴτε εἶναι λαθεμένες εἴτε πολὺ στενὲς γιὰ νὰ συγκροτήσουν μιὰ σύνολο προβληματικὴ.

Ἡ παραδοχὴ. Στὴ Γερμανικὴ Ἰδεολογία ἰδεολογία σημαίνει κάθε ἀνεστραμμένη, ἀκρωτηριασμένη καὶ παραμορφωμένη ἀντανάκλαση τοῦ πραγματικοῦ. Οἱ ἰδεολογίες εἶναι συστήματα ἀπατηλῶν, ἰδανιστικῶν παραστάσεων, γιατί ἀγνοοῦν τὶς πραγματικὲς, ὑλικὲς τοὺς βάσεις. Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὸ τὸ σωστὸ νόημα, πού περιέχεται θεωρητικὰ στὰ κείμενα τοῦ Μάρξ, μποροῦμε νὰ ἀποδεχτοῦμε τὴν ἰδεολογία σὰν διαδικασία ὅπου πραγματώνεται «ἡ ἀναγνώριση-παραγνώριση τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων», πού κατὰ τὸν Μάρξ χαρακτηρίζει τὸν Φόουερπαχ. Ἀλλὰ, ὅσο στεκόμαστε σ' αὐτὸ τὸ επίπεδο (πού θὰ ξανάβρουμε ἐν συνεχείᾳ), εἶναι πολὺ εὔκολο νὰ γλιστρήσουμε πρὸς ἓναν περιοριστικὸ ὀρισμὸ τῆς ἰδεολογίας, ὅπου αὐτὴ ὀρίζεται σὲ σχέση μ' αὐτὸ πού δὲν εἶναι: δηλαδὴ σὲ σχέση μὲ τὴ γνώση καὶ τὴν ἀληθινὴ συνείδηση.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι τυπικὴ ἡ θέση τοῦ νεαροῦ Λούκατς σ' ἓνα ἔργο του στὸ ὁποῖο ἀργότερα ἄσκησε κριτικὴ, γεγονός πολὺ ἀντιπροσωπευτικὸ ἐνὸς κάποιου θεωρητικοῦ ἀριστερισμοῦ τῆς Τρίτης Διεθνούς. Ἀναφέρομαι στὸ βιβλίον *Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση*. Ὁ Λούκατς ἀντιπαραθέτει τὴν ἰδεολογία ὡς *κίβδηλη* συνείδηση, ἀποσπασματικὴ, αὐτονομημένη σὲ σχέση μὲ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, στὴν ἀληθινὴ συνείδηση, προικισμένη μὲ τὴ διαφάνεια τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας. Ὑποκείμενο αὐτῆς τῆς ἀληθινῆς συνείδησης εἶναι τὸ προλεταριάτο, φορέας αὐτοσυνείδησης

της ιστορικής κίνησης. Αυτό το παράδειγμα δείχνει καλά τους κινδύνους ενός παρόμοιου όρισμού: όχι μόνο επειδή η μαρξιστική θεωρία μ' έναν έντονα χεγκελιανό τρόπο απορροφάται από την άληθινή συνείδηση του προλεταριάτου που μεταμορφώθηκε σε φιλοσοφικό υποκείμενο (πράγμα που καταργεί τη λενινιστική διαφορά ανάμεσα στην επιστημονική θεωρία και την κοινωνική συνείδηση) αλλά προπάντων, επειδή η όποια ειδικευση, έστω και επιστημονική, γίνεται άλλοτρίωση, «πραγμοποίηση». Με μια τέτοια

**παραγνωρίζοντας
την ιδεολογική πάλη στο
πεδίο της «λογοτεχνίας»
καταλήγουμε σε έναν
πολιτικό εκλεκτισμό,
σε μια στενά τεχνική
ή ηθική προσέγγιση
των «υπερδομών».**

οπτική ή διαλεκτική δεν μπορεί παρά να είναι κριτική, υπέρβαση του μερικού προς όφελος του όλου. Έτσι θα είχαμε την ευχέρεια να περάσουμε από μια «κριτική λογοτεχνία» όλων των άλλοτρίώσεων στην «άληθινή λογοτεχνία», γιατί η τελευταία εκφράζει εμπρακτά την ολότητα μιας τάξης ή την προλεταριακή κουλτούρα. Μ' αυτόν ακριβώς το συλλογισμό διαμόρφωσε ο Μπογκντάνοφ το 1911 την έννοια της «προλεταριακής κουλτούρας», συλλογισμός που βασίζεται στην παραπάνω αντίληψη της ιδεολογίας. Η τάξη είναι το υποκείμενο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας που παράγει μέσω της δικής της ηθικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης έναν αυτόνομο και ιδιότυπο πολιτισμό. Η πολεμική του Λένιν το 1920 στους αντιπροσώπους της Προλετκούλτ δείχνει αρκετά καθαρά τον ιδεαλισμό και τον βολονταρισμό μιας τέτοιας θέσης. Πρέπει συνεπώς να υπογραμμίσουμε ότι ένας άλλος όρισμός της ιδεολογίας διαγράφεται στο κενό, φαινομενικά διαφορετικός, που όμως συνδέεται με τον πρώτο, του οποίου είναι θεωρητική και πολιτική συμπλήρωση.

2η παραδοχή. Στην άποψη ότι η ιδεολογία είναι κίβδηλη συνείδηση αντιπαράκειται μια *εκφραστική* αντίληψη για την ιδεολογία, είτε ως ολοκληρώνουσα έκφραση της πρακτικής αυθορμησίας μιας τάξης, είτε ως απλή αντανάκλαση της κίνησης της οικονομικής υποδομής. Από πολιτική σκοπιά αναγνωρίζει κανείς εύκολα στην πρώτη κατεύθυνση τη βουλησιαρχία που αναζητά την ένότητα μιας τάξης στη συνείδησή της και έχει την τάση να *υπερπολιτικοποιεί* και να υπερτιμά τις ιδεολογίες. Ο Λένιν, προσπαθώντας να προσδιορίσει την ιδιοτυπία του πολιτικού επιπέδου (κόμμα, Κράτος), επέμενε στην κριτική της λεγόμενης παιδαγωγικής αντίληψης για την πολιτική και στην όμολογη υπαγωγή της πολιτικής στην παιδαγωγική. Κριτική που άφορούσε τον εργατισμό στη λογοτεχνία, διεκδίκηση των μικροαστών διανοουμένων και των πλέον καθυστερημένων στρωμάτων του προλεταριά-

του. Όμως η παραπάνω αντίληψη που περιγράψαμε τρέφεται από μιαν άλλη και σημαντικότερη, αυτήν που στην ιστορία του εργατικού κινήματος βάφτισαν «οικονομισμός» και που υπαγόρευσε τη θεωρία και την πρακτική της Δεύτερης Διεθνούς. Αν οικονομισμός σημαίνει πολιτικά ότι η πολιτική παρακολουθεί την οικονομία (πράγμα που γεννά μια μοιρολατρική αντίληψη για την ιστορική ανάπτυξη), στο επίπεδο της λειτουργίας των ιδεολογιών *υποβιβάζει* την ιδεολογία σε ένα επιφανόμενο, σε μια μηχανική αντανάκλαση της οικονομικοκοινωνικής υποδομής και *άπολιτικοποιεί* ιδεολογίες εξάροντας έναν ήθικό ιδεαλισμό. Με την πρόφαση του αντιχεγκελιανισμού ο Μπερτστάν και οι αναθεωρητές στην πραγματικότητα απορρίπτανε τον διαλεκτικό υλισμό, και ο Λένιν ήδη από τον *Υλισμό και Έμπειριοκριτικισμό* έδειξε πως εδώ έπρόκειτο για φιλοσοφική επάνοδο του νεοκαντιανισμού.

Γενικεύοντας, με την παραγωγή μιας σωστής ιδεολογικής πάλης στο πεδίο της «λογοτεχνίας» καταλήγουμε σε έναν πολιτικό εκλεκτισμό, σε μια στενά τεχνική ή ηθική προσέγγιση των «υπερδομών». Αν παραμερίσουμε αυτό το διπλό λάθος, μπορούμε να έχουμε μια θετική οροθέτηση των ιδεολογιών, που να μάς χρησιμεύσει ως άφετηρία για να αντιμετωπίσουμε ορισμένες πλευρές της σχέσης λογοτεχνία/ιδεολογία.

Η ιδεολογία, σε αντίθεση με την ιστορική της προέλευση, δεν μπορεί να οριστεί ως σύστημα ιδεών που ανήκει μόνο στο χώρο της αναπαράστασης, κι αυτό για πολλούς λόγους. Για το ζήτημα αυτό μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μερικές αναλύσεις του Λένιν και του Γκράμσι, οι οποίες έμβαθύνουν κείμενα των Μάρξ και Ένγκελς. Όταν υπογραμμίζουν στη *Γερμανική Ιδεολογία* ότι «η τάξη που διαθέτει τα μέσα υλικής παραγωγής διαθέτει συνάμα τα μέσα πνευματικής παραγωγής» και ότι πρέπει να αναλύσουμε «την πνευματική παραγωγή όπως παρουσιάζεται στη γλώσσα της πολιτικής, του δικαίου, της ηθικής, της μεταφυσικής ενός δόκληρου λαού», προσδίδουν στις ιδεολογίες όχι μονάχα την πραγματικότητα σημειώντων συστημάτων, πράγμα που επιτρέπει την καθιέρωση μιας τυπολογίας διαφοροποιημένων γνωσιολογικών συστημάτων (υπαρξη μύθων, τελετουργιών, εικόνων, έννοιών), αλλά προσδίδουν μια *θεσμική* πραγματικότητα, ή οποία συνδέεται με τη διάδοση-αναπαραγωγή και νέα επεξεργασία των ιδεολογιών. Αυτά τα δύο σημεία τα ανέπτυξαν ο Γκράμσι και ο Λένιν.

Καταρχήν ο Γκράμσι, γιατί στο έργο του συναντάμε μια έντελως ιδιαίτερη έπιμονή στο γεγονός ότι οι ιδεολογίες δεν είναι προϊόντα αυθαίρετα ούτε προϊόντα κάποιας συγκεκριμένης βούλησης: αντίθετα έχουν *όργανικό* ρόλο. Οι ιδεολογίες προμηθεύουν κατηγορικά εργαλεία, συστήματα συμπεριφοράς που οργανώνουν τις μάζες με τέτοια ψυχολογική αποτελεσματικότητα, ώστε τελικά προσδιορίζουν το ίδιο το πεδίο όπου οι άνθρωποι κινούνται και αποκτούν συνείδηση της ιστορίας τους. Ο οργανικός αυτός χαρακτήρας καταδεικνύει την ιδιαιτερότητα της ιδεολογικής δραστηριότητας. Η ιδεολογία για μια δοσμένη τάξη χρησιμεύει σαν «κοινωνικό τσιμέντο» που στερεώνει μια ταξική κυριαρχία ή, αντίθετα, την πάλη για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, πραγματοποιώντας την ιστορική ήγεμονία νέου τύπου (εργατική τάξη και οι σύμμαχοί της). Επιπλέον, οι ιδεολογίες δεν αναλύονται μόνο στο επίπεδο των σχέσεων τάξη/συνείδηση,

άλλα επιβάλλουν και μιὰ ἀνάλυση αὐτοῦ ποῦ ὁ Γκράμσι ὀνόμασε «ιδιωτικὸ μηχανισμὸ ἡγεμονίας» (π.χ. ἡ Ἐκκλησία ἢ τὸ σχολεῖο) —μ' ἄλλα λόγια, τὸ καθολικὸ σύστημα τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς λειτουργίας τῶν ἰδεολογιῶν.

Τὰ παραπάνω φωτίζουν ἀρκετὰ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ σχέση λογοτεχνία/ἰδεολογίες δὲν μπορεῖ νὰ περιοριστῆ σὲ μιὰ ἀνάλυση ἐνδο-ἰδεολογικῆ, ἢ ἐνδο-λογοτεχνικῆ. Κι αὐτό, γιατί δὲν ὑπάρχει μόνον ἰδεολογία μέσα στὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ ἰδεολογίες τῆς λογοτεχνίας, καὶ συνάμα κοινωνικὴ λειτουργία τῶν ἰδεολογιῶν στὸ σύστημα διδασκαλίας τῆς λογοτεχνίας, ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μηχανισμοὺς ἀντιδημοκρατικῆς ἐπιλογῆς ποῦ ἐπηρεάζουν τὴ δυνατότητα πρόσβασης στὴν μόρφωση. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα ὑπάρχει ἕνας ταξικὸς ἀγῶνας ποῦ πρέπει νὰ διεξαχθῆ ἐνάντια στὶς φενακιστικῆς-σκοταδιστικῆς πρωτοβουλιὰς ποῦ μορφῆς πρακτικῆς, καὶ στὶς θεσμοθετημένες ἰδεολογίες ποῦ τὶς παράγουν. Ἔτσι, τὰ γεγονότα τοῦ Μάη 1968, ποῦ ἀποτελοῦν τὴν πρώτη μεγάλη οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ταξικὴ σύγκρουση στὶς σημερινῆς συνθήκες τοῦ κρατικοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε καλύτερα ποιά θέση μπορεῖ νὰ πάρει ἡ λογοτεχνία στὸν σημερινὸ κοινωνικὸ μας σχηματισμὸ, στὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα, μὲ τὶς θεσμικῆς καὶ ἱεραρχικῆς του διακρίσεις. Μποροῦμε

δὲν ὑπάρχει μόνον
ἰδεολογία μέσα
στὴ λογοτεχνία,
ἀλλὰ καὶ ἰδεολογίες
τῆς λογοτεχνίας,
καὶ συνάμα
κοινωνικὴ λειτουργία
τῶν ἰδεολογιῶν στὸ
σύστημα διδασκαλίας
τῆς λογοτεχνίας.

νὰ ποῦμε μὲ δυὸ λόγια ὅτι αὐτὸ τὸ σύστημα διατηρεῖ ὀρισμένες διακρίσεις ποῦ διευθετοῦνται μὲ ἕνα τεχνοκρατικὸ πνεῦμα: μαζικοὶ διαχωρισμοὶ λογοτεχνίας-ἐπιστήμης, φιλολογίας-τεχνικῆς, ἀφηρημένου ἀνθρωπισμοῦ (ρομαντικῆ-δαισθητικῆ ἀντίληψη γιὰ τὴ λογοτεχνία) - τεχνοκρατικῆς ἰδεολογίας. Ἡ πρώτη διάκριση ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία γιατί ἀπ' αὐτὴν ἀπορρέει ἡ θεσμοθετημένη ἀγνοησιμὴ μᾶς καθ' ὅλα ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας τῆς λογοτεχνίας, καὶ ἡ συστηματικὴ ἀπόπειρα νὰ συσκοτιστῆ κάθε προσπάθεια ποῦ θὰ ἀναδείκνυε στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή μιὰ ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ. Νὰ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἰδεολογίες δὲν διαχωρίζονται ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς κοινωνικῆς τους λειτουργίας. Στὸ ἔργο τοῦ Ἄλτουσερ βροῖσκουμε θεωρητικὰ στοιχεῖα ἐνὸς παρόμοιου προβληματισμοῦ, ὅταν, πάνω στὸ ζήτημα τοῦ τρόπου ὑπαρξῆς τους, τονίζει ὅτι οἱ ἰδεολογίες εἶναι «πολιτικὰ ἀντικείμενα, ἀντιληπτά, παραδεκτά, ὑφιστάμενα, ποῦ δροῦν πάνω στοὺς ἀνθρώπους στὸ ἐπίπεδο

τῆς πραγματικῆς καὶ φανταστικῆς σχέσης τους πρὸς τὸν κόσμον». Τὸ νὰ ἀναλυθῆ ἡ λογοτεχνία ὡς ἐγχειρηματικὸ πεδίο τῆς κοινωνικῆς φαντασίας σημαίνει νὰ καταδηλωθοῦν οἱ δεσμοὶ τῆς μὲ τὸν λόγο ποῦ μποροῦμε νὰ διαμορφώσουμε ἐν ὀνόματί τῆς, καὶ μὲ τὶς *πρακτικῆς ἰδεολογίες*, μὲ τὴν ἔννοια ποῦ δίνει σ' αὐτῆς ὁ Ἄλτουσερ: «σύνθετος σχηματισμὸς νοημάτων-παραστάσεων-εἰκόνων ἀπὸ τὴν μιὰ, καὶ συνθέσεις-συμπεριφορῆς-διαγωγῆς-στάσεις-χειρονομίες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὸ σύνολο λειτουργεῖ ὡς πρακτικὸς κανόνας ποῦ κυβερνᾷ τὴ στάση καὶ τὴ συγκεκριμένη τοποθέτηση τῶν ἀνθρώπων»¹⁴.

Μ' ἄλλα λόγια, ἂν ἡ λογοτεχνία ὡς γραφὴ μπορεῖ νὰ ὀριοθετῆ ὡς «πρακτικῆ», πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ *πρακτικὴ τῆς λογοτεχνίας* ποῦ χαρακτηρίζεται καταρχὴν ἀπὸ ἕναν ἀντιδημοκρατισμὸ (ὅπως τὸ δείχνει ἡ κοινωνιολογία τῆς λογοτεχνίας) καὶ συνάμα λειτουργεῖ ὡς ἔμμεσος φορέας τῶν κυρίαρχων ἰδεολογιῶν, ἰδιαίτερα τῶν ἰδεολογικῶν-θηρησκευτικῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ χώρος ὅπου διεξάγεται, ὅπως ἄλλωστε σ' ὁλόκληρη τὴν κοινωνία, ἡ πάλι ἀνάμεσα στὸ παλαιὸ καὶ τὸ νέο, ἀνάμεσα στὴν κυρίαρχη ἰδεολογία καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ καθολικὴ ἐπιστημονικὴ προσέγγιση (ὄχι βέβαια τεχνοκρατικῆ) τῆς λογοτεχνίας: πῶς ἀπλά, ἢ πάλι γιὰ μιὰ *νέα πρακτικὴ τῆς λογοτεχνίας*.

Ἐδῶ μποροῦμε νὰ γυρίσουμε στὴ λενινιστικὴ θεωρία καὶ πολιτικὴ γιὰ τὴν ἰδεολογία. Καὶ θὰ καταλάβουμε γιατί ὁ Λένιν ἀπέρριπτε πάντοτε τὴν ἐκφραστικὴ καὶ μηχανιστικὴ θεώρηση τῆς ἰδεολογίας. Στὸ *Τὶ νὰ κάνουμε* (1902), στὴν πολεμικὴ του ἐνάντια στοὺς ὀτσοβιστῆς (1908), ὅπως ἐπίσης στὶς συζητήσεις γιὰ τὴν πολιτιστικὴ πολιτικὴ τοῦ 1918, βροῖσκουμε συνέχεια μιὰ θεωρητικὴ σταθερὰ ποῦ ἀφενὸς ἐπιμένει σὲ μιὰ ὀργανωτικὴ καὶ θεσμικὴ προσέγγιση τῶν ἰδεολογικῶν ζητημάτων (θεωρία γιὰ τὸ κόμμα, θεώρηση τῶν πολιτιστικῶν ζητημάτων μὲ ἀφετηρία τὸ «πολιτιστικὸ ἐπίπεδο» τῶν μαζῶν), καὶ ἀφετέρου προσπαθεῖ νὰ ὑπογραμμίσει τὴν ἀναγκαίαν διάκριση ἀνάμεσα στὴν μαρξιστικὴ θεωρία ὡς ἐπιστῆμη ποῦ χρειάζεται ἀνάπτυξη (ποῦ δὲν εἶναι δηλαδὴ ἔκφραση μόνου τοῦ αὐθορητισμοῦ τῶν κοινωνικῶν φορέων) καὶ τὴν ἰδεολογία. Αὐτῆς οἱ δύο διαδικασίες εἶναι ἀδιαχώριστες: ἡ διάκριση ἐπιστῆμη/ἰδεολογία δὲν εἶναι αὐστηρὰ καὶ μόνον ἐπιστημολογικῆ, ἀλλὰ καὶ πολιτικῆ.

Ἄν σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία ἡ θεωρία δὲν εἶναι προϊόν τοῦ αὐθορητισμοῦ τῶν μαζῶν, καίτοι γιὰ τὸν Λένιν ὁ αὐθορητισμὸς εἶναι «ἔμβρυο τοῦ συνειδητοῦ», αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία παραμένει ἡ ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης, ὄχι μόνον στὸ ἐπίπεδο τῶν «ιδεῶν», ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο ὕλης καὶ θεσμικῆς παραγωγῆς ἰδεῶν, μύθων καὶ συστημάτων συμπεριφορᾶς. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ὑπάρχει μιὰ ποιοτικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς κυρίαρχες ἰδεολογίες οἱ ὁποῖες ἔχουν μιὰ λειτουργία παραγνώρισης καὶ διαστρεβλώσεως τῆς πραγματικότητας, καὶ σ' αὐτὸ ποῦ ὁ Λένιν ὀνομάζει προλεταριακὴ ἰδεολογία (ποῦ ὅπως παρατήρησε ὁ Waldeck Rochet στὸ συνέδριο τοῦ Ἄρζαντέιγ¹⁵ τὸ 1966 εἶναι «συνώνυμη μὲ τὴ θεωρία τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ συνδέει τὴ θεωρία μὲ τὴν πρακτικὴ»). Διαφορετικὰ, ἡ ζωτικὴ γιὰ τὸν μαρξισμὸ διάκριση ἰδεολογίες-ἐπιστῆμες, ὄχι μόνον δὲν ἀποκλείει ἀλλὰ συνεπάγεται τὸν μετασχηματισμὸ ποῦ συντελεῖται ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ οἱ μάζες κατακοῦν

μέσα σε μιὰ σοσιαλιστική διαδικασία την έπιστήμη και την κουλτούρα.

Και όπως τόνισε ο Άλτουσερ, αυτό δεν σημαίνει έξαφάνιση της ιδεολογίας, ή όποια είναι ουσιαστική για κάθε κοινωνία, αλλά σημαίνει ότι ή ιδεολογία μπορεί να γίνει «συνειδητό έργαλειό πράξης πάνω στο ιστορικό γίγνεσθαι».

Όμως, για τους ίδιους λόγους που δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τις ιδεολογίες με άπλά συστήματα ιδεών, δεν μπορούμε και να τις συμπήξουμε εκ των προτέρων σε έναν γενικό θεωρητικό και άνιστορικό όρισμό. Είναι σωστότερο, αντί να μιλούμε για *μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας*, να αναφερόμαστε σε *μαρξιστική τυπολογία των ιδεολογιών* και στις λειτουργίες τους σε έναν τρόπο παραγωγής, σε μιὰ συγκυρία έξειδικευμένων ταξικών αγώνων. Αυτός είναι άκριβώς ο λόγος που οι ιδεολογίες σήμερα θέτουν σειρά έρωτημάτων στη λογοτεχνία, άκριβώς στο σημείο που υπαινιχτήκαμε στην άρχη: στην όροθέτηση του «λογοτεχνικού». Φυσικά, δεν σκέφτεται κανείς να άπορρίψει την έπιστημονική άνάλυση της λογοτεχνίας και τη σχετική της άυτονομία, αλλά να καταλάβει ποιές συνθήκες καθιστούν έφικτό ένα τέτοιο έγχείρημα. Άν δεν θέλουμε, παραμερίζοντας τον άισθητικό φετιχισμό του ώραίου άντικειμένου, να περιπέσουμε σε έναν «φετιχισμό της ύλης» (Άιζενστάιν) ως άυτοσκοπό, είναι άπαραίτητο να λάβουμε υπόψη τὰ ιδεολογικά και κοινωνικά κριτήρια που συνιστούν τὰ σύνορα της λογοτεχνίας.

Ότι δεν πρόκειται για σύστημα μορφών, ειδών, για σύστημα άχρονο, άναλλοίωτο, που δεν έπιδέχεται να τó «άποσυνθέσουμε», τó δείχνει άρεκτά καλά τó παράδειγμα του Μπρέχτ, με την τόσο έπίκαιρη θεωρητική και πολιτική διδαχή του. Η άναζήτηση μιās μαρξιστικής-άντιαριστοτελικής άισθητικής, που θά κρατούσε τις άποστάσεις της άπό τον χεγκελιανισμό χωρίς όπισθοδρόμηση σε νεοκαντιανές μορφές, δεν συνδέεται με την μορφολογική άναζήτηση της «θεατρικότητας» στην άποστασιοποίηση. Άν, όπως λέει ο Β. Μπέγνιαμιν¹⁶, «τó πρωταρχικό καθήκον μιās έπικής σκηνοθεσίας είναι να ύπογραμμίσει τη σχέση της άναπαριστάμενης πράξης μ' αυτό που σημαίνει άναπαράσταση», άρα να προτείνει την άναπαράσταση σάν γνώση της παραγωγικής διαδικασίας του έργου και σάν κριτική των ιδεολογιών (όπως δείχνει ο Άλτουσερ στο *Pour Marx*)¹⁷, τότε αυτή ή θεατρικότητα είναι περισσότερο μιὰ κατάκτηση, που όφείλεται στον κριτικό έλεγχο των ιδεολογικών συγκρούσεων στο θέατρο. Η διαλεκτική του σκηνικού γεγονότος και της σκηνικής συμπεριφοράς, ή άδυναμία να διαχωρίσουμε τó θέατρο άπό την έπιστήμη, ή προσφυγή στην κοινωνική πρακτική μεταφράζουν μιὰ νέα πρακτική του θεάτρου (της ήθοποιίας, της σκηνοθεσίας, της θεατρικής συλλογικής συμβολής). Ο συγγραφέας παίρνει τη θέση του παραγωγού, και κατά τον Μπένγιαμιν άναρωτιέται «ποιά είναι ή θέση του στις παραγωγικές σχέσεις», κοινωνικές και λογοτεχνικές. Έτσι τó έργο του Μπρέχτ πρέπει και μπορεί να φωτίσει τη λειτουργία της θεατρικής ιδεολογίας, δηλαδή του θεάτρου ως ιδεολογικού πεδίου.

Μιὰ τέτοια πρακτική προϋποθέτει ότι άντιλαμβανόμαστε τις ιδεολογίες ως άρθρωμένο και ιδιότυπο σύστημα που περιέχει άλλα σύνορα και ύποσύνορα.

Για να παρακολουθήσουμε έδώ τη θεατρική μεταφορά, πρέπει να ύπενθυμίσουμε τις άναλύσεις του *Κεφαλαίου*, που άνέπτυξε βαθύτερα ο Λένιν στην *Άνάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, οι όποιες αναφέρονται στην «τυπολογική» λειτουργία των ιδεολογιών στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής. Όπου οι κοινωνικές σχέσεις είναι ιεραρχικές, προσωπικές, βασισμένες στην μικρή παραγωγή και ίσχυη άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, οι κοινωνικές ιδεολογικές σχέσεις παρεμβαίνουν ήδη άπό τó πεδίο της ύποδομής ως μορφές έξω-οικονομικής κυριαρχίας. Σε μιὰ παρόμοια κοινωνική δομή, όλα τὰ κείμενα λειτουργούν ως θρησκευτικά και συμβολικά, γιατί ή θρησκεία είναι ή «ιδεολογική σκηνή όπου διεξάγονται όλοι οι ταξικοί αγώνες, που κρύβονται κάτω άπό τó ένδυμα». Όπως λέει ο Ένγκελς «ο Μεσαίωνας είχε ένσωματώσει στη θεολογία όλες τις άλλες μορφές ιδεολογίας, τη φιλοσοφία, την πολιτική, τó δίκαιο, και τις κατέστησε κλάδους της πρώτης»¹⁸. Και οι σημερινές έρευνες των μαρξιστών για τόν άσιατικό τρόπο παραγωγής δείχνουν ότι σ' αυτόν τον τύπο κοινωνιών, βασισμένο σε άγροτικές κοινότητες που τις έκμεταλλεύεται ένα Κράτος-ιδιοκτήτης με οικονομικές και τεχνικές λειτουργίες, εικονίζεται ένας ένιαίος Κόσμος ρυθμιζόμενος άπό μιὰ θεία δύναμη, χωρίς όπου άρθρώνονται κοινωνικά και κοσμικά νοήματα. Άίφνης, σε όρισμένα κείμενα της Μεσοποταμίας, της Αιγύπτου και της Κίνας έμφανίζονται μετατοπίσεις, άναλογικές και μεταφορικές σχέσεις που σχετίζονται με τη δυαδική αντίθεση φύση/πολιτική, και όπου, όπως σημειώνει ο ρουμάνος φιλόσοφος Ίον Μπάνου «ή ένότητα Βασιλιάς-Θεός πολιτικοποιεί τόν ύπερβατικό παράγοντα (Θεό), θεματοφύλακα της κοινωνικής τάξης, και άπό την άλλη καθιστά ύπερβατικό τόν πολιτικό παράγοντα (Βασιλιά), έερό θεματοφύλακα της ζωής και της γονιμότητας»¹⁹.

Αυτά τὰ δύο παραδείγματα παρμένα άπό προκαπιταλιστικές κοινωνίες δείχνουν με διαφορετικό τρόπο τόν στενό δεσμό που ύπάρχει άνάμεσα στη λειτουργία ένός κειμένου, τις πρακτικές ιδεολογίες που τó περιβάλλουν ως αυτά του τὰ ύφολογικά στοιχεία, και στις ταξικές μορφές πρακτικής που τó ύποστηρίζουν.

Μ' αυτά τὰ τελευταία, άς βγάλουμε κάποιον προσωρινό συμπέρασμα. Άν αυτή τη στιγμή τίθεται πρόβλημα έπαναπροσδιορισμού των όρίων της λογοτεχνίας, για μās, τó έργο μιās μαρξιστικής θεωρίας της λογοτεχνίας περνά μέσα άπό τó συνδυασμό της σημειολογίας των κειμένων (δηλαδή αυτού που είναι κείμενο, άρα κείμενο λογοτεχνικό) και του ιστορικού διαλεκτικού ύλισμού, συνδυασμός που συγκεκριμενοποιείται στο πρόβλημα της τυπολογίας των ιδεολογιών. Η τυπολογία αυτή, για να είναι ύλιστική δεν πρέπει μόνο να αναφέρεται σε μιὰ κοινωνικο-οικονομική άνάλυση, αλλά έπίσης σε μιὰ προβληματική ύλιστικής προσέγγισης της μορφής, σάν αυτή που άναδεικνύεται στά θεωρητικά κείμενα του Μπρέχτ και του Άιζενστάιν. Η άμφισβήτηση των όρίων της λογοτεχνίας και του καθεστώς της, δεν σημαίνει άπαραίτητα ότι παίρνουμε τόν στείρο δρόμο της «μη λογοτεχνίας» (λογοτεχνία της άρνησης, όπως ή άρνηση της λογοτεχνίας: ριζική άπόρριψη των έργων του παρελθόντος). Αντί-

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
20.9.71 - 20.9.76

Παράδοση και πρωτοτυπία

«Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» του Γ. Σεφέρη

του Δ. Ν. Μαρωνίτη

Εισαγωγικά

Σε προηγούμενη μελέτη¹ χρησιμοποίησα το κλειδί νόστος-θάνατος, για να δείξω τη βαθιά συνοχή (έμπειρική, γλωσσική και ποιητική) που συγκρατεί δύο συνθέσεις, κι ως τις χωρίζουν κάπου τρεις χιλιάδες χρόνια: έννοω την όμηρική *Νέκυια* και την *Κίχλη* του Σεφέρη. Αυτή τη συνοχή (την ύλη και το είδος της) θα την δνόμαζα ποιητική παράδοση, δίνοντας τόσο στο ουσιαστικό όσο και στο επίθετο τη δημιουργική όρμη που τους πρέπει. Προηγουμένως όμως σκοπεύω να δοκιμάσω το ίδιο κλειδί, συγκρίνοντας πάλι τη φωνή του Γιώργου Σεφέρη όχι πια με το γεωμετρικό σύστημα της Όδύσσειας, αλλά με την κλίμακα της δημοτικής μας ποίησης, όπως αυτή εφαρμόζεται ειδικά σε δύο γνωστές παραλογές.

Το ποίημα του Σεφέρη που με ενδιαφέρει ανήκει στο *Ημερολόγιο Καταστροφώματος Α'*, τιλοφορείται «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου», χρονολογείται με την υπογραφή «Αθήνα, άνοιξη '38» και πρωτοδημοσιεύτηκε στα *Νέα Γράμματα* (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1938) μαζί με άλλα οκτώ ποιήματα². «Ο Γυρισμός» κατέχει στη συλλογή *Ημερολόγιο Καταστροφώματος Α'* την πέμπτη θέση³ και περιβάλλεται από το μακρόστιχο ποίημα «Ο δικός μας ήλιος» και από το τριστιχο επίγραμμα «Η χώρα του άχωρήτου». Το πρώτο είναι έφιαλτικό πολεμικό δράμα⁴ που ξετυλίγεται «πίσω

από το χρυσάφι και το μετάξι». Το δεύτερο, που υπογράφεται «Μεγάλη Παρασκευή», συμπυκνώνει τα θέματα της προδοσίας, του επιτάφιου θρήνου και της ανάστασης.

Επέμεινα σ' αυτή την οριζόντια ένταξη του *Γυρισμού*, γιατί στην ποίηση του Σεφέρη ή σειρά ενός ποιήματος, το συντροφικό του δηλαδή πλαίσιο και το ποιητικό του περιβάλλον, δεν είναι τυχαία. Προσθέτω ένδεικτικά ότι «Ο δικός μας ήλιος» σκηνοθετεί μίαν αποδημία, αντίστιξη στον έπομένο *Γυρισμό*.⁵ Άλλα ποιήματα της συλλογής υποβάλλουν τον άφιλοξενο χώρο κάποιας έξορίας. Ένα συμμαζεύει εικόνες παραγμένες από την παιδική ηλικία του ποιητή και το πατρικό του σπίτι.⁶ Η «Άνοιξη μ.Χ.», γραμμένη στις 16 Μαρτίου του 1939, υποβάλλει, σε δραματική σατιρική άνασα, την άνευ όρων παράδοση της Τσεχοσλοβακίας στον Χίτλερ και την ευτράπελη υποχώρηση των «γερόντων» που δίνουν τα κλειδιά στο δήμιο. Τα χρόνια, λοιπόν, είναι δίσεχτα, κι έτσι συμβαίνει την άνοιξη του '38 —χρονολογία του *Γυρισμού*— υφαίνει τον πρόλογο ενός δράματος που έρχεται:

Ήταν δικός μας ο ήλιος, δέ βλέπαμε τίποτε
πίσω από τα χρυσά κεντήδια
αργότερα ήρθαν οι μαντατοφόροι λαχανιασμέ-
νοι βρώμικοι
τραυλίζοντας συλλαβές άκατανόητες
είκοσι μερόνυχτα πάνω στη στέρφα γης και
μόνο άγκάθια
είκοσι μερόνυχτα νιώθοντας ματωμένες τις κοι-
λιές των άλόγων
κι ούτε στιγμή να σταματήσουν για να πιούν το
νερό της βροχής.

Αυτό πάνω κάτω είναι το στίγμα του *Ημερολογίου Καταστροφώματος Α'* και οι μαντατοφόροι που «μίλησαν σωστά» στον «Δικό μας ήλιο» διασταυρώνουν και το «Γυρισμό του ξενιτεμένου».

λημονιάς»: Για τον Σεφέρη, τιμητικό άφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της «Στροφής», Αθήνα 1961, σελ. 231-242, και πάλι ειδικά σελ. 241. 5. «Άλληλεγγύη», «Piazza San Nicolò».

1. Χρονικό '75, σελ. 117-121: «Νόστος και θάνατος. Η Νέκυια της Κίχλης: μνήμες και προεκτάσεις».

2. Τα άλλα έπτά είναι: «Ο Μαθιός Πασκάλης ανάμεσα στα τριαντάφυλλα», «Το φύλλο της λεύκας», «Ωραίο φθινοπωρινό πρωί», «Ο δικός μας ήλιος», «Piazza San Nicolò», «Διάλειμμα χαράς», «Η χώρα του άχωρήτου», «Άλληλεγγύη».

3. Η συλλογή στην άρχική της μορφή περιέλαβε δεκαέξι ποιήματα· το δέκατο έβδομο, «Η τελευταία μέρα», κυκλοφόρησε μόνο στα έπτά αντίτυπα εκτός έμπορίου, σε αυτόγραφη έκδοση της συλλογής. Η πρώτη, κανονική έκτύπωση του ποιήματος αυτού έγινε μόλις το Γενάρη του 1944, πάλι στα *Νέα Γράμματα*. Βλ. Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ίκαρος, 1974⁹, σελ. 353-354 (έπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης).

4. Τον προοφητικό τόνο δόξαλης της συλλογής υπογράμμισε με έμφαση η Νόρα Άναγνωστάκη: «Ο Σεφέρης της μνήμης και της

Ο ΓΥΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΙΤΕΜΕΝΟΥ

- Ἐρόδισε γ-ῆ ἀνατολή και ξημερώνει ἡ δύση,
γλυκοχαράζουν τὰ βουνά και ὁ αὐγερινός τραβιέται,
πᾶν τὰ πουλάκια στη βοσκή και οἱ λυγερές στη βρύση.
5 Βγαίνω και ἐγὼ και ὁ μαῦρος μου και τὰ λαγωνικά μου.
Βρίσκω μιὰ κόρη πόπλενε σὲ μαρμαρένια γούρνα.
Τῆ χαιρετάω, δὲ μοῦ μιλεῖ, τῆς κρένω δὲ μοῦ κρένει.
- Κόρη, γιά βγάλε μας νερό, τὴν καλὴ μοῖρα νὰ ἔχει,
νὰ πῶ και ἐγὼ και ὁ μαῦρος μου και τὰ λαγωνικά μου.
- 10 Σαράντα σίκλους ἔβγαλε στὰ μάτια δὲν τὴν εἶδα,
και ἀπάνω στους σαρανταδὺ τῆ βλέπω δακρυσιμένη.
- Γιατί δακρῶξεις, λυγρὴ, και βαριαναστενάξεις;
Μήνα πεινάς, μήνα διψάς, μὴν ἔχεις κακὴ μάνα;
— Μῆτε πεινῶ, μῆτε διψῶ, μῆτ' ἔγω κακὴ μάνα.
Ξένε μου, και ἂν ἐδάκρυσσα, και ἂν βαριαναστενάξω,
15 τὸν ἄντρα ἔχω στὴν ξενιτιά και λείπει δέκα χρόνους,
και ἀκόμη δὺὸ τὸν καρτερῶ, στους τρεῖς τὸν πανυχαίνω·
και ἂν δὲν ἐρθεῖ, και ἂ δὲ φανεῖ, καλόγρια θὰ γένω,
θὰ πάγω σ' ἔρημα βουνά νὰ στήσω μοναστήρι,
και στὸ κελὶ θὰ σφαιλιστῶ, στὰ μαῦρα θελὰ βάρω,
20 ἐκειὸν νὰ τρώγει ἡ ξενιτιά, και ἐμεῖ τὰ μαῦρα ράσα.
- Κόρη μου, ὁ ἄντρας σου πέθανε, κόρη μου, ὁ ἄντρας
σου χάθη.
Τὰ χέρια μου τὸν κράτησαν, τὰ χέρια μου τὸν θάψαν,
ψωμί κερί τοῦ μοῖρασα, και εἶπε νὰ τὰ πλερώσεις,
τὸν ἔδωκα και ἕνα φιλί, και εἶπε νὰ μοῦ τὸ δώσεις.
25 — Ψωμί κερί τοῦ μοῖρασες, διπλὰ νὰ σὲ πληρώσω,
μὰ γιὰ τ-ἐκεῖνο τὸ φιλί, σῦρε νὰ σοῦ τὸ δώσει.
— Κόρη μου, ἐγὼ εἶμαι ὁ ἄντρας σου, ἐγὼ εἶμαι και ὁ κα-
λός σου.
— Ξένε μου, ἂν εἶσαι ὁ ἄντρας μου, ἂν εἶσαι και ὁ καλός
μου,
- 30 δεῖξε σημάδια τῆς αὐλῆς και τότε νὰ πιστέψω.
— Ἐχεις μιλιά στὴν πόρτα σου και κλῆμα στὴν αὐλὴ σου,
κάνει σταφύλι ραζακι και τὸ κρασί μουσκάτο,
και ὅποιος τὸ πιεῖ δροσιέται και πάλι ἀναζητᾷ τὸ.
— Αὐτὰ εἶν' σημάδια τῆς αὐλῆς, τὰ ξέρεῖ ὁ κόσμος ὅλος,
35 διαβάτης ἦσουν, πέρασες, τὰ εἶδες και μοῦ τὰ λείεις.
Πές μου σημάδια τοῦ σπιτιοῦ και τότε νὰ πιστέψω.
— Ἀνάμεσα στὴν κάμαρα χρυσὸ καντήλι ἀνάφτει,
και φέγγει σου, πὸν γδύνεσαι και πλέκεις τὰ μαλλιά σου,
φέγγει σου τὶς γλυκὲς αὐγές, πὸν τὰ καλά σου βάζεις.
— Κάποιος κακός μου γείτονας σοῦ τὰ πε και τὰ ξέρεις.
40 Πές μου σημάδια τοῦ κορμιοῦ, σημάδια τῆς ἀγάπης.
— Ἐχεις ἐλιά στὰ στήθη σου και ἐλιά στὴν ἀμασκάλη,
και ἀνάμεσα στὰ δὺὸ βυζιά τ' ἄντροῦ σου φυλακτάρι.
— Ξένε μου, ἐσύ εἶσαι ὁ ἄντρας μου, ἐσύ εἶσαι και ὁ κα-
λός μου.

(Στίλπ. Κυριακίδης, Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν
Λαογραφίαν, Ἀθήνα 1921, σελ. 49)

Ο ΓΥΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΙΤΕΜΕΝΟΥ

- Παλιέ μου φίλε τι γυρεύεις;
χρόνια ξενιτεμένος ἦρθες
μὲ εἰκόνες πὸν ἔχεις ἀναθρόψει
κάτω ἀπὸ ξένους οὐρανοὺς
μακριὰ ἀπ' τὸν τόπο τὸ δικό σου. 5
- Γυρεύω τὸν παλιό μου κῆπο·
τὰ δέντρα μοῦ ἔρχονται ὡς τὴ μέση
και οἱ λόφοι μοιάζουν μὲ πεζούλια
και ὅμως σὰν ἡμουνα παιδί
ἔπαιζα πάνω στὸ χορτάρι 10
κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἴσκιους
και ἔτρεχα πάνω σὲ πλαγιές
ὥρα πολλὴ λαχανιασμένος.
- Παλιέ μου φίλε ξεκουράσου
σιγὰ σιγὰ θὰ συνηθίσεις· 15
θ' ἀνηφορίσουμε μαζί
στὰ γνώριμά σου μονοπάτια
θὰ ξεποστάσουμε μαζί
κάτω ἀπ' τὸ θόλο τῶν πλατάνων
σιγὰ σιγὰ θὰ ῥθοῦν κοντά σου 20
τὸ περιβόλι και οἱ πλαγιές σου.
- Γυρεύω τὸ παλιό μου σπίτι
μὲ τ' ἀψηλά τὰ παραθύρια
σκοτεινιασμένα ἀπ' τὸν κισσὸ
γυρεύω τὴν ἀρχαία κολόνα
πὸν κοίταζε ὁ θαλασσινός.
Πῶς θές νὰ μῶ σ' αὐτὴ τῆ στάνη;
οἱ στέγες μοῦ ἔρχονται ὡς τοὺς ὅμιους
και ὅσο μακριὰ και νὰ κοιτάξω 30
βλέπω γονατιστοὺς ἀνθρώπους
λὲς κάνουνε τὴν προσευχὴ τους.
- Παλιέ μου φίλε δὲ μ' ἀκοῦς;
σιγὰ σιγὰ θὰ συνηθίσεις
τὸ σπίτι σου εἶναι αὐτὸ πὸν βλέπεις
και αὐτὴ τὴν πόρτα θὰ χτυπήσουν 35
σὲ λίγο οἱ φίλοι και οἱ δικοί σου
γλυκὰ νὰ σὲ καλωσορίσουν.
- Γιατί εἶναι ἀπόμακρη ἡ φωνή σου;
σήκωσε λίγο τὸ κεφάλι
νὰ καταλάβω τι μοῦ λὲς 40
ὅσο μιλάς τ' ἀνάστημά σου
ὀλοένα πάει και λιγοστεύει
λὲς και βυθίζεσαι στὸ χῶμα.
- Παλιέ μου φίλε συλλογίσου
σιγὰ σιγὰ θὰ συνηθίσεις 45
ἡ νοσταλγία σοῦ ἔχει πλάσει
μιὰ χώρα ἀνύπαρκτη μὲ νόμους
ἔξω ἀπ' τῆ γῆς και ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους
- Πιὰ δὲν ἀκούω ταμουδιὰ
βούλιαξε και ὁ στερνός μου φίλος 50
παράξενο πῶς χαμηλώνουν
ὄλα τριγύρω κάθε τόσο
ἐδῶ διαβαίνουν και θερίζουν
χιλιάδες ἄρματα δρεπανηφόρα.

Ἀθήνα, ἀνοιξὴ '38

Τὰ σήματα τῆς παράδοσης

1. Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος ἀποτελεῖ ξεκάθαρη παραπομπή· ἐπαναλαμβάνει πανομοιότυπα τὴν ἐπιγραφή μιᾶς δημοτικῆς παραλόγις ἀπὸ τὶς περισσότερες γνωστὲς καὶ τὶς πιὸ διαδοχόμενες. Πρόκειται γιὰ τὴν μοναδική φορὰ ποὺ ὁ Σεφέρης οἰκειοποιεῖται τίτλο δημοτικῶν τραγουδιῶν.⁶

2. Τὸ ποίημα στιχουργεῖται σὲ σύντομους ἰάμβους· σὲ παροξύτονους ἐννεασύλλαβους καὶ σὲ ὀξύτονους ὀκτασύλλαβους. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ Σεφέρης δοκιμάζει τὰ ἰαμβικά αὐτὰ μέτρα σὲ στροφικά συστήματα· τὸ ἔκαμε ἤδη στὴ *Στροφή* καὶ τὸ ἐπανελάβε καὶ ἀργότερα, ἀν καὶ σπάνια, στὰ δύο πρώτα *Ἡμερολόγια Καταστρώματος*. Ὀπωδιήποτε ἐδῶ τὸ ἰαμβικὸ αὐτὸ στροφικὸ σύστημα, προπάντων στὴν ὀκτασύλλαβη ὀξύτονη μορφή τοῦ στίχου, θυμίζει ἔντονα *μανιάτικο μοιρολόγι*.⁷

3. Ὁ *Γυρισμὸς* ἀρθρώνεται σὲ ὀκτῶ στροφές ποὺ μοιράζονται στὰ δύο διαλεγόμενα πρόσωπα. Τὸ εἶδος τῆς διαλογικῆς αὐτῆς κατασκευῆς ἀναφέρεται, πιστεύω, τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ, στὸν νοβελιστικὸ διάλογο ποὺ τὸν ξέρουμε καλὰ ἀπὸ τὸ λόγιο ἔπος καὶ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι.

4. Ἐπιφανειακὰ ὁ *Γυρισμὸς* εἶναι ἓνα ποίημα εὐκόλο καὶ τρεχούμενο. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ὀφείλεται ὄχι μόνον στὸν ἀπρόσκοπτο, μονότονο σχεδόν, ρυθμὸ του, ἀλλὰ προπάντων στὸν γραμματικὸ του κώδικα. Ἡ γλώσσα τοῦ ποιήματος εἶναι στὸ ἔπακρο κοινὴ καὶ ἀπλή· ἡ σύνταξη δὲν παρουσιάζει κανένα χάσμα· τὸ νόημα, ὅπως λέμε οἱ δάσκαλοι, παντοῦ ὀλοκληρῶνεται· τὸ θεματικὸ ὕλικὸ ἀναδύεται, φαινομενικὰ τουλάχιστον, ἀκέραιο στὴν ἐπιφάνεια, δίχως διαλείψεις, σιωπές ἢ ὑπαινικτικὲς συστροφές· μιὰ εὐανάγνωστη, λοιπόν, ἀνάγλυφη—σχεδὸν ὀλόγλυφη—σύνθεση, ὅπου ἡ προοπτικὴ ἀπουσιάζει προκλητικὰ. Ὅλα μοιάζει νὰ ἐξελίσσονται σ' ἓνα ἐπίπεδο· τὸ φῶς μοιράζεται στὰ ἄρθρα καὶ στὰ μέλη τοῦ ποιήματος ἀκριβοδίκα, σὲ κανένα μέρος τῆς σύνθεσης δὲν πέφτει ὑποβλητικὴ σκιά. Αὐτὸς ὁ «λαϊκὸς» τόνος ἐξαιρεται καὶ ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό του, μὲ σπάνιες ἐξαιρέσεις, δηλώνει μὲ ἔμφραση τὴ δημοτικὴ του καταγωγή. Τέτοια σοδειὰ στὸ ἔργο ἑνὸς ποιητῆ ποὺ δὲν συνηθίζει νὰ σφετερίζεται τὸν δημοτικὸ ἢ τὸν δημῶδη τρόπο, δὲν εἶναι νομίζω ἄσχετη πρὸς τὶς παραδοσιακὲς ρίζες τοῦ *Γυρισμοῦ*.

5. Τέλος, γιὰ νὰ συμπληρώσω αὐτὸν τὸν κατάλογο, προσθέτω τὴν τυπικὴ, συμβατικὴ σχεδὸν ἐμπειρία ποὺ ὑποβαστάζει τὸ ποίημα: ἐπιστροφή τοῦ ὄριμου στὰ χῶματα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Ὁ νόστος αὐτὸς συνεπάγεται κατὰ κανόνα τραυματικὴ ἔκπληξη· τὰ πάντα ἔχουν σουρώσει, ἔχασαν ὀριστικὰ τὴν μεγάλη διάσταση ποὺ εἶχαν κρατήσει στοὺς ἀποθέτες τῆς παιδικῆς μνήμης, καὶ ὑποβιβάζονται τώρα στὴν κλίμακα τῆς ὠριμότητας, ἢ ὁποῖα, διεκδικώντας τὸν τίτλο τῆς ὠμῆς πραγματικότητας, ὑπονομεύει καὶ εὐτελίζει τὴν ἄγουρη πραγματικότητά τῆς παιδικῆς φαντασίας.

6. Τὸ «Δημοτικὸ τραγοῦδι» τῆς *Στροφῆς* δὲν ἀνήκει φυσικὰ σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία· ὁ τίτλος του δὲν εἶναι τίτλος συγκεκριμένου τραγουδιοῦ. Ἄλλο ζήτημα ἀν καὶ οἱ γνωστοὶ τίτλοι δημοτικῶν τραγουδιῶν δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται, στὸ σύνολό τους, δημοτικῆς προέλευσης, ἀλλὰ κατὰ κανόνα ἐμπνευση τῶν συλλογῶν καὶ τῶν ἐκδοτῶν.

7. Βλ. Κώστας Πασαγιάννης, *Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγοῦδια*, Ἀθήνα 1928.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοπίο: νόστος καὶ ἀναγνωρισμὸς

Στὴν κοίτη τοῦ *Γυρισμοῦ* συμβάλλουν ἡ θέση τοῦ νόστου καὶ ἡ ἄρση τοῦ ἀναγνωρισμοῦ. Γιατὶ δίχως τὴ βεβαίωση τοῦ ἀναγνωρισμοῦ ἢ ἐπιστροφῆ δὲν κυρῶνεται. Κι ἀν ἀκόμη συμβαίνει ἀντικειμενικὰ, δὲν ἐπιβάλλεται στὰ ὑποκείμενά της. Μόνον μὲ τὴ σύμπτωση νόστου καὶ ἀναγνώρισης ὠριμάζει ἡ τελικὴ ἀνακούφιση, ἐκπληρώνεται δηλαδὴ τὸ μοτίβο. Ἄν ἡ σύμπτωση αὐτὴ δὲν συμβεῖ, τότε καταλήγουμε σὲ ἐξάρθρωση καὶ παραμόρφωση τοῦ μοτίβου.⁸

Τὸ ποίημα μοιράζεται σὲ δύο φωνές. Ἡ πρώτη ἀγωνίζεται νὰ ἀποκαταστήσει φιλικὴ σχέση μὲ τὴ δεύτερη. Γι' αὐτὸ καὶ σ' ὄλο τὸ μήκος τῆς σύνθεσης ἐπιμένει στὴν προσφώνησή της «παλιέ μου φίλε», ἐνῶ ὀλοφάνερα, ἀπὸ τὴν πέμπτη στροφή καὶ κάτω, ἡ δεύτερη φωνὴ ἀποκρούει ρητὰ τὴν αἰσθηματικὴ αὐτὴ προσφορά καὶ θέλει νὰ τὴν ἐπιστρέψει.

Τὰ πρόσωπα τοῦ *Γυρισμοῦ* στὸ ξεκίνημά του εἶναι: ἐκεῖνος ποὺ ὑποδέχεται καὶ κάπως ξεναγεῖ· ὁ ξενιτεμένος ποὺ ἐπιστρέφει καὶ ἐπιμένει νὰ ἀναγνωρίσει τὴν παιδικὴ του γεωγραφία. Ἔτσι ὄλη ἡ σύνθεση διαμορφώνεται σὲ ἀγῶνα λόγων· ὁ ἓνας λόγος ὑπερασπίζεται τὴ γνησιότητα τοῦ νόστου· ὁ ἀντίλογος ἐπιμένει στὰ σήματα τοῦ ἀναγνωρισμοῦ. Ἀντὶ ὅμως, ὅπως θὰ περιμέναμε, οἱ δύο αὐτὲς γραμμὲς νὰ συγκλίνουν, ὅσο τὸ ποίημα προχωρεῖ, προοδευτικὰ ἀποκλίνουν ὄλο καὶ περισσότερο. Στὴν ἔξοδο τοῦ ποιήματος ἡ ἀπόκλιση αὐτὴ γίνεται τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ ἄρση τοῦ ἀναγνωρισμοῦ ὀδηγεῖ καὶ στὴν ἀκύρωση τοῦ νόστου. Παράξενο τέλος γιὰ ἓνα ποίημα ποὺ ἐπιγράφεται *Ὁ γυρισμὸς τοῦ ξενιτεμένου*. Πῶς ὑφαίνεται καὶ ξηλώνει ὁ συναγωνισμὸς τῶν δύο αὐτῶν φωνῶν;

Τὸ ποίημα ἀνοίγει μὲ τὴ φωνὴ τοῦ ξεναγοῦ ποὺ ὑποδέχεται καὶ συστήνει: πολύχρονη ἐξορία ἔχει σκεπάσει τὴν εἰκόνα τῆς χαμένης πατρίδας στὸν ξένο μὲ τὰ φαντάσματα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Πραγματικότηθα καὶ φαντασία πρέπει τώρα νὰ φιλιώσουν.

Ἡ δεύτερη φωνὴ ἀποκρούει τὸ εὐκόλο αὐτὸ αἴτημα τῆς φρόνιμης σύμπτωσης καὶ ἀντιστέκεται γυρεύοντας ἀναγνωριστικὰ σημάδια στὴν κλίμακα τῆς παιδικῆς ἡλικίας: ὁ κῆπος, τὰ δέντρα, οἱ γύρω λόφοι, οἱ μεγάλοι ἴσκιοι στὶς πλαγιές δὲν ἀναγνωρίζονται στὴ σκηνοθεσία αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου νόστου. Κι αὐτὸ τὸ χάσμα εἶναι ποὺ δημιουργεῖ ἐξαρχῆς ἀπορία καὶ δυσάρεστη ἀμηχανία.

Ἡ πρώτη φωνή, τοῦ ξεναγοῦ, ἀναλαμβάνει τώρα ἐνεργότερα τὸν μεσάζοντα ρόλο της. Ρίχνει γέφυρες ἀνάμεσα στὰ μεγαλοδιάστατα εἰδῶλα τῆς μνήμης καὶ στὰ δυσανάγνωστα σπαράγματα τῆς τωρινῆς πραγματικότητας. Ἐπιμένει πῶς τὰ σημάδια ὑπάρχουν: γνώριμα μονοπάτια, θλωτὰ πλατάνια, περιβόλι καὶ πλα-

8. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ ἴσως λογοτεχνικὸ παράδειγμα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ λειτουργία νόστου-ἀναγνωρισμοῦ εἶναι ἡ *Ὀδύσσεια*: ὁ νόστος τοῦ Ὀδυσσεῦ, ποὺ συντελεῖται ἤδη στὴ 13η ραψωδία, ἐκπληρώνεται προοδευτικὰ μὲ μιὰ σειρά ἀναγνωρισμῶν. Στὴν ἀρετηρία της, 16η ραψωδία, βρίσκεται ὁ ἀναγνωρισμὸς τοῦ ἦρωα ἀπὸ τὸ γιό του· στὸ τέρμα της, 24η ραψωδία, ὁ ἀναγνωρισμὸς ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ἡ πιὸ τυπικὴ ἐξάλλου περίπτωση ἐξάρθρωσης καὶ παραμόρφωσης τοῦ ζεύγους νόστου-ἀναγνωρισμοῦ εἶναι ἐκεῖνὴ τῶν μνηστήρων: ἡ βίαιη ἀντίστασή τους τόσο στὸ γυρισμὸ ὅσο καὶ στὸν ἀναγνωρισμὸ τοῦ Ὀδυσσεῦ, συνεπάγεται τὸ φόνό τους.

γιές βρίσκονται ακόμη εκεί· ο άναγνωρισμός, που δυσχεραίνεται προσωρινά από την αδράνεια της μακρόχρονης απουσίας, θα αρχίσει να λειτουργεί αποδοτικά μόλις ύποταγεί στις απαιτήσεις της καθημερινής συνήθειας.

Ο ξένος ωστόσο δεν συγκατατίθεται, και δξύνει την άπορία του άναγνωρισμού: περνά τον έλεγχο του από τὰ σημάδια της αϋλής στα σημάδια του σπιτιού, γυρεύοντας επίμονα και τούς ανθρώπους, τούς δικούς και τούς άλλους, που άποτελοϋσαν κάποτε τον γνώριμο χορό της ζωής του: ή παλιά έστία, τ' άψηλά παραθύρια, ό κισσός με τη σκιά του — και στόν όρίζοντα ή άρχαία κολόνα του γέροντα θαλασσινού⁹ — όλα αυτά και μαζί οί, πραγματικοί κάποτε, φίλοι άπουσιάζουν ή έχουν κλίνει προς τη γή σά να προσεύχονται γονατιστοί. Έτσι και κατά τη δεύτερη φάση ή πράξη του άναγνωρισμού μένει άγονη και γίνεται πικρή· ό χώρος αντί να γεμίσει, άδειάζει, κι ένας κρύος άέρας άρχίζει να σφυρίζει εκεί που περιμέναμε θαλπωρή.

Παραταύτα ή φωνή του ξεναγού επιμένει: σίπι και πόρτα είναι στή θέση τους, οί φίλοι έρχονται ήδη για τὰ καλωσορίματα. Λίγη ύπομονή, κι όλα θα πέσουν στή λεκάνη της προσαρμογής. Έδώ όμως πρέπει να σταματήσω, για να δούμε από πιδ κοντά τις συναφές του *Γυρισμού* του Σεφέρη με τη δημοτική παραλογή που τον στηρίζει.

Ή φανερή ρίζα

Μορφολογικά «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» —τό δημοτικό τραγούδι¹⁰— θυμίζει έντονα τὸ *Γυρισμό* του Σεφέρη. Πρώτα στο άρθρωτικό σχήμα: από τούς σαραντατρείς δεκαπεντασύλλαβους της πιό γνωστής παραλλαγής, αυτής που δημοσιεύεται και έδώ, μόνο οί έξι εισαγωγικοί στίχοι είναι άφηγηματικοί· οί υπόλοιποι συνθέτουν τὸ διάλογο τών δύο ποιητικών ύποκειμένων.

Θεματικά δημοτικό τραγούδι και όμότιτλο ποίημα του Σεφέρη συμπορεύονται. Και στή δημοτική παραλογή ό νόστος (που φορέας του γίνεται ό ξενιτεμένος άντρας) προσορκούει στήν ανάγκη του άναγνωρισμού (που την εκπροσωπεί ή έρημη γυναίκα). Τὸ δημοτικό τραγούδι άρχίζει τή στιγμή που νόστος και άναγνωρισμός συναγωνίζονται· τελειώνει εκεί που ταυτίζονται: όταν ή θετική όψη (ό νόστος) άπορροφά τήν άρνητική (τόν άναγνωρισμό). Ή πορεία αυτή από τή συμβολή ως τήν ταύτιση περνά μέσα από τὸ κανάλι της κλιμακωμένης δοκιμής: ό άντρας δοκιμάζει τή γυναίκα με τήν πρόκληση ενός πλαστοϋ θανάτου.¹¹ ή

9. Πρόκειται άσφαλώς για συμβολικό αντίγραφο του Όδυσσέα, μιās μορφής κεντρικής μέσα στόν σεφερικό κύκλο του νόστου-θανάτου. Βλ. και Δ. Ν. Μαρονίτης, *Χρονικό '75*, όπ. παρ., σελ. 117 κ.έ.

10. Στοιχειώδεις πληροφορίες για τή σύνθεση, τήν κυκλοφορία, τις παραλλαγές και τή βιβλιογραφία τών δύο δημοτικών παραλογών που με ενδιαφέρουν έδώ, βλ. *Τὸ δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, Επιμέλεια Γ. Ιωάννου. Έρμής, Αθήνα 1970, σελ. 75-78 και 31-35.

11. Σημειώνω ότι ή πλαστή αυτή, μαύρη σκηνοθεσία στήνεται μέσα στο ποίημα, προτού ό δημοτικός ποιητής προδώσει τήν ταυτότητα τών διαλεγόμενων προσώπων. Οί άνίδοι, βέβαια, διαβάσουν και σε αυτούς τούς στίχους, όπως και στους παραπάνω της γυναίκας, ένα άπλο παιχνίδι, που τονίζει περισσότερο τὸ θετικό μοτίβο της χαρής, άπότοκο του εϋφρόσυνου νόστου. Όποιος όμως μπαίνει στήν ποίηση κάπως ύποψιασμένος, ξέρει πως τέτοια σημάδια έχουν μιá στυφή σοβαρότητα. Από κάποια σύμπτωση γυρίζει έδώ ό άρχισμένος θάνατος σε νόστο, όπως άλλου (στο «Τραγούδι του νεκρού άδελφου» λχ.) ό άρχισμένος γυρισμός καταλήγει σε θάνατο.

γυναίκα δοκιμάζει τόν άντρα βεβαιώνοντας τήν ταυτότητά της: γυρεύει σημάδια της αϋλής, του σπιτιού, του κορμού. Ή άμφίδρομη αυτή δοκιμή συνεχίζεται και ζυγίζεται δραματικά ως τήν άνακουφιστική έξοδο: *Ξένε μου, έσύ είσαι ό άντρας μου, έσύ είσαι κι ό καλός μου.*

Τι πήρε, τι κράτησε, τι άλλαξε και τι άπόρριψε ό Σεφέρης από τὸ παραδοσιακό του αυτό πρότυπο;

1. Οικειοποιήθηκε άκέραιο τόν τίτλο της δημοτικής παραλογής.

2. Οδήγησε ως τήν υπέρθεση τή διαλογική σύγκρουση τών προσώπων, καταργώντας ακόμη και τήν άφηγηματική εισαγωγή.

3. Συντήρησε τὰ δύο ποιητικά ύποκείμενα, τρέποντας όμως τὸ τυπικό ζεύγος άντρας-γυναίκα στο σχεδόν άπροσδόκητο για τήν περίπτωση και γι' αυτό νεωτερικό δίδυμό του: φίλος-ξένος.

4. Κορότησε τὸ άξονικό θέμα του νόστου (με σαφή ύπαινιγμό για τήν όδυσσειακή άναγωγή του)¹² και τὸ παραδοσιακό παραπλήρωμά του: τόν άναγνωρισμό. Σημείο κρούσης τών δύο συμπληρωματικών όρων παραμένει και στόν Σεφέρη ή δοκιμή. Ένώ όμως στή δημοτική παραλογή ή σκάλα του άναγνωρισμού άνεβαίνει όμαλά (σημάδια αϋλής-σπιτιού-κορμού), στόν Σεφέρη σπάζει στήν μέση (στά σημάδια του σπιτιού). Μ' άλλα λόγια: στόν Σεφέρη οί όροι νόστος-άναγνωρισμός φτάνουν στή δραματική ρήξη και στήν άμοιβία τους άναίρεση. Έδώ ό άναγνωρισμός δεν επικυρώνει τὸ νόστο, αλλά έλέγχει τις άποκρουστικές του συνθήκες, όπως θα δούμε ξαναπιάνοντας τὸ *Γυρισμό* του Σεφέρη εκεί που τόν κόψαμε.

Ή κρυφή ρίζα

Ήδη στήν τέταρτη στροφή ή φωνή του ξενιτεμένου γρονάτιζε τούς παλιούς φίλους της πατρίδας σε στάση προσευχής. Μίλησα τότε για κρύο άέρα που πήρε να σφυρίζει στους δρόμους του *Γυρισμού*. Στήν έκτη πιá στροφή αυτός ό άέρας φέρνει μέσα στο ποίημα τὸ φάσμα του θανάτου:

—Γιατί είναι άπόμακρη ή φωνή σου;
σήκωσε λίγο τὸ κεφάλι
να καταλάβω τι μου λές
όσο μιλάς τ' άνάστημά σου
όλοένα πάει και λιγοστεύει
λές και βυθίζεσαι στο χώμα.

Έτσι ό διαφημιστής του νόστου γίνεται ξαφνικά για τις άφορμισμένες και έγρηγορες αισθήσεις του ξενιτεμένου άναρθρος και, τελικά, αλλάζει σε σχήμα νεκρού: ένα σώμα που κατεβαίνει στόν κάτω κόσμο.

Ή άναρθρη ωστόσο φωνή, καθως σβήνει όριστικά πιá μέσα στο ποίημα, υπερασπίζεται για τελευταία φορά τόν φενακισμένο νόστο που προσφέρει, και ψέγει τή δυσπιστία του ξένου μ' ένα φραστικό δξύμωρο σχεδόν ειρωνικό: του καταλογίζει ως φραγμό για τήν άποδοχή του νόστου τή νοσταλγία του. Ή παραποιητική αυτή τροπή του παραδοσιακού και άποσιωπημένου, μέσα στο ποίημα, νόστου στήν όμόρριξη και

12. Βεβλ. τούς στ. 24-25 της τέταρτης στροφής. Ή άναγωγή αυτή από τή νεότερη δημοτική ποίηση στο άρχαιότερο λογοτεχνικό πρότυπο νόστου που κατέχουμε, τήν *Όδύσεια*, δημιουργεί με λιτά μέσα τὸ μέγιστο δυνατό βάθος προοπτικής στο χώρο της παραδοσιακής ποίησης.

αίσθηματική λέξη νοσταλγία γίνεται, ξανά και ώμα πιά, στο όνομα του ρεαλισμού. Ο νοσταλγός γυρεύει στον κόσμο μας μια δικαιοσύνη που δεν είναι του κόσμου αυτού, νόμος ξέω από τα μέτρα της γης και των ανθρώπων. Κορύφωση πολιτικού ελιγμού: ονομάζεται πραγματικότητα το αποτρόπαιο κενό της και επιστρατεύεται — τρίτη και τελευταία φορά — ως ξοχατο έπιχειρημα συμφιλίωσης ο κατευνασμός της συνήθειας.

Ο ξένος όμως αποκρούει τον ξεφτισμένο αυτόν νόστο και μονολογώντας αναγνωρίζει στην παγίδα του ξεναγού όχι το πρόσωπο ενός φίλιου θανάτου¹³ αλλά την τρομοκρατική του μάσκα: αφωνία, αφιλία, σκοτάδι, άγριο και πληθωρικό φονικό. Έτσι το ποίημα φρικιά κλείνοντας μπροστά σ' έναν θεριαμό που καρποί του είναι ή βία και το αίμα. Φρικιά, συγχρονίζεται και νεοτερίζει. Άλλα ως μη βιαζόμεστε, προτού άγγιξουμε τη δεύτερη υπόγεια ρίζα του — παραδοσιακή κι αυτή, γνωστή δημοτική παραλογή.

Είδαμε ότι το πρώτο δημοτικό τραγούδι (που δανείζει τον τίτλο του στο ποίημα του Σεφέρη) συγκρατεί και το σπέρμα του θανάτου, μόνο όμως ως άλλοθι: ο ξένος ισχυρίζεται εκεί ότι ο πεθαμένος άντρας της ξρημης γυναίκας του άφησε κληρονομιά την εντολή ενός φιλιού. Το πρόσχημα όμως αυτό του πλασματικού θανάτου γρήγορα αποσχηματίζεται μέσα στο νόστο, που πορεύεται από εκεί και πέρα προς την ευφρόσυνη έξοδο του.

Αντιστροφή αυτής της διάταξης έχουμε, πιστεύω, στον Σεφέρη: ό,τι στο δημοτικό τραγούδι χρησιμοποιείται ως πρόσχημα και προσωπίο, στον Σεφέρη αποδείχεται πρόσωπο αποτρόπαιο. Ο θάνατος, και μάλιστα στη φονική του έκδοχή, εισβάλλει στη σκηνοθεσία του ποιήματος προσποιούμενος τον τυπικό και παραδοσιακό νόστο. Αυτή ωστόσο ή τολμηρή αντιστροφή στον Σεφέρη δεν γίνεται αυθαίρετα, έξω δηλαδή από το δημοτικό πλέγμα που συγκρατεί το ποίημά του. Η εισφορά της δημοτικής ποιητικής

13. Δεν είναι της ώρας να εξηγήσω εδώ τις δύο βασικές μορφές λειτουργίας του διδυμού νόστος-θάνατος στη λογοτεχνία: εκείνη που επιτρέπει το όμοιο, κυκλικό πέρας από τον έναν όρο στον άλλο — και τη δεύτερη, που διασπά τη συνοχή του μοτίβου, εξογκώνοντας και παραμορφώνοντας τον έναν από τους δύο όρους, ή και τους δύο, προκαλώντας τρόμο άβάστακτο. Παράλλασσοντας για την περίπτωση στίχους του Έλιοτ, θα έλεγα ότι στη διάσπαση αυτή ταιριάζουν πολύ καλά όσα λέει ο ποιητής για τη ρήξη του ζεύγους γέννηση-θάνατος.

Όλοι μας είχαμε τους προσωπικούς μας τρόμους,

Τους ιδιαίτερους Ισκιους μας, τους μυστικούς μας φόβους.

Μά τώρα ένας μεγάλος φόβος έπεσε άπάνω μας, φόβος όχι

του ενός μά των πολλών,

Ένας φόβος σαν τη γέννηση και το θάνατο, καθώς βλέπουμε

τη γέννηση και το θάνατο μόνους

Μέσα σ' ένα κενό, ξεχωριστά.

(Φονικό στην Έκκλησιά, Μέρος πρώτο, δεύτερο χορικό,

μτφρ. Γ. Σεφέρη)

Όποιοδήποτε στην Όδύσσεια οι άκραίες και ενδιάμεσες λειτουργίες του άρχέτυπου ζεύγους παίρνουν ήδη την παραστατική, προσωπική τους έκδοχή: Στη Νέκυια του δημοτικού έπους έχουμε πολλαπλά και συνδυαστά παραδείγματα φιλικής και έχθρικής σχέσης των όρων νόστος-θάνατος. Σε όλες τις περιπτώσεις ο κρίσιμος κρίκος για τη συνοχή ή τη διάσπαση του ζεύγους είναι το θέμα της ήδονης, σωματωμένης στην μορφή της Κίρκης (πιο γενικά: της γυναίκας) και της μέθης (πιο γενικά: της σκότισης του νου). Το άκραιο παράδειγμα φιλικής, κυκλικής σχέσης νόστου-θάνατου άποτελεί ο ίδιος ο Όδυσσεύς. Τη δραματοποιημένη εξόγκωση του νόστου και τελικά την άκύρωσή του εκπροσωπούν οι έταιροι, και ειδικά ο Έλπίνωρ. Όσο για την άπομόνωση του όρου θάνατος και την τροπή του σε άγριο φονικό, κορυφαίο πρότυπο είναι ο Άγαμέμνων. Όμως για όλα αυτά θα μιλήσω άλλοτε διεξοδικά. Έδώ ενδιαφέρει ή άντανάκλαση της διπλής λειτουργίας του μοτίβου στο ποίημα του Σεφέρη, με ενδιάμεσο κρίσιμα τη νεοελληνική δημοτική ποίηση.

παραδόσης άναγνωρίζεται τη φορά αυτή από τους άποήχους που φέρνει στον σεφερικό *Γυρισμό* «Το τραγούδι του νεκρού άδελφού».

Θυμίζω τα γνωστά. Μιά μάνα, άλλοτε πολύπαιδη κι ευτυχισμένη, τώρα άγριεμένη και κατάμονη, άφου ο χάρος της έθέρωσε έννια γιους κι ή κόρη της ή μονάκριβη βρέθηκε στα ξένα, άνασταίνει με τις κατάρες της τον μικρότερό της γιό, τον Κωνσταντή, και τον ύποχρεώνει να γίνει οδηγός της ξενιτεμένης Άρετής στον τελικό της νόστο. Έτσι ο νεκρός άδελφός διεκπεραιώνει την επιστροφή της ζωντανής άδελφής του, που κι αυτής, για να κλείσει ο παραδοσιακός κύκλος, της μέλλεται σύντομα ο θάνατος ή ή μεταμόρφωση.¹⁴ Στο όδρο της επιστροφής τα πουλιά μαρτυρούν στην Άρετή πως την πηγαίνει σπίτι της ένας του κάτω κόσμου. Σε μία μανιατική παραλλαγή¹⁵ (συνθεμένη σε σύντομους, κοφτούς ιάμβους, που θυμίζουν έντονα την μετρική μορφή του *Γυρισμού* του Σεφέρη) ο διάλογος άνάμεσα στα δύο άδελφια, μέσα στις ύποψιες των πουλιών, άρχίζει έτσι:

—Μά δε μου λέεις, Κωνσταντή,

πόδαρα τό φεσάκι σου

και τό γλυκομυρίστηκα

και μύριζε χωματουλιάς;

—Τι να σέ είπού, μορή Άρετή,

σαντι έπεσε κάτω στη γή

σαντι έπεσε στα χώματα.

Κι ο άγώνας συνεχίζεται άλλες πέντε στροφές σε άναβατική κλίμακα, ώσπου να φτάσει ή Άρετή στο μανταλωμένο σπίτι και, πάνω στην ώρα της σμίξης, μάνα και κόρη να τις προλάβει ο νόστιμος θάνατος, που είναι και το κεντρικό θέμα αυτής της έξοξης δημοτικής παραλόγης με την τεραστια διάδοση. Και τώρα οι συγγενείς της με το *Γυρισμό* του Σεφέρη:

1. Το θέμα του νόστου συντελείται στο δημοτικό τραγούδι σε συνθήκες έκβιαστικής άνάγκης: την ώρα που ο θάνατος έχει θερίσει μία φαμίλια, αφήνοντας για την έσχατη στιγμή την ξρημη μάνα και την ξενιτεμένη κόρη.

2. Όδηγός της Άρετής σ' αυτόν τον βιασμένο νόστο γίνεται ένα νεκρός. Ο Κωνσταντής κάνει χρέη που θυμίζουν τον ψυχοπομπό Έρμη από την άναποδη: αντί να κουβανά το νεκρό στον Άδη, νεκρός αυτός φέρνει μία ζωντανή στη στέγη της.

3. Η έκπληρωση του νόστου στο δημοτικό τραγούδι σημαίνει θάνατο: μάνα και κόρη ξεψυχούν μόλις άγκαλιάζονται ή άλλως πως μεταμορφώνονται, χάνοντας την ανθρώπινη μορφή τους.

Παράδοση και πρωτοτυπία

Και οι τρεις αυτές τροπές που παίρνει το θέμα νόστος-θάνατος στο «Τραγούδι του νεκρού άδελφού»

14. Παραθέτω ένδεικτικά τη δεύτερη παραλλαγή από το τέλος του τραγουδιού, όπως την έχουμε καταγραμμένη στη συλλογή του Άριστ. Κριάση: Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών άσματων, Άθήνα 1920', σελ. 221-224 = Ίωάννου, όπ. παρ., σελ. 40-41:

Βάνει τον άρραβάναν τση κι ετότες της άνοίγει

μά ώστε να καλογνωριστούν άπόθανεν ή μάνα,

κι άτόμεινεν ή γι Άρετή ξρημη και παντέρμη.

—Θέ μου, και κάμε με πουλί, πουλί και λαλοπούλι,

για να γυρίσω στα στενά να κλαίω το άδερφούς μου.

Κι ο Θιός την έλυπήθηκε, σαν άστραπή την κάνει,

15. Βλ. και Παραλόγες, Έρμης, όπ. παρ., σελ. 42.

ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΑΔΕΡΦΟΥ

Μιά μάνα εἶχ' ἐννιά τῃ γιούς και μιά τῃ θυγατέρα·
στά σκοτεινά τὴν ἔλουγε, στὸ φέγγος τὴ χτενίζει,
στὸ φεγγαράκι τ' ἀργυρὸ τήνε σουραδοπλέκει.
Κι ἡ γειτονιά δὲν τὸ ἔξερε πὼς εἶχε θυγατέρα.
Και προξενιά τῃ μπέψανε ἀπὸ τὸ Σαλονίκι.
Οἱ γι ὄχτ' ἀδερφοὶ δὲ θέλανε κι ὁ Κωσταντίνος θέλει.

- Δῶσ' τήνε, μάνα, δῶσ' τήνε τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα,
νά ἔχω κι ἐγὼ παρηγοριά στὰ ξένα νὰ γυρίζω.
- Κι ἂν τύχει ὁ χρόνος βίσεχτος, ποιὸς πά' νὰ τήνε
φέρει;
- Δῶσ' τήνε, μάνα, δῶσ' τήνε, τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα,
κι ἂν τύχει ὁ χρόνος βίσεχτος, ἐγὼ πά' νὰ τὴ φέρω.
- Δὲν τήνε δούδω, Κωσταντή, τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα,
κι ἂν τύχει ὁ χρόνος βίσεχτος, ποιὸς πά' νὰ μοῦ τὴ
φέρει;
- Δῶσ' τήνε, μάνα, δῶσ' τήνε τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα
μ' ἂν τύχει χρόνος βίσεχτος, ἐγὼ πά' νὰ τὴ φέρω.

Και δούδει τὴν ἡ μάνα τῆς τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα.
Τυχαίνει ὁ χρόνος βίσεχτος, οἱ γι ἐννιά ἀδερφοὶ
ποθαίνουν.

Κι εἰς τῶν ὄχτῶ τὰ μνήματα βιόλες και μαντζιورانές,
κι εἰς τοῦ καμημένου Κωσταντῆ στράτες και μονοπάθια.
Κι ἐπέρασε κι ἡ μάνα ντου κι ἀναθεμάτισέν τον·

- Ἀνάθεμά σε, Κωσταντή, κι ἐσὲ και τὸ καλὸ σου,
ἀπὸ μού τὴν ἐξόρισες τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα.
Και πάλι ξαναπέρασε κι ἀναθεμάτισέν τον·
- Ἀνάθεμά σε, Κωσταντή, κι ἐσὲ και τὸ καλὸ σου,
ἀπὸ μού τὴν ἐξόρισες τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα.

Τὸ τόσο μυριανάθεμα ὁ Κωσταντῆς βαρέθη.
Κάνει τὸ μνήμαν τ' ἄλογο και τὸ λαζάρι σέλα,
και τὰ κίβουροχάλικα σκάλες και χαλινάγια.
Παίζει τοῦ μανύρου ντον βιτσιὰ στὸ Σαλονίκι φτάνει.
Βρίσκει τὴν κόρη στὸ χορὸ μὲ τρεῖς παπαδοπούλες.

- Καλῶς τονε τὸν Κωσταντή, πού φέρνει τὸ μαντάτο.
Ἄν εἶναι θλίψη νὰ θλιφτῶ, κι ἂν εἶν' χαρὰ ν' ἀλλάξω,
κι ἂν εἶναι γιὰ τὸ γάμο σου δλόχροουσα νὰ βάλω.
- Δὲν εἶναι θλίψη νὰ θλιφτεῖς, μηδὲ χαρὰ ν' ἀλλάξεις,
μηδὲ και γιὰ τὸ γάμο μου δλόχροουσα νὰ βάλεις.
Ἡ μάνα σου σὲ ζήτηξε και θέλει σε νὰ πάεις.

ἐπιστρέφουν και στὸ *Γυρισμὸ* τοῦ Σεφέρη, σὲ παραλ-
λαγή, φυσικά, πού καταξιώνει τὴν ἐπαναπροβολὴ τῆς
δημοτικῆς παράδοσης σ' ἓνα ποίημα τοῦ καιροῦ μας
προσωπικό. Συγκεκριμένα:

1. Ἡ ἐκβιαστικὴ ἀνάγκη, πού συνεπαίρει τὸ νό-
στο στὸ δημοτικὸ τραγούδι, παραμένει ἐκεῖ ὡς τὸ
τέλος τυπικὰ νοβελιστικῆ: μιὰ μάνα πού ἔχασε τοὺς
ἐννιά τῆς γιούς, ἐκβιάζοντας τὴ φύση πετυχαίνει τὴν
ἐπιστροφή τῆς ζωντανῆς μοναχοκόρης τῆς. Στὸ ποίη-
μα ὅμως τοῦ Σεφέρη οἱ συνθηχες τῆς ἐκβιαστικῆς
αὐτῆς ἀνάγκης σπάζουν τὸν νοβελιστικὸ φλοῖδ και
συμπληρώνουν τὴ λειτουργία τοῦ μοτίβου μὲ μιὰν
ἀπροσδόκητη και ἐξαιρετικὰ δραστικὴ ἱστορικὴ ἐξο-

Ἄπὸ τὴ χέρα τὴν ἀρπᾶ, στὸ μαῦρο τὴν καθίζει.
Παίζει βιτσιὰ τ' ἀλόγουν του σάν τὸν ἀέρα πάει.
Και ὄντεν ἐπερνούσανε κοντὰ στὸν Ἄι Γιώργη,
γρικᾶ ἡ κόρη μιὰ μιλιὰ παράξενη και λέει:

- Γιὰ ἰδὲ κοράσιον ὄμορφο, τὸ σέρνει ἀποθαμένος!
- Γρικᾶς το, Κωσταντίνο μου, τ' ἀηδόνη ἴντα λέει;
- Γρικᾶ το, Ἀρετούσα μου, και τὸ γνωρίζω κιόλας.

Και ὄντεν ἐπερνούσανε στὰ μνήματ' ἀποπάνω:

- Κατὲς τῶρ', Ἀρετούσα μου, στὸ σπῆτι μας νὰ πάεις,
γιατὶ χρωστώ τ' Ἄγιου κερὶ, τοῦ μάκρους μου
λαμπάδα;
- Κατέχω, Κωσταντίνο μου, στὸ σπῆτι μας νὰ πάω·
μὰ γιάντα, ἀδερφάκι μου, μ' ἀφήνεις εἰς τὸ δρόμο;

Ἡ κόρη δὲν ἐπρόφταξε νὰ πεῖ ἄλλο λόγο,
κι ὁ Κωσταντῆς ἐχάθηκε στὴ μέση τῶ μνημάτων.
Παίρει τὴν παραπόνωση, στὸ σπῆτι τῆς και πάει.
Βρίσκει τοὶ πόρτες σφαλιχτές και τὰ κλειδιά παρμένα,
και τὰ πορτοπαράθυρα σφιχτὰ περατωμένα.
Φωνιάζει τῃ μανούλας τῃ ὄγια νὰ τῆς ἀνοίξει.

- Ἄν εἶσαι ἀέρας πήγαινε, κι ἂν εἶσαι ὁ Χάρος διάβα·
ἂν εἶσαι ὁ Πρικοχάροντας, δὲν ἔχω μπλιὸ παιδάκια,
ἔξω τὴν Ἀρετούσα μου κι εἶναι μακριὰ στὰ ξένα.
- Ἄνοιξε, μάνα μ', ἀνοιξε, μὰ ἡ γι Ἀρετούσα σου ἡμῖ.
- Ἄν εἶσ' ἀέρας πήγαινε, κι ἂν εἶσ' ὁ Χάρος διάβα·
ἂν εἶσ' ὁ Πρικοχάροντας, δὲν ἔχω μπλιὸ παιδάκια,
ἔξω τὴν Ἀρετούσα μου κι εἶναι μακριὰ στὰ ξένα.
- Ἄνοιξε, μάνα μ', ἀνοιξε, μὰ ἡ γι Ἀρετούσα σου ἡμῖ.
- Ἄν εἶσ' ἀέρας πήγαινε, κι ἂν εἶσ' ὁ Χάρος διάβα,
κι ἂν εἶσ' ὁ Πρικοχάροντας, δὲν ἔχω μπλιὸ παιδάκια,
ἔξω τὴν Ἀρετούσα μου κι εἶναι μακριὰ στὰ ξένα.
- Ἄνοιξε, μάνα μ', ἀνοιξε, μὰ γὼ μ' ἡ γι Ἀρετούσα.
- Δεῖξε τὸν ἀραβῶνα σου ἀπὸ τὴν κλειδωνιάστρα,
κι ἂν εἶσ' ἡ γι Ἀρετούσα μου, ἐγὼ θὰ σὲ γνωρίσω.

Δείχνει τὸν ἀραβῶνα τῃ ἀπὸ τὴν κλειδωνιάστρα·
κι ἡ μάνα τ' ὥστε νὰ τὸν ἰδεῖ, ἀνοιξ' εὐτὺς τὴν πόρτα.
Κι ἐσφιχταγκαλιαστήκανε κι εὐτὺς ἐξεψυχησαν.

(Ἀριστ. Κοιράης, Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν
δημῶδων ἀσμάτων..., Ἀθήνα 1920, σελ. 221-224).

χή. Στὴν ἀρχὴ και στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ποιήματος
κυριαρχεῖ, ὅπως εἶδαμε, κλίμα ἐντονης ὑποψίας (τοῦ
ξένου) και πονηρῆς ἐπιμονῆς (τοῦ ξεναγοῦ). Ἡ ἀτμό-
σφαιρα αὐτὴ ὑποβάλλει τὴν ἐντύπωση ὅτι στὴν προ-
κειμένη περίπτωση ὁ νόστος δὲν πρόκειται νὰ κυλήσει
στὸ τυπικὸ, παραδοσιακὸ του ἀλλάκι. Μὲ τὴν πρόοδο
τῆς σύνθεσης ἀποδείχεται ἡ ἐπιμονὴ τοῦ ξεναγοῦ
καθαρὴ παγίδα, και ἡ ἀντίσταση τοῦ ξένου ὠριμάζει
σὲ πολιτικὴ διαμαρτυρία. Θὰ ξεναγυρίσω ὅμως στὸ
σημεῖο αὐτό.

2. Ὁ νεκρὸς Κωσταντῆς, ἀγωγὸς τοῦ νόστου στὸ
δημοτικὸ τραγούδι, παραλάσσει στὸ *Γυρισμὸ* τοῦ
Σεφέρη σὲ προαγωγὸ φόνου, πάντα μὲ τὸ προσωπεῖο

Ἡ παραδοσιακὴ δραματουργία τοῦ Καραγκιόζη (πρῶτη προσέγγιση)

τοῦ Γρηγόρη Μ. Σηφάκη

Ὁρολογία καὶ ὀρισμοί

Ὁ ὅρος δραματουργία, ὅπως χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, ἀναφέρεται στὴ διαδικασία τῆς μετατροπῆς ἐνὸς μύθου, μιᾶς ὑπόθεσης, σὲ δραματικὴ πλοκή: πῶς δηλαδή ἕνα συγκεκριμένο καὶ δεδομένο περιεχόμενο πλάθεται ἀπὸ τὸ δραματουργὸ καὶ παίρνει μορφὴ θεατρικοῦ ἔργου.

Ἡ δραματουργία τοῦ Καραγκιόζη εἶναι παραδοσιακὴ, κι αὐτὸ μπορούμε εὐκόλα νὰ τὸ δεχτοῦμε ὡς δεδομένο, ἀφοῦ τὸ ρεπερτόριο κάθε καραγκιοζοπαίχτη συμπίπτει στὸ μεγαλύτερο μέρος του μὲ τὸ ρεπερτόριο ὄλων τῶν ἄλλων συναδέλφων του. Ἐξάλλου, ἡ τέχνη τοῦ θεάτρου σκιῶν εἶναι τέχνη προφορική: «Οὔτε ἐγώ», γράφει ὁ Σωτήρης Σπαθάρης, «οὔτε κανένας καραγκιοζοπαίχτης διαβάζει. Τὶς παραστάσεις τὶς ξέροῦμε ἀπόξω, ὅπως οἱ παραμυθᾶδες ξέρουνε τὰ παραμύθια τους. Δυὸ παραστάσεις τοῦ ἴδιου ἔργου μπορεῖ νὰ ἔχουν ἄλλα λόγια καὶ καλαμπούρια, ἀλλὰ τὸ νόημα μένει τὸ ἴδιο. Ἄσε ποῦ πῶς θὰ παίξαμε διαβαστὰ τὴν παράσταση, ποῦ ὅλοι οἱ παλιοὶ καραγκιοζοπαίχτες εἴμαστε ἀγράμματοι, μόλις ποῦ ξέροῦμε νὰ βάζουμε τὴν ὑπογραφή μας».¹ Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὸ ἂν οἱ καραγκιοζοπαίχτες ἦταν ἀγράμματοι ἢ ὄχι —καὶ αὐτὸ ἀσφαλῶς δὲν ἀληθεύει γιὰ ὄλους· ὁ ἴδιος ὁ Σπαθάρης ἤξερε τόσα γράμματα, ὅσα τοῦ χρειάζονταν γιὰ νὰ μᾶς δώσει τὰ λαμπρὰ ἀπομνημονεύματά του— τὰ ἔργα τους τὰ δημιουργοῦσαν, τὰ μετὰδιδαν καὶ τὰ μάθαιναν χωρὶς μεσολάβηση τοῦ γραπτοῦ λόγου, χρησιμοποιώντας ἀσυνείδητα μιὰ πανάρχαιη τεχνικὴ μνημονικῆς ὁργάνωσης καὶ αὐτοσχεδιασμοῦ, τῶν ὁποίων τὰ μυστικὰ ἔχει ἀνακαλύψει σὲ ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἡ νεότερη φιλολογικὴ ἐπιστῆμη, καὶ ἰδιαίτερα ἡ κλασικὴ φιλολογία, μελετώντας κυρίως τὴν ἐπικὴ ποίηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἄλλων λαῶν.²

Καραγκιόζης καὶ λαϊκὴ τέχνη

Γιὰ πολλοὺς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καραγκιόζης εἶναι τέχνη παραδοσιακὴ καὶ στηρίζεται στὸν προφορικὸ λόγο θὰ ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ δεχτοῦν, ὅτι τὸ θέατρο σκιῶν εἶναι γνήσια λαϊκὴ τέχνη. Αὐτὸ πραγματικὰ τὸ δέχονται ὅλοι οἱ μελετητὲς τοῦ Καραγκιόζη, ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἑλληνικὴ λαογραφικὴ ἐπιστῆμη τὸν ἔχει (μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις) συστηματικὰ ἀγνοήσει, ὑποθέτω ἐπειδὴ τὸ θέατρο σκιῶν ἀναπτύχθηκε σὲ ἀστικά κέντρα (Πάτρα, Ἀθήνα, κ.ά.) καὶ σὲ ἐποχὴ πού οἱ ἄλλες λαϊκὲς τέχνες εἶχαν ἀρჩίσει νὰ ὑποχωροῦν μπρὸς στὴν ἀθρόα εἰσβολὴ πολιτιστικῶν μορφῶν ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Τὸ ὄλο ζήτημα ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ, γιὰτὶ ὁπωσδήποτε δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρμηνευτεῖ ἱκανοποιητικά, ἀλλὰ μιὰ τέτοια μελέτη θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ πλαίσιο αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ ἀρθρου. Θὰ ἠθελα λοιπὸν νὰ μὴν προχωρήσω πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἀλλὰ νὰ παραθέσω μερικὲς κρίσεις γιὰ τὸν λαϊκὸ χαρακτῆρα τοῦ θεάτρου σκιῶν ἀπὸ γραφτὰ τοῦ Φώτου Πολίτη, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς παλαιότερους καὶ σημαντικότερους κριτικούς τῆς τέχνης τοῦ Καραγκιόζη (καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου γενικότερα), ποῦ θὰ μᾶς χρησιμεύουν στὴν παραπέρα ἀναζήτησή μας.

Γιὰ τὸν Πολίτη ὁ Καραγκιόζης εἶναι «ἀπὸ τὶς λίγες ἐκδηλώσεις γνήσιας λαϊκῆς τέχνης ποῦ ἔχουν ἐπιζήσει στὸν αἰῶνα μας (...). Δὲν συμβαίνει ἐδῶ ὅ,τι ἔγινε μὲ τὰ ἐπιπλα, μὲ τὰ κεντήματα ἢ μὲ τὰ ὑφαντά, ποῦ ἀφοῦ τὰ ἐγκατέλειψαν οἱ χωρικοί, τ' ἀνεκάλυψαν οἱ ὑπερπολιτισμένοι. Ὁ Καραγκιόζης στήνει τὴν παράγκα του στὸ πιὸ ἄσχημο χωριό, ὅπως καὶ στὴν πρωτεύουσα». «Ἡ ἐπικράτησή [του] ἦταν ραγδαία καὶ ὀριστική (...), τοῦτο ὀφείλεται στὸν καθαρῶς λαϊκὸ του χαρακτῆρα.» Γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ λαϊκοῦ θεάτρου ὁ Πολίτης γράφει τὰ ἑξῆς: «Τὸ λαϊκὸ θέατρο δὲν προϋ-

ποθέτει ελεύθερο ποιητή, πού "στέκει μπροστά στη φύση μοναχικός, αντίκρια", αλλά μιὰ κοινωνία περιορισμένη στα ήθη και στις ιδέες, μ' ένιαία, "κοινοβιακή" σχεδόν ύπαρξη. Η κοινωνία αυτή δεν μπορεί νά συλλάβει από μέσα της τόν "τραγικόν άνθρωπο", τὸ μοναχικὸ ἄτομο». «Τὸ λαϊκὸ θέατρο [εἶναι] προϊόν κοινωνίας ἀντι-ατομικῆς.» Γι' αὐτὸ οἱ χαρακτήρες τοῦ λαϊκοῦ θεάτρου δὲν εἶναι ἄτομα, ἀλλὰ τύποι. Οἱ τύποι «εἶναι χοντροκομμένες "συνθέσεις", ἀναδημιουργίες τῆς ζωῆς μέσα ἀπὸ τὴ (...) στενόκαρδη κριτικὴ ἑνὸς ἠθικά ἐνωμένου κοινωνικοῦ συνόλου». Ὡστόσο ὁ τύπος, «ὄσο χοντροκομμένος κι ἂν εἶναι, ἀπομένει πάντα ἕνα πνευματικὸ ξεκαθάρισμα τοῦ θεάματος τῆς ζωῆς καὶ μιὰ μερικὴ, καλλιτεχνικὴ ἀναδημιουργία τῆς». «Ὁ Καραγιώζης παραμένει», ἔγραφε ὁ Πολίτης τὸ 1932, «μορφὴ πρωτόγονης θεατρικῆς τέχνης, μιᾶς τέχνης δηλ. πού τὰ καλοῦπια τῆς δὲν τὰ ἴσπασε ἀκόμη ὁ νικηφόρος ἀτομισμός.»³

Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν κοινωνία μὲ ένιαία, «κοινοβιακὴ σχεδόν», ὑπαρξη καὶ στὸν ἀτομισμὸ, πού ὑπογραμμίζει ὁ Πολίτης, εἶναι φυσικὰ ἢ ἴδια μὲ τὴν μία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀντιθέσεις πού χρησιμοποιεῖ ὁ Στίλπων Κυριακίδης γιὰ νὰ ἀντιδιαστείλει τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τὸν νεότερο εὐρωπαϊκὸ, δηλαδή τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς έννοιες ὁμαδικὸ καὶ ἀτομικὸ (οἱ ἄλλες δύο ἀντιθέσεις εἶναι: παραδοσιακὸ-νεωτερικὸ, καὶ μαγικὸ ἢ αὐθόρητο-ὀρθολογικὸ).⁴ Τὴ σκέψη τοῦ Πολίτη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο προωθεῖ στὸ πρόσφατο βιβλίο του γιὰ τὸν Καραγιώζη ὁ νέος Αὐστριακὸς θεατρολόγος Walter Puchner, τονίζοντας τὴν ψυχικὴ ἐνότητα κοινού-παίχτη-σκηνῆς καὶ τὴ ρυθμιστικὴ ἐπίρροη τῶν θεατῶν στὴ διαμόρφωση τῆς παράστασης καὶ στὸν αὐτοσχεδιασμὸ τοῦ παίχτη.⁵ Σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ κοινού στὶς διαδικασίες τῆς δημιουργίας καὶ παράδοσης τῶν μορφῶν τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πολὺ χρήσιμη ἡ ὀρολογία τοῦ C.W. von Sydow, πού χωρίζει τοὺς φορεῖς τῆς παράδοσης σὲ ἐνεργητικούς καὶ παθητικούς.⁶ Ἐνεργητικὸς φορέας εἶναι πάντα ὁ δημιουργὸς ἑνὸς ἔργου, σὲ ὁποιαδήποτε ἐκδήλωση λαϊκοῦ πολιτισμοῦ κι ἂν ἀναφερόμαστε, παθητικὸς φορέας εἶναι ὁ ἀποδέκτης τοῦ ἔργου, ἕνας ἀποδέκτης ὅμως ἀπαιτητικὸς καὶ εἰδήμονας. Ὁ ρόλος του ἐπομένως εἶναι ἐλεγκτικὸς, εἴτε πρόκειται γιὰ θεατὲς τοῦ Καραγιώζη, εἴτε γιὰ κοινὸ πού ἀκούει παραμῦθια ἢ χρησιμοποιεῖ προϊόντα εἰκαστικῶν τεχνῶν, ἔτσι πού ὁ ἐνεργητικὸς φορέας δὲν μπορεῖ νὰ παραβεῖ τὰ ὄρια τὰ καθιερωμένα ἀπὸ τὴν παράδοση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξασφαλίζεται ἡ σωστή, ἀκριβὴς καὶ σύμφωνη μὲ τοὺς αὐστηροὺς, πατροπαράδοτους καὶ γνωστούς σὲ ὄλους κανόνες, δημιουργία τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν. (Φυσικὰ, κάθε παράσταση στὸ θέατρο σκιῶν ἢ κάθε διήγηση ἑνὸς παραμυθιοῦ εἶναι μιὰ νέα δημιουργία.) Ὁ ἔλεγχος τοῦ παθητικοῦ φορέα γίνεται μὲ μορφὴ ἀποδοκιμασίας καὶ ἀπόρριψης ἢ ἐπιδοκιμασίας καὶ ἐπιβράβευσης τοῦ ἔργου τοῦ ἐνεργητικοῦ φορέα. Γιὰ νὰ πετύχει τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἔργου του καὶ τὴν ἐπιδοκιμασία τοῦ κοινού, ὁ τεχνίτης πρέπει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς προσδοκίες του καὶ νὰ ἱκανοποιήσει ἀπόλυτα τὰ γούστα, τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς ἀνάγκες του. Ἀπὸ ἐδῶ πηγάζει ὁ ὁμαδικὸς καὶ ἀντιατομικὸς χαρακτήρας τῆς λαϊκῆς τέχνης, καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται αὐτὸ πού λέει ὁ Φῶτος Πολίτης, ὅτι δηλαδή ὁ Καραγιώζης, ὅπως κάθε λαϊκὴ

τέχνη, δὲν ἐξελίσσεται ἐσωτερικὰ, ἐπαναλαμβάνεται, «γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξη στὴ νοοτροπία τῆς μάζας. (...) Προχώρημα εἶναι τὸ τέλειο ξεπέρασμα [τῆς λαϊκῆς τέχνης] ἀπὸ τὸ λυτρωμένο ἄτομο, πού θ' ἀνατιμῆσει ἢ θ' ἀρνηθεῖ τὶς παραδεδομένες ἀξίες»⁷. Ἡ ἀναθεώρηση τῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν συνεπάγεται τὴν ἀρνηση τῶν παραδοσιακῶν καλλιτεχνικῶν συμβάσεων, τῶν κανόνων δηλαδή τῆς τέχνης, καὶ τὴν ἀντικατάστασή τους ἀπὸ καινούριους, ἀτομικοὺς αὐτὴ τὴ φορὰ μάλλον παρά συλλογικοὺς ἐκφραστικοὺς τρόπους καὶ ὕφους. Ὅμως γιὰ τὸν λαϊκὸ τεχνίτη ἡ ἀποδοχὴ καὶ ἐπιδοκιμασία τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὸ κοινὸ εἶναι τὸ μέτρο τῆς ἐπιτυχίας του, τὸ καμάρι καὶ ἡ δόξα του. Ὅλοι οἱ καραγιωζοπαίχτες διηγούνται ἱστορίες ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὶς περιodes τους, πού δείχνουν τὴν μεγάλὴ εὐαισθησία τους στὶς ἀντιδράσεις τοῦ κοινού.⁸

«Ὁ Μεγαλέξαντρος καὶ τὸ καταραμένο φίδι»: γέννηση καὶ πηγὲς τοῦ ἔργου

Ὑστερα ἀπὸ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις καὶ ἀρχές, πού ἰσχύουν βέβαια γιὰ κάθε λαϊκὴ τέχνη, μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε στὸ εἰδικὸ μᾶς θέμα, τὴ διαδικασία τῆς παραδοσιακῆς δραματοποιίας τοῦ Καραγιώζη. Πιὸ συγκεκριμένα, θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀναλύσουμε τὴ διαδικασία τῆς σύνθεσης ἑνὸς νέου ἔργου μέσα στὸ πλαίσιο τῆς παράδοσης τοῦ θεάτρου σκιῶν, καὶ νὰ δοῦμε πὼς δουλεῖ τὸ μυαλό, ποιὲς εἶναι οἱ διανοητικὲς ἢ γενικότερα οἱ ψυχικὲς λειτουργίες ἑνὸς παίχτη, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ἕνα συγκεκριμένο θεματικὸ ὕλικὸ φτάνει νὰ μᾶς δώσει ἕνα θεατρικὸ ἔργο. Γιὰ παράδειγμα θὰ χρησιμοποιήσουμε τὸ ἔργο *Ὁ Μεγαλέξαντρος καὶ τὸ φίδι*, ὄχι μόνο γιατί εἶναι πολὺ γνωστὸ καὶ οἰκεῖο σὲ ὄλους, ἀλλὰ καὶ γιατί εἶναι ἔργο κλασικὸ στὸ εἶδος

1. Ὁ Μίμαρος. Ἐνλογραφία τοῦ Γερμανοῦ ζωγράφου Klaus Vrieslander ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Τζούλιο Καίμη *Karaghiozi* (βλ. σημ. 9), σελ. VIII.

του, κορυφαίο επίτευγμα του ελληνικού Καραγκιόζη. Επιπλέον, συμβαίνει να είναι γνωστές οι πηγές του έργου αυτού και, περίπου, ο χρόνος της σύνθεσής του.

Ο χρόνος της δημιουργίας του έργου δεν μπορεί να καθοριστεί με μεγάλη ακρίβεια, αλλά το πιο πιθανό είναι ότι το έργο αυτό, όπως και άλλα του κλασικού δραματολογίου του Καραγκιόζη, το δημιούργησε ο μεγάλος παίχτης Δημήτριος Σαρντούνης ή Μίμαρος (εϊκ. 1), που έδρασε κυρίως στην Πάτρα τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα και στην άρχη του δικού μας, και θεωρείται από τους μεταγενέστερους καραγκιοζοπαίχτες ο μεγάλος δάσκαλος, ή κορυφαία μορφή της τέχνης τους. Πάντως, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί ή πιθανότητα να είναι το έργο παλαιότερο και από τον Μίμαρο, αλλά αυτό για τους δικούς μας σκοπούς δεν έχει μεγάλη σημασία.⁹

Οι πηγές του έργου είναι βασικά δύο: το πασίγνωστο παραμύθι του άντρωμένου βασιλόπουλου ή του δρακοντοκτόνου και ο εξίσου πασίγνωστος θρύλος του Άγιου Γεωργίου, που κι αυτός με τη σειρά του πηγάζει, τουλάχιστον ενμέρει, από το ίδιο παραμύθι. Το παραμύθι του δρακοντοκτόνου έχει σχεδόν παγκόσμια διάδοση. Στον κατάλογο των τύπων των παραμυθιών των Aarne και Thompson¹⁰ (όπου έχει τον αριθμό 300) αναφέρονται, π.χ., 88 παραλλαγές από τη Λιθουανία, 129 από τη Δανία, 67 από τη Ρωσία, 527 από την Ίρλανδία, 125 από τη Γερμανία, 35 από την Ίνδια, 36 από τις Δυτικές Ίνδιες, και πλήθος άλλες από την Ασία, Αφρική και Αμερική —χωρίς να λογαριάσουμε συγγενικούς τύπους, όπως είναι οι 301A-B και 303. Για την Ελλάδα ο Thompson δίνει τον αριθμό 55 (τόσες παραλλαγές, φαίνεται, υπήρχαν στο Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών πριν από είκοσι περίπου χρόνια), αλλά ο Γεώργιος Μέγας, στον ανέκδοτο κατάλογό του των ελληνικών παραμυθιών, συγκεντρώνει 222 παραλλαγές, από τις οποίες ελάχιστες είναι δημοσιευμένες.¹¹

Μεταφέρω εδώ τα βασικά σημεία του παραμυθιού από τη σύνοψη των θεμάτων του, που τη βρίσκουμε στο βιβλίο των Aarne και Thompson: (α) Ο ήρωας αποκτά ένα ζωο-βοηθό (άλλογο ή σκύλο) και ένα μαγικό ρόπαλο ή σπαθί. (β) Ένας δράκος με έφτα κεφάλια απαιτεί την προγκίπισσα ενός τόπου και επιβάλλει την απαίτησή του κόβοντας το νερό της πηγής απ' όπου υδρεύεται ο τόπος. Η προγκίπισσα στέλνεται στο δράκο. Όποιος μπορεί να τη γλιτώσει θα την πάρει γυναίκα του. (γ) Ο ήρωας προσφέρεται να πολεμήσει το δράκο. Κοιμάται στα γόνατα της βασιλοπούλας, που τον ξυπνά όταν εμφανίζεται ο δράκος. Έπακολουθεί μάχη και ο φόνος του δράκου. (δ) Ο ήρωας κόβει τις γλώσσες του θηρίου και τις κρατά για απόδειξη του κατορθώματός του. Ένας άπατεώνας κόβει τα κεφάλια του δράκου για να τα χρησιμοποιήσει σαν απόδειξη πως αυτός σκότωσε το δράκο. (ε) Ο ήρωας στέλνει την κοπέλα στο σπίτι της με την έντολη να μην αποκαλύψει την ταυτότητά του. Ο άπατεώνας αποσπᾶ με τη βία ὄρκο από τη βασιλοπούλα πως δεν θα τον μαρτυρήσει και παρουσιάζεται ως δρακοντοκτόνος. (στ) Την ημέρα του γάμου εμφανίζεται ο ήρωας και αποδεικνύει με τις γλώσσες πως αυτός έχει σκοτώσει το δράκο. Ο άπατεώνας τιμωρείται με σκληρό θάνατο. Και ο ήρωας όμως συχνά δεν παντρεύεται την προγκίπισσα, αλλά ζητά κάποια άλλη χάρη, π.χ. να τον βοηθήσουν να γυρίσει στον τόπο του.

2. Ο Άι-Γιώργης σκοτώνει το δράκο. Μεταβυζαντινή χαλκογραφία που ακολουθεί τον κοινό εκκλησιαστικό εικονογραφικό τύπο. Δεξιά η βασιλοπούλα, και στο βάθος οι γονείς της παρακολουθούν από τα τείχη της πόλης τη δρακοντοκτονία. Η μορφή ή καθισμένη στάση της καπούλας του άλλου ανάγεται σε άλλο θαύμα του Άγιου (άτελευθέρωση αϊχμαλώτου). Από το βιβλίο του J.B. Aufhauser, *Das Drachenwunder des Heiligen Georg*, Λιψία 1911, πίν. 5.

Ο θρύλος του Άι-Γιώργη έχει ανάλογο περιεχόμενο. Άπουσιάζει όμως από αυτόν το θέμα του άπατεώνα, και ή ανταμοιβή που ζητά ο Άγιος στο τέλος είναι να του χτίσουν μιᾶ εκκλησιά και να του φτιάξουν την εικόνα του, που να τον δείχνει καθαλό και «αρματωμένο με σπαθί και μ' αργυρό κοντάρι». Ο θρύλος είναι γνωστός από το συναξάρι του Άγιου, τα χειρόγραφα του οποίου χρονολογούνται από τον 12ο ως τον 19ο αιώνα, το τραγούδι του Άι-Γιώργη, ένα αφηγηματικό δημοτικό τραγούδι σε δημοκατάληκτα δίστιχα με πανελλήνια διάδοση, και την εικονογραφία, τόσο την εκκλησιαστική όσο και τη λαϊκή (ἀργυροχοΐα, ξυλογλυπτική) (εϊκ. 2-3). Η δημοκατάληκτη μορφή του τραγουδιού δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τον 16ο αιώνα, ἄρα είναι πολύ μεταγενέστερη από το συναξάρι, απ' όπου μοιάζει να έχει προέλθει, με παράλληλη επίδραση από το παραμύθι, με το οποίο έχει πολλά κοινά μοτίβα που απουσιάζουν από το συναξάρι (π.χ. ο ὕπνος που παίρνει τον ήρωα στα γόνατα της βασιλοπούλας, καθώς ή τελευταία τον ψειρίζει). Δεν μᾶς ενδιαφέρει ἄμεσα ἂν ὑπῆρξε παλαιότερη μορφή του τραγουδιού χωρίς δημοκαταληξίες, ή ἂν ο τόπος της σύνθεσής του ήταν ή Καπαδοκία, όπως υποστήριξε ο Νικόλαος Πολίτης με σημαντικά επιχειρήματα.¹² Ἐκείνο όμως που πρέπει να τονιστεί είναι ή τεράστια διάδοση του αφηγηματικού τύπου της δρακοντοκτονίας στην ελληνική λαϊκή παράδοση, με μορφή παραμυθιού, τραγουδιού, εϊκο-

νογραφίας και, στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, με την μορφή του συναξαριού επίσης. Η ζωτικότητα του τύπου αυτού και το πόσο εξακολουθεί να έρεθίζει την άπλοικη φαντασία φαίνεται από την επανεμφάνισή του στα σύγχρονα εικονογραφημένα περιοδικά (comics), που κι αυτά με τη σειρά τους έχουν παγκόσμια διάδοση (είκ. 4). Όσο για την αρχαιότητά του, αρκεί να θυμηθούμε τον μύθο του Περσέα και της Άνδρομέδας, ή του Ηρακλή και της Ησιόνης.

Πιο πίσω από τους μύθους υπάρχει ένα είδος εθνολογικού υποστρώματος: οι δοξασίες, αρχαίες και νεότερες, για τα στοιχεία των νερών, των ποταμών, των πηγών, των λιμνών. Τα όντα αυτά άλλοτε θεωρούνταν ευνούια για τους ανθρώπους, όπως οι προσωποποιημένοι ποταμοί της αρχαίας Ελλάδας, που λατρεύονταν ως «θεοί κουροτρόφοι», και άλλοτε έχθρικά, οπότε παριστάνονταν ως δράκοντες ή άλλα τέρατα και θεωρούνταν υπεύθυνα για ξηρασίες, πυρηνούς, ή άλλες συμφορές. Έπρεπε τότε να εξευμενιστούν με προσφορές και θυσίες, ή να εξολοθρευτούν. Ο Απόλλωνας, ο Κάδμος, ο Ηρακλής, ο Περσέας, ο Βελλεροφόντης, είναι γνωστοί δρακοντοκτόνοι της αρχαιότητας.¹⁵ Εξάλλου, στη νεότερη Ελλάδα σώζεται μια μυθική ανάμνηση ανθρωποθυσίας σε στοιχειό ποταμού στο τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας. Άλλα και στην έντελως ορθολογική εποχή μας τα στοιχεία των νερών δεν έχουν εκλείψει τελείως: Στις άρχες του Ίουνιου του 1976 μιά λεγόμενη Ακαδημία Έφαρμοσμένων Έπιστημών της Αμερικής, χρηματοδοτημένη από την εφημερίδα Times της Νέας Υόρκης, ανάλαβε να εξερευνήσει το βυθό της λίμνης Λόγχες στη Σκοτία, για να ανακαλύψει και να φωτογραφήσει το περίφημο τέρας του Λόγχες «Nessie» (πρβλ. είκ. 5).

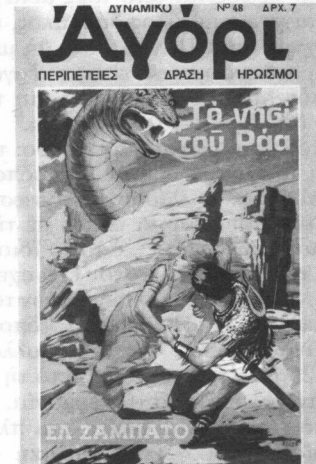
Θεματικό ύλικό και δραματική μορφοποίηση

Μπορούμε πια να υποθέσουμε ότι ο Μίμαρος, που ζει και εργάζεται στην Πάτρα του 1890 (ή οποιοσδήποτε άλλος κάμποσα χρόνια νωρίτερα), ξέρει και το θρύλο

3. Ο Άι-Γιώργης σκοτώνει το δράκο. Άσημένιο εγκόλπιο του 19ου αιώνα. Δεξιά και αριστερά από τις κεντρικές μορφές, η βασιλοπούλα και ο βασιλιάς αντίστοιχα (Λαογραφικό Μουσείο Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αρ. 505).

του Άι-Γιώργη και το παραμύθι του δρακοντοκτόνου, και ότι οι λαϊκές αυτές αφηγήσεις και δοξασίες ανήκουν στον πνευματικό του εξοπλισμό. Η υπόθεση αυτή, βασική για την παραπέρα συζήτησή μας, επλήθει από την προφορική παράδοση των караγκιοζοπαϊχτών, που είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι το έργο του Μεγαλέξαντρου βασίζεται στο θρύλο του Άι-Γιώργη. Ο μελετητής του Καραγκιόζη Κώστας Η. Μπίρης παραθέτει μαρτυρία του Άντρεά Άγιομαυρί-

4. Έξωφύλλο σύγχρονου εικονογραφημένου περιοδικού. Στο μεγαλύτερο μέρος του μεταφράζεται από τα αγγλικά.

τη, ενός από τους πιο παλιούς караγκιοζοπαϊχτες, σύμφωνα με την οποία η παράσταση του Θηρίου «είναι παρμένη από το θρύλο του Άι-Γιώργη και της βασιλοπούλας που ήταν αιχμάλωτη του δράκοντα και που λέει, τόσο στο θρύλο του Άι-Γιώργη όσο και στην παράσταση του Μεγαλέξαντρου:

*Γιά φύγε, ξένε μου, από δω και το νερό άφρίζει
κι ο δράκοντας τὰ δόντια του για μένα τ' άκονίζει.*

Μην μπροώντας να βγάλουν έναν άγιο στη σκηνή, γιατί θά 'ταν προσβολή της θρησκείας, βάλανε στη θέση του άλλο μυθικό ήρωα, αλλάζοντας έτσι το θρύλο»¹⁴. Η πληροφορία αυτή έντοπίζει ειδικότερα ως πηγή του έργου το τραγούδι του Άι-Γιώργη. Άλλα και το παραμύθι πρέπει να θεωρηθεί με την ίδια βεβαιότητα παράλληλη πηγή του έργου, γιατί στο έργο υπάρχει το παραμυθικό μοτίβο του άπατεάνα —δεν είναι άλλος από τον Καραγκιόζη— που διεκδικεί την τιμή και την άμοιβή για το φόνο του φιδιού.

Η μαρτυρία του Άγιομαυρίτη μάς βάζει μπροστά και σ' ένα άλλο ερώτημα: Γιατί να αντικαταστήσει τον Άι-Γιώργη ο Μεγαλέξαντρος κι όχι κάποιος άλλος ήρωας; Άλλά σ' αυτό θά προσπαθήσουμε να άπαντήσουμε λίγο πιο ύστερα.

Το θεματικό ύλικό που έχει στο νου του ο караγκιοζοπαϊχτης, πριν να φτιάξει το έργο του, είναι ένα περιεχόμενο οργανωμένο σε θέματα και μοτίβα, που συναποτελούν αυτό που θά μπορούσαμε να ονομάσουμε υπόθεση ή μύθο. Στο περιεχόμενο αυτό ο παίχτης πρόκειται να δώσει μορφή θεατρικού έργου. Αυτό δεν σημαίνει ότι πριν από τη δραματοποίησή

του τὸ θεματικὸ ὕλικό εἶναι ἄμορφο· εἶναι μάλλον πολὺμορφο, γιατί στὴν μνήμη τοῦ λαϊκοῦ καλλιτέχνη μας βρίσκεται καταχωρισμένο ὡς τραγοῦδι, παραμῦθι, εἰκόνα, σὰν σειρὰ δηλαδὴ ἀπὸ διαφορετικὲς μορφές μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο. Οἱ ἔντεχνες αὐτὲς μορφοποιήσεις τοῦ ἴδιου θεματικοῦ ὕλικου, πού υπάρχουν ἢ μιὰ πλάι στὴν ἄλλη μέσα στὴν μνήμη τοῦ καραγκιοζοπαίχτη, θὰ συντεθοῦν, καὶ ἀπὸ τὴ συνισταμένη τοῦ περιεχομένου τους, ὕστερα καὶ ἀπὸ διαφορές—ὄχι τυχαῖες, ὅπως θὰ δοῦμε—προσθαιρέσεις, θὰ προκύψει τελικὰ ἡ πλοκὴ τοῦ θεατρικοῦ ἔργου καὶ ἡ δραματικὴ του ἀναπαράσταση στὸ πανί. Πῶς ἔγινε ἡ μορφοποίηση τοῦ παραδοσιακοῦ θεματικοῦ ὕλικου μας σὲ ἔργο τοῦ θεάτρου σκιῶν ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσει ἡ μελέτη αὐτή.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἤδη—καὶ αὐτὸ τὸ θεωροῦμε δεδομένο—ἡ τέχνη τοῦ θεάτρου σκιῶν, ὅταν τὸ ἔργο πού μᾶς ἀπασχολεῖ μπήκε στὸ δραματολόγιό του καὶ ἀπορροφήθηκε. Αὐτὸ πού χρειάζεται τώρα νὰ δοῦμε εἶναι τι λογῆς θεατρικὸ εἶδος εἶναι ὁ Καραγκιόζης καὶ ποῖο εἶναι τὸ σύστημα τῶν συμβάσεών του, δηλαδὴ ποιοὶ εἶναι οἱ κανόνες τῆς τέχνης πού ἔπρεπε νὰ τηρήσει ὁ καραγκιοζοπαίχτης ὡς δραματογράφος, ὥστε νὰ μᾶς δώσει ἕνα νέο ἔργο μεταπλάθοντας τὸ θεματικὸ ὕλικό πού εἶδαμε πῶς πάνω.

Οἱ συμβάσεις τῆς δραματουργίας

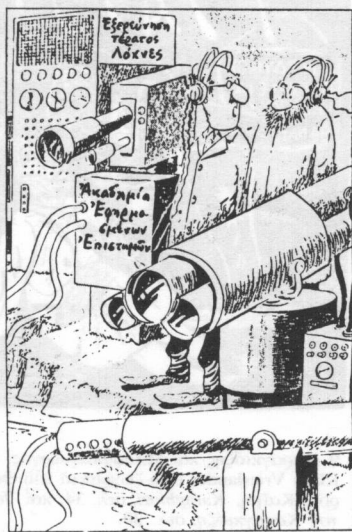
A. Χῶρος, χρόνος, χαρακτήρες

Τὸ πρῶτο πράγμα πού εἶχε νὰ κάμει ὁ καραγκιοζοπαίχτης μας ἦταν νὰ ἐντάξει τὸ ὕλικό του στὸ συγκεκριμένο πλαίσιο χῶρου καὶ χρόνου, πού ἀποτελοῦσε τὸν κόσμο τοῦ θεάτρου σκιῶν, τὸν κόσμο τοῦ μπερντέ. (Ἀντίθετα, τὸ παραμῦθι δὲν ἔχει τέτοιο συγκεκριμένο

πλαίσιο· εἶναι κάπου, μιὰ φορὰ κι ἕναν καιρὸ, ἕνα βασιλόπουλο, κ.ο.κ.)

Ὁ χῶρος τοῦ Καραγκιόζη ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πανί—ἄς μὴν ξεχνοῦμε πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ θέατρο, ἐπομένως ἔχουμε καὶ ὀπτικά δεδομένα, ὄχι μόνο ἀκουστικά—, στὶς δύο ἄκρες τοῦ ὁποῖου υπάρχουν δύο οἰκοδομήματα πού ἀντιπροσωπεύουν μιὰν ἀπόλυτη ἀντίθεση. Τὸ ἕνα—δεξιὰ ὡς πρὸς τοὺς θεατές—εἶναι τὸ σεράι, ὅπου κατοικεῖ ὁ ἄρχοντας τοῦ τόπου, ὁ Πασάς ἢ Βεζίρης, πού στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀπόλυτος καὶ ἀνώτατος ἄρχοντας, κατὰ σὰν βασιλιάς. Στὴν ἄλλη ἄκρη βρίσκεται ἡ καλύβα τοῦ πῶς φτωχοῦ καὶ πῶς ἀδύναμου, οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ, πολίτη τοῦ κράτους πού κυβερνᾷ ὁ Βεζίρης. Κάθε σπῆτι ἀπὸ αὐτὰ ἔχει καὶ τοὺς ἐνοίκους του: Ὁ Βεζίρης ἔχει μιὰ κόρη, τὴν βεζιροπούλα, ἕναν ἢ δυὸ ἀξιωματικούς στὴν ὑπηρεσία του, καὶ τὸν Δεοβέναγα ἢ Βεληγκέκα, ἕναν Ἀλβανὸ ἀγριάνθρωπο, πού εἶναι ταυτόχρονα θυρωρὸς, μπράβος, ἀξιωματοῦχος (εἰκ. 6). Ὁ Καραγκιόζης στὴν ἄλλη μεριά ζεῖ μὲ τὴν Καραγκιόζινα καὶ τὰ παιδιὰ του (εἰκ. 7). Αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς ὁ Βεζίρης καὶ ὁ Καραγκιόζης εἶναι γείτονες. Ὁ θεατρικὸς χῶρος ἀντιπροσωπεύει ἀόριστα μιὰ πόλη—πού μερικὲς φορές, ἀνάλογα μὲ τὸ ἔργο, μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ Ἀθήνα, τὰ Γιάννενα, ἢ κάποια ἄλλη—καὶ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν καλύβα καὶ στὸ σεράι εἶναι ἐλαστικὴ, ἄλλοτε μεγάλη καὶ ἄλλοτε μικρή. Ἔτσι, π.χ., ὁ Βεζίρης δὲν «βλέπει» τὴν καλύβα τοῦ Καραγκιόζη ἀπὸ τὸ σεράι, οὔτε τὸν ἀναγνωρίζει ὡς «γείτονα» του (ἂν κι αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται καμιά φορὰ), καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καραγκιόζης πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου τοῦ Μεγαλέξαντρου πηγαίνει ἀπὸ τὴν καλύβα στὸ σεράι καβάλα στὸ γαϊδούρι του· πῶς συχνὰ ὅμως οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦν νὰ εἶναι ἡ ἀπόσταση τόσο μικρὴ ὅσο φαίνεται, καὶ οἱ φιγούρες τότε τὴν διανύουν μὲ λίγα βήματα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια σύμβαση τῆς ἐλαστικότητας τοῦ χῶρου (καὶ τοῦ χρόνου) ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ χωριὸ τοῦ Μπαρμπαγιώργου καὶ στὸ πανί δὲν ἐμποδίζει τὸν τελευταῖο νὰ ἐμφανιστεῖ ἀμέσως μόλις τοῦ βάλουν δυὸ φωνὲς ὁ Καραγκιόζης καὶ ὁ Χατζηαβάνης, οὔτε φυσικὰ ἐμποδίζει τὸν Καραγκιόζη νὰ φτάσει στὴ στάνη, νὰ τοῦ κλέψει ἕνα πρόβατο, καὶ τὴν ἐπόμενη στιγμή νὰ τὸ κρῦψει στὴν καλύβα (Ὁ Καραγκιόζης βουλευτής). Σ' αὐτὸν τὸ χῶρο μέσα καὶ σὲ χρόνο πού εἶναι ἐπίσης, ὅπως εἶπαμε, ἐλαστικὸς καὶ παίζει ἀνάμεσα στὸ παρὸν καὶ στὸ πρόσφατο παρελθόν (ὅπωςδήποτε εἶναι ἐποχὴ τουρκοκρατίας, ἀφοῦ ἡ ἐξουσία εἶναι τουρκικὴ, ἀλλὰ μὲ πάρα πολλές ἀναφορὲς στὸ παρὸν, δηλαδὴ στὸ χρόνο τῆς παράστασης) κινοῦνται, ἔρχονται μιὰ σειρὰ ἀπὸ πρόσωπα, πού εἶναι οἱ γνωστοὶ σὲ ὅλους Χατζηαβάνης, Μπαρμπαγιώργος, Διονύσιος, Σταύρακας, Μορφονιός, Ἐβραῖος, καὶ ἕνας γέρος Τούρκος πού δὲν ἀνήκει στὸ σεράι, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὸ σύνδεσμο, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους καὶ στοὺς χριστιανοὺς ὑπήκοους τοῦ Βεζίρη (πρβλ. εἰκ. 8).

Κάθε πρόσωπο εἶναι δεδομένο, δηλαδὴ ὁ καραγκιοζοπαίχτης δὲν τὸ πλάθει· τὸ ξέρει, τὸ ἔχει μπροστά του πάντα. Εἶναι δεδομένο ὡς μορφή, γιατί ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μιὰ φιγούρα. Ἐπίσης εἶναι δεδομένο ὡς χαρακτήρας. Οἱ χαρακτήρες τῶν προσώπων αὐτῶν εἰκονίζονται ὄχι μόνο μὲ τὴν ἐμφάνισή τους—τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματός τους, τὰ ροῦχα τους, τὰ ἐξαρτήματά τους—

5. «Δὲν μὲ νοιάζει τί θὰ βροῦμε. Ἐγὼ ἀκόμη πιστεύω στὸ τέρας.» Ἀπὸ τὸ περ. *Time*, 21.6.1976.

6. Το σεράι και οι ξνοιοί του. Φιγούρες του Εϋγένιου Σπαθάρη.

7. Η καλύβα και οι ξνοιοί της, του Εϋγ. Σπαθάρη.

8. Το κιούπι. Σύνθεση του Βάργγου Κορφιάτη.

9. Καραγκιόζης και Μπαρμπαγιώργος. Ευλογηρία του Klaus Vrieslander από ζωγραφιά του Θανάση Δεδούσας-Καίμη, Karaghiozi, σελ. 34, και Ιστορία και τέχνη του Καραγκιόζη, σελ. 20.

ΤΙ ΛΕΕΙ ΩΡΕ
Ο ΤΗΛΕΓΡΑΦΟΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΚΑΡΠΕ-
ΝΗΣΙ; ΜΟΥ ΔΙΝΕ-
ΤΕ ΤΗ ΘΕΙΑ
ΠΑΥΛΑΙΝΑ
ΜΙΛΑ
ΘΕΙΕ
ΕΡΧΕ-
ΤΑΙ.

10. Καραγκιόζης και Μπαρμπάρωγος (Ο Καραγκιόζης γοαμματικός), από εικονογραφημένο φυλλάδιο του Εύγ. Σπαθάρη.

ΣΕ ΦΙΛΩ ΣΤΑ
ΜΑΤΙΑ ΚΑΙ
ΣΤΑ ΦΡΥΔΙΑ
Ο ΑΔΕΛΦΟΣ
ΣΟΥ ΣΑΜΠΑ-
ΝΑΓΑΣ

ΚΛΕΙΣΕ ΠΟΡΤΕΣ ΚΑΙ
ΠΑΡΑΘΥ-
ΡΙΑ Ο
ΜΠΑΜΙΑΣ
ΚΙ
ΑΥΓΑΣ.

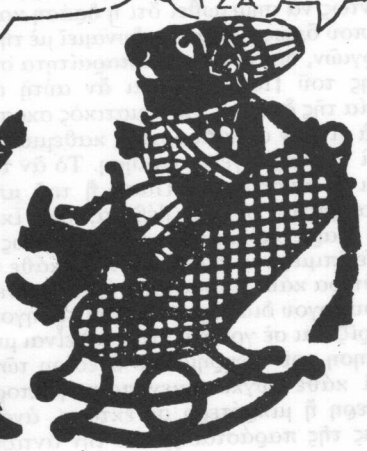
11. Καραγκιόζης και Τούρκος μπάης (Ο Καραγκιόζης γοαμματικός), του Εύγ. Σπαθάρη.

12. Θορίαμβος του Καραγκιόζη στο έργο 'Ο Καραγκιόζης προφήτης, από φυλλάδιο του Εύγ. Σπαθάρη.

ΤΙ ΘΑ ΚΑΝΕΤΕ ΤΟ-
ΡΑ, ΠΡΟΦΗΤΑ ΜΟΥ;

ΘΑ ΣΑΣ ΣΤΕΙΛΩ
ΟΛΟΥΣ ΣΤΗ ΛΑΝ-
ΤΖΑ

ΔΙΑΤΑ-
ΓΕΣ,
ΑΓΑ

ΣΤΟΥΣ ΟΡΙ-
ΣΜΟΥΣ ΣΑΣ

13. Ο Σταύρακας. Σοφ. Σπαθάρης. Απομνημονεύματα, σελ. 190.

ἀλλά και με διάφορες πράξεις ή λόγια που λένε και κάνουν σε διάφορα έργα, έτσι που από την παράδοση την ίδια έχει άπαρτιστεί ο χαρακτήρας του καθενός. Π.χ., αν πάρουμε τον Χατζηαβάτη, βασικό χαρακτηριστικό του είναι πώς είναι μαλαγάνας, όπως τον αποκαλεί διαρκώς ο Καραγκιόζης· είναι δειλός, επιφανειακά καθωσπρέπει, μικροαπατεώνας με πολλές ιδέες. Ο Μπαρμπαγιώργος είναι ένας ευκατάστατος τσοπάνης, χεροδύναμος, αργόστροφος στο μυαλό, ταιγκούνης, λιχούδης, έρωτιάρης· ζει με τη θεία-Παύλαινα σ' ένα χωριό της όρεινης Ρούμελης (απ' όπου, καταπώς το ζητούν οι περιστάσεις, μεταφέρεται πολύ γρήγορα στον αστικό δραματικό χώρο)· κ.ο.κ.

B. Οι Λειτουργίες

Όσο τυπικά και δεδομένα είναι τα πρόσωπα και ο χώρος όπου κινούνται —μιλούμε πάντα για τις κωμωδίες, όχι για τα ήρωικά— άλλο τόσο τυπικές είναι και οι καταστάσεις στις οποίες τα πρόσωπα εμπλέκονται, δηλαδή οι πλοκές των έργων. Αν συγκρίνουμε τις πλοκές αυτές και απομονώσουμε τις βασικές τους ομοιότητες, θα έπισημάνουμε διάφορες τυπικές δραστηριότητες ή ενέργειες, τις οποίες τα πρόσωπα κάνουν κατά τη διάρκεια των κωμωδιών, που συνήθως χαρακτηρίζονται ως κλασικές (*Ηκούνια, Οι άρραβώνες του Καραγκιόζη, Ο Καραγκιόζης βαρκάρης, Ο Καραγκιόζης γραμματικός, Ο Καραγκιόζης φούρναρης*, κ.τ.λ.).

Τα έργα αρχίζουν ή καλύτερα παίρνουν την άφορμή τους από μια *έλλειψη* ή *ανάγκη* του Πασά (ή μερικές φορές κάποιου πλούσιου μπέη, που δεν είναι ο άρχοντας του τόπου). Χρειάζεται, π.χ., να βρεθεί ένας γαμπρός, ένας γραμματικός, ένας γιατρός, ένας ύπηρέτης, κ.τ.λ. Την έλλειψη αυτή, που αποτελεί την άφετηρία του έργου, ακολουθεί ή *μειτεία* του Χατζηαβάτη. Κάποιος αξιωματούχος του σεραγιού (ή ο μπέης) αναθέτει στον Χατζηαβάτη να βρει τον άνθρωπο που χρειάζεται, ανάλογα με την περίπτωση, ανάμεσα στις πολλές γνωριμιές που έχει ως μεσίτης, ή τελαλώντας σ' όλη την πόλη την ανάγκη του Πασά.

Το επόμενο βήμα στην εξέλιξη του έργου είναι ή *συνεργασία* του Χατζηαβάτη με τον Καραγκιόζη. Ο Χατζηαβάτης είτε (α) πάει στην καλύβα να ρωτήσει τον Καραγκιόζη μήπως ξέρει τον κατάλληλο άνθρωπο, είτε (β) αρχίζει να τελαλεί έξω από την καλύβα ένοχλώντας τον Καραγκιόζη που, αφού τον δείρει, αναλαβαίνει να τελαλήσει κι αυτός—άλλο ζήτημα αν το τελάλημά του δεν είναι παρά πλήθος άνοησιες, που του εξασφαλίζουν ένα χέρι ξύλο από τον Βεληγκέκα. Στην πρώτη περίπτωση ο κατάλληλος άνθρωπος είναι πάντα ο Καραγκιόζης που ο Χατζηαβάτης θα τον παρουσιάσει στον Πασά ή τον μπέη· ή *ανάληψη εργασίας*, επομένως, και οι σκηνές—όλες τυπικές—στις οποίες ή διαδικασία αυτή δίνει άφορμή, είναι το επόμενο, τέταρτο στάδιο στην εξέλιξη της πλοκής. Στη δεύτερη περίπτωση—το τελάλημα—ο Καραγκιόζης δεν πιάνει δουλειά, αλλά αυτό δεν τον έμποδίζει να είναι διαρκώς παρών, έστω και χωρίς επίσημη ιδιότητα ή φανερό λόγο, για να επιτελέσει τη λειτουργία που αποτελεί το πέμπτο και σπουδαιότερο στάδιο εξέλιξης στην πλοκή του έργου: Σε μια σειρά επαναλήψεις της ίδιας ακριβώς ενέργειας ο Καραγκιόζης αντιμετωπίζει τον ένα μετά τον άλλο τα υπόλοιπα πρόσωπα του έργου, και όλους τους περιγελά, τους εξαπατά (τους

παίρνει το πορτοφόλι ή ζητά υπέρογκη άμοιβή για μικροϋπηρεσίες που προσφέρει), τους σκαρώνει φάρσες (τα χουνέρια στον Μπαρμπαγιώργο), τους δέρνει και τους διώχνει· κοντολογίς, τους γελοιοποιεί. Μερικές φορές, βέβαια, τα πράγματα αντιστρέφονται και είναι ο Καραγκιόζης που δέρνεται ή περιγελιέται, αλλά ή αντιστροφή αυτή δεν είναι παρά το άρνητικό της ίδιας εικόνας και δεν αλλάζει το χαρακτήρα της τόσο βασικής για τις κωμικές πλοκές του Καραγκιόζη επαναλαμβανόμενης αυτής ενέργειας, που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε *γελοιοποίηση* (πρβλ. εικ. 9-11). Στο τέλος ο Καραγκιόζης μπλέκει άσκηση, αλλά μπορεί άπροσδόκητα και να θριαμβέψει (πάλι έχουμε θετικό και άρνητικό του ίδιου πράγματος)· ή μπορεί να μπλέκει και να τις τρώει, αλλά τελικά να ξεμπλέκει και να τρώει ένα καλό γεύμα στού Πασά ή να φεύγει με ένα γενναίο φιλοδώρημα. Το *μπλέξιμο* δηλαδή ή ο *θρίαμβος*, ή το *μπλέξιμο και ο θρίαμβος* (εικ. 12) είναι οι τελικές πράξεις με τις οποίες ολοκληρώνεται το έργο.

Τις παραπάνω πράξεις ή ενέργειες θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε *λειτουργίες*, υιοθετώντας την όρολογία του μεγάλου Ρώσου λαογράφου Vladimir Propp, που μελέτησε τις αντίστοιχες πράξεις στα ρωσικά παραμύθια και αποκάλυψε την άπαράβατη σειρά της διαδοχής τους.¹⁵ Όπως στα παραμύθια, έτσι και στον Καραγκιόζη οι λειτουργίες, που ακολουθούν την άρχική ανάγκη σε μια όρισμένη σειρά, άποτελούν το βασικό σχέδιο, το χνάρι, θα λέγαμε, της πλοκής. Το χνάρι αυτό δεν είναι, φυσικά, τίποτε άλλο από μια άφρημένη γενίκευση των επιμέρους πλοκών των έργων. Τόσο οι παίχτες όσο και το κοινό έχουν επίγνωση αυτού του βασικού χναριού ή σχήματος, που υπόκειται στις πλοκές, και ή επίγνωση αυτή είναι κατά κάποιον τρόπο δεσμευτική για τον ένεργητικό φορέα, τον Καραγκιόζοπαίχτη. Πρέπει επίσης να προστεθεί ότι το σχήμα των λειτουργιών είναι γενετικό, γεννά δηλαδή όλοένα νέες πλοκές, νεότερα έργα (*Ο Καραγκιόζης χοροδιδάσκαλος, Ο Καραγκιόζης δικηγόρος, Ο Καραγκιόζης αρχιτέκτων*, κ.τ.λ.).¹⁶

Οι λειτουργίες με την όρισμένη σειρά που διαδέχονται ή μια την άλλη είναι εκείνες που προωθούν τη δράση, την κίνηση του έργου προς τα εμπρός. Θα μπορούσαμε λοιπόν να τις ονομάσουμε δυναμικά στοιχεία πλοκής,¹⁷ επειδή καθεμιά από αυτές αλλάζει την κατάσταση, δημιουργεί μια νέα κατάσταση. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι ή δράση και εξέλιξη του έργου, που όπως είδαμε ίσοδυναμεί με τη διαδοχή των λειτουργιών, δεν σκοπεύει άπαραίτητα στην άρση της έλλειψης του Πασά, όσο κι αν αυτή άποτελεί την άφετηρία της δράσης. Πραγματικώς σκοπός του έργου είναι να γίνουν οι λειτουργίες, καθεμιά για τον εαυτό της, και κυρίως ή γελοιοποίηση. Το αν τελικά ίκανοποιείται ή ανάγκη του Πασά ή του μπέη δεν έχει σημασία (πολύ συχνά, βέβαια, δεν ίκανοποιείται, αφού ο Καραγκιόζης τα κάνει συνήθως θάλασσα).

Κάθε επιμέρους πλοκή, δηλαδή κάθε έργο, ή άκόμη καλύτερα κάθε παράσταση (γιατί κάθε παράσταση του ίδιου έργου διαφέρει από την προηγούμενη, αφού δεν στηρίζεται σε γραπτό κείμενο) είναι μια συγκεκριμενοποίηση του άφρημένου σχεδίου των λειτουργιών. Και κάθε συγκεκριμενοποίηση μπορεί να είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη σε έκταση, ανάλογα με τις συνθήκες της παράστασης και την άνταπόκριση του

κοινού. Μία παράσταση μεγαλώνει ή μικραίνει ουσιαστικά με δύο τρόπους. Ο ένας είναι η επανάληψη της λειτουργίας της γελοιοποίησης· με άλλα λόγια, μπορεί να έχουμε περισσότερα ή λιγότερα πρόσωπα από αυτά που ξεγελάει, δέρνει, διώχνει ο Καραγκιόζης στο πέμπτο στάδιο εξέλιξης της πλοκής. Κυρίως όμως η παράσταση μεγαλώνει και πλουτίζεται πραγματικά με άλλου είδους στοιχεία —σκηνές, μονόλογους και διλόγους— που θα τα ονομάσουμε στατικά.

Γ. Τα στατικά στοιχεία

Τα στατικά στοιχεία δεν προωθούν τη δράση του έργου, αλλά κυρίως χαρακτηρίζουν τους φορείς των λειτουργιών, δηλαδή τα πρόσωπα του έργου. Η αναλογία της πρόοιξής τους με τα δυναμικά στοιχεία —τις λειτουργίες— εξαρτάται από τις ειδικές συνθήκες μιας συγκεκριμένης παράστασης, τις ικανότητες του καραγκιοζοπαίχτη και την ανταπόκριση του κοινού. Από την αναλογία στατικών και δυναμικών στοιχείων εξαρτάται τελικά η επιτυχία και ποιότητα της παράστασης.

Πιο συγκεκριμένα, τα στοιχεία αυτά του χαρακτηρισμού, που ονομάσαμε στατικά, είναι τα ακόλουθα: Πρώτα πρώτα έχουμε τα στοιχεία της «όψεως» (με την αριστοτελική σημασία), τα σκηνικά και τις φιγούρες με τα σταθερά χαρακτηριστικά του προσώπου, το ντύσιμό τους, ορισμένους τρόπους κίνησης που χαρακτηρίζουν καθεμιά από αυτές· π.χ. ο τρόπος που ο Σταύρακας παίζει το κομπολόι του ή άνασηκώνει το καβουράκι του (εικ. 13), ο τρόπος που ο Έβραϊος κουνάει το κεφάλι του (είναι η μόνη βασική φιγούρα που έχει άρθρωση στο λαιμό) (εικ. 14), κ.τ.λ. Στοιχείο χαρακτηρισμού κατεξοχήν είναι βέβαια ο τρόπος που μιλούν τα πρόσωπα: ο τόπος της φωνής (έπισημος, αυταρχικός, κολακευτικός, κ.τ.λ.), το γλωσσικό ιδίωμα (προφορά, κυματισμός της φωνής), τα τραγούδια που λένε τα πρόσωπα όταν πρωτοεμφανίζονται, χαρακτηριστικές λέξεις και εκφράσεις. Από συσσωρεύσεις τέτοιων λέξεων και φράσεων σχηματίζονται τυπικοί μονόλογοι ή διάλογοι, που είναι πια μέρη της πλοκής, σκηνές του έργου. Κλασικοί τέτοιοι μονόλογοι είναι, π.χ., το «σεινάρισμα» του Μπαρμπανιώργου ή ο μονόλογος για τα έφτα άρθρα της πείνας του Καραγκιόζη.¹⁸

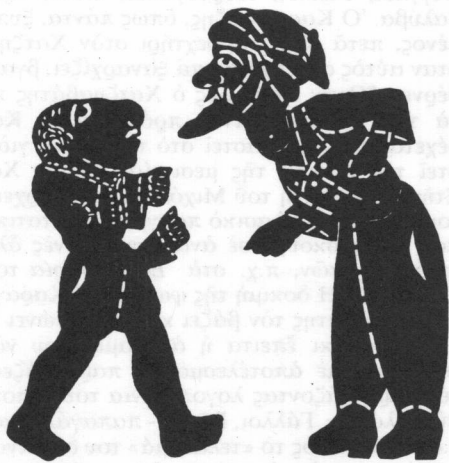
Διάλογοι αυτού του τύπου γίνονται συνήθως άμεσα στον Καραγκιόζη και στα άλλα πρόσωπα, όταν πρωτοεμφανίζονται. Όχι όμως με όλα τα πρόσωπα στο ίδιο έργο ή με τα ίδια πρόσωπα σε διαφορετικές παραστάσεις του ίδιου έργου. Οί διάλογοι αυτοί είναι στατικά στοιχεία, γιατί δεν προωθούν τη δράση, και σκοπός τους είναι να χαρακτηρίσουν τα πρόσωπα, να δώσουν δηλαδή το πορτρέτο του κάθε ήρωα, και με τον τρόπο αυτό να προκαλέσουν το γέλιο. Και έπειδή τα πρόσωπα είναι ήδη γνωστά στο κοινό από άλλα έργα, δεν χρειάζεται κάθε φορά να γίνει για όλα αυτός ο χαρακτηρισμός. Το πόσα και ποιά πρόσωπα θα παρουσιαστούν τελικά μ' αυτό τον τρόπο είναι ζήτημα επικοινωνίας παίχτη και κοινού, και πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι εδώ ακριβώς τα περιθώρια αυτοσχεδιασμού είναι πολύ μεγάλα και οι διαφορές από τον έναν παίχτη στον άλλο σημαντικές. Έδώ φαίνεται ο καλός παίχτης σε σχέση με τον μέτριο: πώς τελικά αυτές τις μάσκες, αυτούς τους τύπους, θα τους γεμίσει, θα τους χρωματίσει, θα τους ζωντανέψει αυτοσχεδιάζοντας, προσθέτοντας και παραλλάσσοντας. Με άλλα λόγια, τα στατικά στοιχεία επιδέχονται παραλλαγές και μεταβολές, ενώ οι λειτουργίες είναι σταθερές και δεν αλλάζουν ποτέ. Βέβαια στην πράξη, αν θελήσουμε να ξεχωρίσουμε τα στατικά από τα δυναμικά στοιχεία ενός έργου, θα δούμε ότι δεν είναι και τόσο εύκολο, γιατί τις περισσότερες φορές είναι σφιχτά πλεγμένα μεταξύ τους. Όπωςδήποτε, για την ανάλυση της ύφανσης ενός συγκεκριμένου έργου χρειαζόμαστε πολύ πιο λεπτά μεθοδολογικά εργαλεία από τις έννοιες που χρησιμοποιήσαμε ως τώρα, για να επισημάνουμε τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν το περιεχόμενο των κωμωδιών του θεάτρου σκιών γενικότερα.

Για να μην μείνει, ωστόσο, η συζήτηση αυτή σε έντελως θεωρητικό επίπεδο, θα ήθελα να αναφέρω ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Έκτελντας την μεσιτεία του ο Χατζηαβάτης έρχεται στην καλύβα του Καραγκιόζη και χτυπά την πόρτα. Η σκηνή που επακολουθεί, πριν να πειστεί ο Καραγκιόζης να βγει έξω και, αφού βγει, να ακούσει τι έχει να του πει ο Χατζηαβάτης, παίζεται με άπειρες παραλλαγές και μπορεί να ποικίλλει σημαντικά σε έκταση. Σκοπός της είναι πάντα ο ίδιος: Μας πρωτοπαρουσιάζει και χαρακτηρίζει τον κεντρικό ήρωα με την άναδουλειά και την τεμπελιά του, την άμεριμνησία του, τον αυτοσαρκασμό και το ανεξάντλητο χιούμορ του. Μας δίνει ακόμη μια συνοπτική εικόνα της ζωής μέσα στην καλύβα, των σχέσεων του Καραγκιόζη με την Καραγκιόζαινα και τα κολλητήρια, του φόβου των χωροφυλάκων, της μόνιμης πείνας και των ονείρων του φαγητού· επίσης, των σχέσεων του Καραγκιόζη με τον Χατζηαβάτη. Είναι αυτόνομη και στατικές σκηνές όπως αυτή είναι πολύ σημαντικές, πλουτίζουν το έργο και άναδεικνύουν τον δυνατό παίχτη.

«Ο Μεγαλέξαντρος και το φίδι»: Κατασκευή της πλακής

Ύστερα από τη σύντομη αυτή περιγραφή των βασικών κανόνων της δραματουργίας του θεάτρου σκιών μπορούμε να ξαναγυρίσουμε στην αρχική μας αναζήτηση και να δούμε πώς, χωρίς καμιά δυσκολία, ο μύθος της δρακοντοκτονίας μπαίνει στις δραματου-

14. Καραγκιόζης και Έβραϊος. Σιαν. Σταθάκης. Απομνημονεύματα, σελ. 159, 188.

γικές φόρμες του Καραγκιόζη, δένει θαυμάσια ως περιεχόμενο με τη νέα του μορφή, και δημιουργείται έτσι ένα έργο που μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε άριστο σύγγραμμα του λαϊκού μας θεάτρου.

Για την ανάλυσή μας θα χρησιμοποιήσουμε την παραλλαγή του έργου που έχει δημοσιεύσει ο Καραγκιόζοπαίχτης Παναγιώτης Μιχόπουλος,¹⁹ γιατί καμιά παράσταση των παλαιότερων μεγάλων Καραγκιόζοπαίχτων δεν μάς έχει σωθεί ήχογραφημένη —αυτή θα ήταν το ιδεώδες— ή καταγραμμένη (αν έχει σωθεί, δεν μου είναι γνωστή).

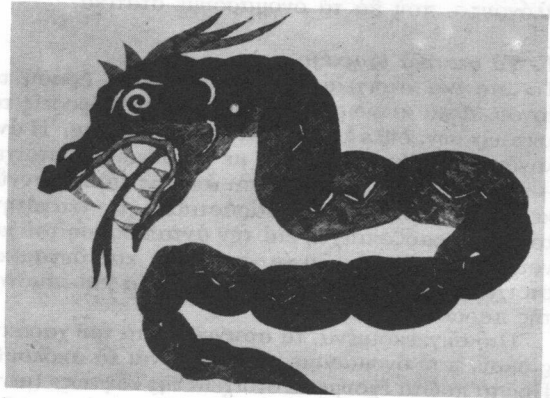
Ένα τεράστιο φίδι έχει εμφανιστεί στη δεξαμενή απ' όπου υδρεύεται ή πόλη του Πασά (κατά τον Μιχόπουλο, το Χαλέπι της Συρίας). Εκτός από την ένταξη του μύθου στο χώρο και το χρόνο του Καραγκιόζη έχουμε εδώ μια άκρη προσαρμογή από το υπερφυσικό και φανταστικό προς το σχετικά πιο ρεαλιστικό και συγκεκριμένο: την μετατροπή του δράκου σε φίδι. Η λέξη δράκος δεν ακούγεται ποτέ, άλλο ζήτημα αν το φίδι του Καραγκιόζη έχει κεφάλι (και συμπεριφορά) δράκου μάλλον παρά φιδιού (δεν έχει όμως ποτέ φτερά ή πόδια). Όσο για την μορφή του φιδιού (εικ. 15), πρέπει να υπήρχε ήδη έτοιμη ανάμεσα στα έργα (όπως λέγονται οι φιγούρες) του Καραγκιόζοπαίχτη μας, γιατί μια ανάλογη φιγούρα χρησιμοποιούσαν οι Τουρκοί Καραγκιόζοπαίχτες στο έργο *Ferhad ile Şirin* ('Ο Φερχάντ και η Σιρίν) (εικ. 16), και ακόμη, αν και όχι πάντα, στα έργα *Orman* (Το δάσος) και *Qanlı qanaq* ('Η ματωμένη λεύκα)²⁰ (εικ. 17). Το τελευταίο από αυτά έχει περάσει και στον ελληνικό Καραγκιόζη με τον τίτλο *Το στοιχειωμένο δέντρο*, αλλά οι δικοί μας παίχτες δεν βγάζουν τη φιγούρα του φιδιού.

Το φίδι απαιτεί κάθε μέρα ένα ανθρώπινο θύμα, για να αφήσει το νερό να τρέξει, και τη συγκεκριμένη μέρα που διαδραματίζεται το έργο ο κληρός έχει πέσει στη βεζιροπούλα. Πολλοί νέοι προσφέρθηκαν να πάρουν τη θέση της, αλλά ο πατέρας της δεν το θέλησε. (Αντίθετα, στο τραγούδι του 'Αι-Γιώργη ο βασιλιάς

15. Το φίδι του Εύγ. Σπαθάρη. Έγχρωμη φιγούρα από το *Ημερολόγιο 1970* της εταιρείας Pirelli.

υποχρεώνεται από το λαό να στείλει την κόρη του στο δράκο· αλλά ο Βεζίρης του Καραγκιόζη είναι άρχοντας μεγαλόψυχος και ευμενής προς το λαό του.) "Εβγαλε μόνο διαταγή πως όποιος σκοτώσει το θηρίο και γλιτώσει τη βεζιροπούλα θα την πάρει γυναίκα του μαζί με πολλά δώρα, και μετά το θάνατο του Βεζίρη θα κληρονομήσει και τη βεζιρεία. "Αν ως τη

16. Φίδι. Δερμάτινη φιγούρα του τουρκικού Καραγκιόζη. Metin And, Karagöz, Άγκυρα 1975, εικ. 82.

δύση του ήλιου δεν βρεθεί κανείς να σκοτώσει το φίδι, ή βεζιροπούλα θα του παραδοθεί. Αυτή φυσικά είναι ή «έλλειψη» ή «ανάγκη» του Βεζίρη, που μάς γνωστοποιείται στην πρώτη σκηνή του έργου απ' όσα λέει στον Χατζηαβάνη —που εμφανίζεται, όπως πολύ συχνά, πρώτος από τα δεξιά τραγουδώντας το έρωτικό του τραγούδι— ο ύπασπιστής του Βεζίρη Μουχτάρ, που μπαίνει από την μεριά της καλύβας. Ο Μουχτάρ αναθέτει στον Χατζηαβάνη να τελαλήσει σε όλους τους μαχαλάδες της πόλης τη διαταγή του Βεζίρη.

Η «μεσιτεία» έχει εδώ μορφή τελαλήματος. Ο Χατζηαβάνης αρχίζει το περίφημο ρεσιτατίβο του ('Ακούσατε, ακούσατε, μπέηδες, αγάδες, ντερβισάδες, Άγγλοι, Γάλλοι, Πορτογάλοι, κ.τ.λ.) έξω από την καλύβα. Ο Καραγκιόζης, όπως πάντα, ξυπνά ένοχλημένος, πετά το καταβρεχτήρι στον Χατζηαβάνη και, όταν αυτός συνέχεται και ξαναρχίζει, βγαίνει και τον δέρνει. Όταν επιτέλους ο Χατζηαβάνης κατορθώνει να του πει περί τίνος πρόκειται, ο Καραγκιόζης δέχεται να συνεργαστεί στο τελάλημα, για να μοιραστεί την άμοιβή της μεσιτείας με τον Χατζηαβάνη. Στην παραλλαγή του Μιχόπουλου υπάρχει πολύ συντομευμένο ένα κλασικό πραγματικά στατικό στοιχείο, που το βρίσκουμε σε ανάλογες σκηνές άλλων Καραγκιόζοπαίχτων, π.χ. στα *Έφτά θηρία* του Μάρκου Εάνθου.²¹ Η δοκιμή της φωνής του Καραγκιόζη, που ο Χατζηαβάνης τον βάζει και την ύψώνει όλοένα και πιο ψηλά, κι έπειτα ή αδυναμία του να μάθει το τελάλημα, με αποτέλεσμα να παραλλάζει την κάθε λέξη αραδιάζοντας λογοπαίγνια του τύπου: αγάδες - αυγουλάδες · Γάλλοι, Ρώσοι - παπαγάλοι και τὸ γρόσι, κ.ο.κ. Στο τέλος το «τελάλημά» του δεν είναι παρά μια σειρά κωμικές άσυναρτησίες, που εξοργίζουν τον

Πασά μέσα από τὸ σεράι, καὶ τὸν κάνουν νὰ στείλει τὸν Βεληγκέκα γιὰ νὰ κάμει τὸν Καραγκιόζη νὰ σωπάσει μὲ τὴ γνωστή του μέθοδο. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μιχόπουλου τὸ τεράλιμα τοῦ Καραγκιόζη καὶ ἡ σκηνὴ μὲ τὸν Βεληγκέκα εἶναι ὅτι ὁ Μιχόπουλος δὲν ἀλλάζει σκηνικὸ σ' αὐτὸ τὸ σημείο, γιὰ νὰ μεταφέρει τὴ δράση ἀπὸ τὸ σεράι στὴ σπηλιὰ τοῦ φιδιοῦ, ὅπως κάνουν ἄλλοι παίχτες, ἀλλὰ ἔχει τὸ σκηνικὸ τῆς σπηλιάς στὰ δεξιὰ τοῦ πανιοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς παράστασης.

Στὴ συνέχεια τοῦ ἔργου μιὰ σειρά ἐπίδοξοι ἥρωες ἔρχονται γιὰ νὰ σκοτώσουν τὸ φίδι. Τὰ πρόσωπα αὐτά, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὸν Τοῦρκο Κιαμὴλ (ὁ Τοῦρκος μπῆς ἔρχεται σ' ὅλα τὰ ἔργα πρῶτος, ἐνῶ ἡ σειρά τῶν ἄλλων δὲν εἶναι ὑποχρεωτική), τὸν Ἐβραῖο Σολομὼν, τὸν Διονύσιο, τὸν Μπαρμπαγιώργο, κ.τ.λ., θὰ τὰ «ὑποδεχτεῖ» στὴ σκηνὴ ὁ Καραγκιόζης. Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπουσιάζει ἡ λειτουργία τῆς ἀνάληψης ἐργασίας, ἐπομένως ὁ Καραγκιόζης βρίσκεται στὴ σκηνὴ χωρὶς ἐπίσημη ἀρμοδιότητα, σὰν κι αὐτὴ πού ἔχει ὡς ὑπῆρέτης, φουρναρης, βαρκάρης, κ.τ.λ., ὅταν ἔχουμε πλήρες τὸ σχῆμα τῶν λειτουργιῶν πὺρ περιγράψαμε πῶς πάνω, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει καθόλου νὰ παίξει ἀκριβῶς τὸν ἴδιο ρόλο: θὰ εἶναι παρών, ὅταν θὰ ἔρθει καθένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτά, θὰ ἔχει χαρακτηριστικὸ διάλογο μὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτά, καὶ θὰ τὰ γελοιοποιήσει ἕνα ἕνα μὲ τὸν γνωστὸ του τρόπο. Π.χ. κοροϊδεύει τὸν Κιαμὴλ πὺρ εἶναι γέρος ἀλλὰ θέλει νὰ περνᾷ γιὰ νεαρός, καὶ καθὼς τὸν τρώει τὸ φίδι τοῦ παίρνει τὰ παπούτσια του (στὰ Ἐφτά θηρία τοῦ Ξάνθου τὸν πείθει νὰ τοῦ παραδώσει τὸ πορτοφόλι του, γιὰ τὸ θηρίο μυρίζεται τὰ λεφτὰ καὶ «σὲ τραβάει μέσα στὸ στόμα του»²²), ἄλλους, π.χ. τὸν Μπαρμπαγιώργο, τὸν Μορφονιό, τὸν Σταύρακα, τοὺς εἰρωνεύεται καὶ τοὺς περιγελά (ἀλλὰ τοὺς βοηθάει νὰ σωθοῦν). Ἀκόμη κι ὁ ἴδιος ὁ Μεγαλέξαντρος (εἰκ. 18) δὲν γλιτώνει ἀπὸ τὰ πειράγματα τοῦ Καραγκιόζη: Ὁ Μεγαλέξαντρος ὁ Μακεδὼν γίνεται Μπαρμπαλέξης μὲ τὰ κυδώνια ἢ κὺρ Ἀλέξης μὲ τὰ λεμόνια. «Δὲ μου λές», τὸν ρωτᾷ, «αὐτὸ ἐδῶ πὺρ κρατᾷς τί

εἶναι; καμάκι; Πᾶς γιὰ χταπόδια;» «Εἶναι τὸ δόρυ μου», ἀπαντᾷ ὁ Ἀλέξαντρος. «Αὐτὸ ἐδῶ τὸ ταψὶ τὸ χεῖς γιὰ τὰ ψητά;» «Ὁχι, εἶναι ἡ ἀσπίδα μου.» «Αὐτὸ ἐδῶ πὺρ φορᾷς στὸ κεφάλι σου τί εἶναι;» «Εἶναι ἡ περικεφαλαία μου.» «Ἄ! τώρα κατάλαβα. Γι' αὐτὸ λένε, νὰ ἔνας μποῦφος μὲ περικεφαλαία!»

Ἡ παρουσία τοῦ Καραγκιόζη στὶς σκηνὲς αὐτὲς μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀδικαιολόγητη» μὲ ρεαλιστικὰ κριτήρια, ἀλλὰ εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη μὲ τὰ συμβατικὰ κριτήρια τῆς τέχνης τοῦ θεάτρου σκιῶν: Ὁ Καραγκιόζης βρίσκεται ὅπου βρίσκεται καὶ ἡ καλύβα του, καὶ ἡ καλύβα αὐτὴ τὴ φορᾷ εἶναι ἀπέναντι στὴ σπηλιὰ, ὅπως σὲ ἄλλα ἔργα, ἢ σὲ ἄλλες σκηνὲς τοῦ δικοῦ μας ἔργου, εἶναι ἀπέναντι στὸ σεράι. Ὁ λόγος πὺρ ἡ καλύβα μπορεῖ νὰ βρίσκεται τὴν μιὰ ἀπέναντι στὸ σεράι καὶ τὴν ἄλλη ἀπέναντι στὴ σπηλιὰ εἶναι ὅτι ὁ θεατρικὸς χώρος στὸν Καραγκιόζη, τόσο στὸ πανὶ ὅσο καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὸ, εἶναι, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἀόριστος καὶ ἐλαστικός.

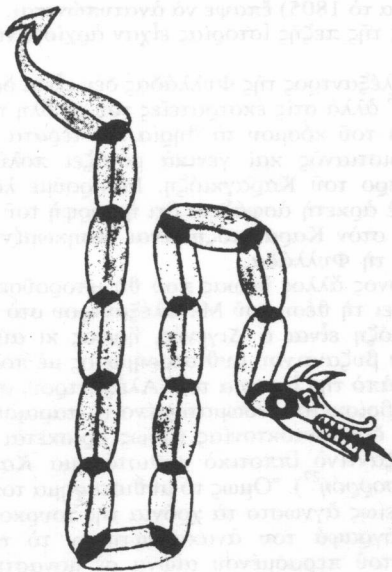
Ἄν ἡ λειτουργία τῆς γελοιοποίησης ἀπαιτεῖ τὴν παρουσία τοῦ Καραγκιόζη στὴ σκηνή, ἡ ὀριστικὴ γελοιοποίηση τῶν ἡρώων μας, πὺρ ἔρχονται νὰ σκοτώσουν τὸ φίδι καὶ νὰ πάρουν τὴ βεζιροπούλα, δὲν γίνεται ἀπὸ τὸν Καραγκιόζη, ἀλλὰ ἀπὸ... τὸ φίδι, πὺρ εἶτε τοὺς τρώει, εἶτε τοὺς πανικοβάλλει μὲ τὰ τρομερὰ του σφυρίγματα καὶ τοὺς τρέπει σὲ ἄτακτη φυγῆ.

Ὅταν ὅλοι οἱ ἐπίδοξοι ἥρωες ἔχουν ἀποτύχει καὶ ὁ ἥλιος κοντεύει νὰ βασιλέψει, οἱ ἄνθρωποι τοῦ Βεζιρη συνοδεύουν τὴ Χανοῦμ Φατιμὴ στὴ σπηλιὰ. Τὴν κρίσιμη στιγμή ἐμφανίζεται ὁ γνήσιος ἥρωας, ὁ Μεγαλέξαντρος, πὺρ μετὰ ἀπὸ τὸν κομικὸ του διάλογο μὲ τὸν Καραγκιόζη ἔχει μιὰ ρομαντικὴ σκηνὴ μὲ τὴν πριγκιπούλα, ἀνάλογο μὲ τὶς ἀντίστοιχες σκηνὲς τοῦ παραμυθιοῦ καὶ τοῦ θρύλου τοῦ Ἀι-Γιῶργη. Ὁ Ἀλέξαντρος συστήνεται στὴ βεζιροπούλα καὶ τῆς λέει πὺρ καθὼς περιόδευε τὸν κόσμο βρέθηκε στὸ βασίλειο τοῦ πατέρα της γιὰ νὰ μελετήσει τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου· ἄκουσε τοὺς τεράλιδες, κι ἀποφάσισε νὰ δοκιμάσει νὰ σκοτώσει τὸ θηρίο. Ὑστερα ζητᾷ ἀπὸ τὸν Καραγκιόζη νὰ ἀπομακρύνει τὴν κόρη ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ νὰ γυρίσει νὰ τὸν βοηθήσει, πράγμα πὺρ γίνεται. Ἀκολουθεῖ ἡ σκηνὴ τῆς μάχης (εἰκ. 19).

Ἡ σκηνὴ αὐτὴ, ὅπως καὶ ἡ δρακοντοκτονία στὸ παραμῦθι, εἶναι ἕνα κατεξοχὴν δυναμικὸ στοιχεῖο τῆς πλοκῆς, πὺρ δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμιά ἀπὸ τὶς λειτουργίες τῶν ἔργων τοῦ Καραγκιόζη πὺρ περιγράψαμε πῶς πάνω. Ὁ Μεγαλέξαντρος εἶναι ἕνας ἐντελὼς καινούριος ἥρωας στὸν κόσμο τοῦ θεάτρου σκιῶν, καὶ γίνεται φορέας μιᾶς ἐπίσης καινούριας λειτουργίας πὺρ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε ἄθλο. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ ἄθλου μπῆκε στὸν ἑλληνικὸ Καραγκιόζη μὲ τοῦτο ἐδῶ τὸ ἔργο γιὰ πρώτη φορᾷ.

Οἱ κινήσεις τῶν προσώπων στὶς ὑπόλοιπες σκηνὲς τοῦ ἔργου παρουσιάζονται, τουλάχιστον στὴν παραλλαγή τοῦ Μιχόπουλου, λιγότερο καλὰ αἰτιολογημένες ἀπὸ τὸ παραμῦθι. Στὸ παραμῦθι ἕνας καρβουνιάρης, ἀπειλώντας νὰ ρίξει τὴ βασιλοπούλα στὴ φωτιά, τὴν ἀναγκάζει νὰ ὀρκιστεῖ πὺρ δὲν θὰ τὸν μαρτυρήσει, καὶ παρουσιάζεται στὸν πατέρα της ὡς δρακοντοκτόνος. Στὸ ἔργο μας ὁ Καραγκιόζης ξέρει ὅτι ὁ Ἀλέξαντρος δὲν σκοπεύει νὰ παντρευτεῖ τὴ Φατιμὴ, γιὰ τὴν ὅπως εἶπε, ὅ,τι ἔκαμε τὸ ἔκαμε γιὰ νὰ σώσει τὴ ζωὴ τῆς

17. Φίδι. Τοιχομικὴ φραγούσα. Η. Ritter, Karagöz.
1. Folge, εἰκ. 15.

18. Ο Μεγαλέξαντρος του Εύγ. Σπαθάρη. Έγχρωμη φριγούρα από το *Ημερολόγιο 1970* της Pirelli.

βεζιροπούλας και να αποδείξει την αντρειά των Έλλήνων. Όταν λοιπόν ο Αλέξαντρος φεύγει με τη βεζιροπούλα για να τη συνοδέψει ως τα πρώτα σπίτια της πόλης, και αφού ο ίδιος με τον Χατζηαβάτη απομακρύνουν το φίδι από τη σκηνή, ξεκινά από την καλύβα καβάλα στο γάιδαρό του, για να παρουσιαστεί στο Βεζίρη ως φονιάς του φιδιού. Η δράση έχει ήδη μεταφερθεί μπροστά στο σεράι με κατάλληλη αλλαγή σκηνικού. Ο Βεζίρης υποδέχεται τον Καραγκιόζη σαν τον μελλοντικό γαμπρό του και έπακολουθεί η τυπική σκηνή του τρομερά βιαστικού φαγοποτιού μέσα στο σεράι, ενώ η Φατιμέ μένει σιωπηλή και δεν προδίδει τον Καραγκιόζη. Ξαφνικά όμως εμφανίζεται ο Αλέξαντρος με τη διπλή γλώσσα του φιδιού και ο «θρίαμβος» του Καραγκιόζη αντιστρέφεται: ο Βεληγκέκας με τους Άλβανούς του τον τσακίζουν στο ξύλο και τον πετούν από το παράθυρο (όπως πετούν και το γάιδαρο, αφού του κόψουν το κεφάλι). Με την επέμβαση όμως του Αλέξαντρου, που εξηγεί πώς ο Καραγκιόζης τον βοήθησε να σκοτώσει το θηρίο, ο Βεζίρης τον συγχωρεί και του δίνει ένα γενναίο μπαξίσι. Έτσι η τελευταία λειτουργία παίρνει το σχήμα θρίαμβος - μπλέξιμο - θρίαμβος. Ο Αλέξαντρος αποχαιρετά τον Βεζίρη και τη βεζιροπούλα λέγοντας πώς πρέπει να συνεχίσει την περιοδεία του κόσμου. Το έργο κλείνει συμμετρικά με την εμφάνιση του Χατζηαβάτη που κατορθώνει να πείσει τον Καραγκιόζη να του δώσει μερικές λίρες, αφού πρώτα εισπράξει δυο τρεις γερές καρπαζιές.

Ο Μεγαλέξαντρος, χαρακτήρας του θεάτρου σκιών

Ένα ερώτημα που έχει μείνει ως τώρα αναπάντητο είναι η προέλευση της μορφής του Μεγαλέξαντρου. Γιατί δηλαδή, όταν χρειάστηκε να ονομαστεί το αντρωμένο βασιλόπουλο, για να συγκεκριμενοποιηθεί

έτσι η μορφή του (και μάλιστα ο Αι-Γιώργης αποκλειόταν για θρησκευτικούς λόγους), το όνομα που του δόθηκε ήταν Μεγαλέξαντρος; Θα ισχυριστώ ότι ο αρχαίος ήρωας ήταν όχι μόνο φυσική, αλλά ίσως και η μόνη έκλογή που είχε ο δημιουργός του έργου.

Ο Μεγαλέξαντρος δεν άνηκε στην παράδοση του Καραγκιόζη, άνηκε όμως στην ελληνική λαϊκή παράδοση γενικότερα (όπως και στη λαϊκή παράδοση όλης της Μέσης Ανατολής). Ο Αλέξαντρος ως λαϊκός ήρωας είναι γνωστός και αγαπητός στο λαό από πολλές παραδόσεις και παραμύθια,²³ καθώς και από την πασίγνωστη λαϊκή μυθιστορία που διηγείται τη ζωή και τα μυθικά του κατορθώματα. Η άρχη της μυθιστορίας αυτής, που είναι γνωστή ως Φυλλάδα ή Ριμάδα του Μεγαλέξαντρου στην πεζή ή την έμμετρη μορφή της αντίστοιχα, ανάγεται στην ύστερη αρχαιότητα, στο έργο δηλαδή του λεγόμενου ψευδο-Καλλισθένη, που γύρω στο 300 μ.Χ. συνένωσε διάφορα ετερόκλητα στοιχεία (που η άρχη μερικώς από αυτά ανάγεται με τη σειρά της στο 100 περίπου π.Χ.) σε μια σύνθεση μυθικής ιστορίας του Μεγαλέξαντρου.²⁴ Η ιστορία του ψευδο-Καλλισθένη διασκευάστηκε πολλές φορές στα βυζαντινά χρόνια και μεταφράστηκε στα λατινικά, στα αρμενικά, στα περσικά, στα αραβικά, στα αιθιοπικά. Μια μεταγενέστερη παραλλαγή της Φυλλάδας (έπισημότερα, της Ιστορίας ή Διηγήσεως του Μεγάλου Αλεξάνδρου του Μακεδόνο) έγινε με τη βοήθεια της τυπογραφίας προσφιλέστατο ανάγνωσμα τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Η πρώτη έντυπη έκδοσή της έγινε στη Βενετία γύρω στο 1680 και από τότε ανατυπώθηκε πάρα πολλές φορές. Ο Γιώργος Βελουδής, στο βιβλίο του για τον Αλέξαντρο στα νεότερα χρόνια, συγκροτεί έναν κατάλογο από 43 εκδόσεις της Φυλλάδας (ή τελευταία έγινε το 1926 από το βιβλιοπωλείο Μ. Ι. Σαλιβέρου στην Αθήνα). Τον δέκατο ένατο αιώνα η Φυλλάδα ανατυπώθηκε 37 φορές, τις περισσότερες από αυτές στη Βενετία, αλλά και στην Πάτρα (1872, 1889) και στην Αθήνα (1883, 1885, 1892, 1896, 1898, 1899). Η έμμετρη Ριμάδα τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1529, αλλά ύστερα από 14 εκδόσεις (όλες στη Βενετία, ή τελευταία το 1805) έπαψε να ανατυπώνεται, καθώς οι εκδόσεις της πεζής ιστορίας είχαν αρχίσει να πυκνώνουν.²⁵

Ο Αλέξαντρος της Φυλλάδας δεν είναι δρακοντοκτόνος,²⁶ αλλά στις εκστρατείες του σε όλη την Ασία σκοτώνει τον κόσμο τα θηρία και τέρατα. Επίσης, είναι χριστιανός και γενικά μοιάζει πολύ με τον Αλέξαντρο του Καραγκιόζη. Μπορούμε λοιπόν να πούμε με αρκετή ασφάλεια ότι η μορφή του Μεγαλέξαντρου στον Καραγκιόζη είναι ξεσηκωμένη αυτούσια από τη Φυλλάδα.

Ο μόνος άλλος ήρωας που θα μπορούσε ίσως να έχει πάρει τη θέση του Μεγαλέξαντρου στο έργο του Καραγκιόζη είναι ο Διγενής, ήρωας κι αυτός ενός έμμετρου βυζαντινού μυθιστορήματος με πολλές επιδράσεις από την ιστορία του Αλέξαντρου, στο οποίο μάλιστα βρίσκεται ενσωματωμένο το παραμυθικό μοτίβο της δρακοντοκτονίας (όπως βρίσκεται και στο άλλο βυζαντινό ιπποτικό μυθιστόρημα *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*²⁷). Όμως το μυθιστόρημα του Διγενή ήταν τελείως άγνωστο τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Τα χειρόγραφα του ανακαλύφθηκαν το τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα σε μοναστήρια και

βιβλιοθήκες μέσα κι έξω από την Ελλάδα, και δημοσιεύτηκαν από λόγιους μελετητές, αλλά το μυθιστόρημα δεν κυκλοφόρησε ποτέ σε λαϊκές εκδόσεις και δεν διαβάστηκε από το λαό.²⁸

Η μορφή, επομένως, του Ἀλέξανδρου ήταν πολύ πιό οικεία στο λαό, και μάλιστα στο λαό τῶν πόλεων, ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ Διγενῆ, και σ' αὐτὸ θὰ εἶχε παίξει ρόλο και τὸ σχολεῖο, ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἴδρυσή τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους κι ἔπειτα. Ἄν θελήσουμε νὰ φανταστοῦμε τὸν καραγκιζοπαίχτη μας νὰ ψάχνει, γιὰ νὰ δώσει ἓνα ὄνομα στὸ βασιλόπουλο τοῦ παραμυθιοῦ ποῦ γυρίζει τὸν κόσμο σκοτώνοντας δράκους και κόνοντας κάθε λογῆς κατορθώματα, πρέπει νὰ καταλήξουμε πὼς δὲν εἶχε πραγματικά ἄλλη ἐκλογή ἀπὸ τὸν Μεγαλέξαντρο.

Ὅσο γιὰ τὴν εἰκαστική ἀναπαράσταση τῆς μορφῆς τοῦ Μεγαλέξαντρου, δὲν χρειάζοταν και μεγάλη φαντασία. Θώρακας, χιτώνας (ποῦ μερικὲς φορὲς μοιάζει κοντὴ φουστάνελα), ἀσπίδα, δόρυ, περικεφαλαία, ἀνήκουν στὴ φορεσιά τόσο τῶν ἀρχαίων ἡρώων ὅσο και πολλῶν στρατιωτικῶν ἀγίων. Τὸ δόρυ τοῦ Μεγαλέξαντρου τελειώνει σὲ σταυρὸ στὸ πίσω μέρος, ὅπως συνήθως και τὰ δόρατα τῶν ἀγίων. Ἐνα περίεργο στοιχεῖο τῆς ἐμφάνισής του, ποῦ φαίνεται πὼς ἔχει τὴν ἀρχὴ του σὲ μεταβυζαντινὲς ἀπεικονίσεις ἀρχαγγέλων, εἶναι οἱ ἐπιγονατίδες του ποῦ σχηματίζουν ἀνθρώπινα πρόσωπα. Ὅλα τὰ θεματικά αὐτὰ στοιχεῖα ὑποτάχτηκαν, φυσικά, στὸ ζωγραφικὸ στυλ τοῦ θεάτρου σκιῶν. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ φορεσιά τοῦ Μεγαλέξαντρου εἶναι ὁπωσδήποτε ἀσυνήθιστη γιὰ τὸν κόσμο τοῦ θεάτρου αὐτοῦ δὲν προλαβαίνει νὰ ξεινίσει κανέναν, γιὰτὶ γρήγορα μετατρέπεται ἀπὸ τὸν Καραγκιόζη σὲ κωμικὸ πλεονέκτημα (βλ. παραπάνω, σελ. 35).

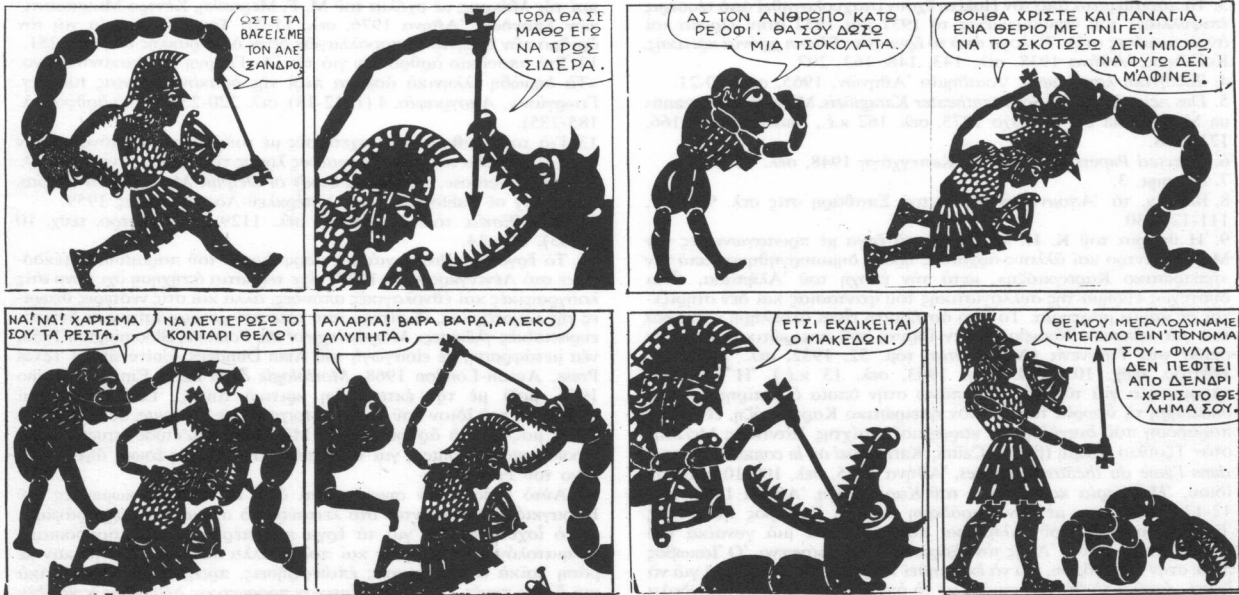
Οἱ Ἐπίγονοι

Εἶπαμε ἤδη λίγο πιό πρὶν ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ ἄθλου εἶναι πιθανὸ πὼς μπήκε στὸν Καραγκιόζη γιὰ πρώτη φορὰ μετὸν Μεγαλέξαντρο και τὸ φίδι.²⁹ Ἡ εἰσαγωγή τῆς λειτουργίας αὐτῆς προκάλεσε ὀρισμένες ἀλλαγές στὸ παλαιότερο λειτουργικὸ χνάρι. Ἦταν αὐτὴ πιθανότατα ποῦ ἔκαμε τὴν μεσιτεία νὰ πάρει μορφή τελαλήματος και ποῦ παραγκώνισε ἐντελῶς τὴν ἀνάληψη ἐργασίας. Ἐπιπλέον εἶχε μεγάλο ἀντίχτυπο στὴ γελοιοποίηση, ἀφοῦ ἡ πραγμάτωση τῆς λειτουργίας αὐτῆς δὲν ὀφείλεται πιὰ τόσο στὴν ἀδυναμία τῶν ἄλλων χαρακτήρων νὰ τὰ βγάλουν πέρα μετὸν Καραγκιόζη, ὅσο στὴν ἀνικανότητά τους νὰ πραγματοποιήσουν τὸν ἄθλο, ποῦ με τὴν σιγουριά ἔρχονται νὰ ἐπιχειρήσουν. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ γελοιοποίηση ἐδῶ ἐμπεριέχει και μιὰ ἀντιστροφή τῆς ἐπόμενης λειτουργίας, τὸν ἄθλο στὴν ἀρνητική του μορφή.

Θὰ μπορούσαμε νὰ παραστήσουμε τὸ λειτουργικὸ σχῆμα τοῦ ἔργου μας μετὸν ἑξῆς τρώοιο: (Ε), (Μ), (Σ), (Γ[-Α]), (Α), (Θ, -Θ, Θ), ὅπου Ε=ἔλλειψη, Μ=μεσιτεία-τελάλημα, Σ=συνεργασία, Γ=γελοιοποίηση, Α=ἄθλος, -Α=ἀρνητικὸς ἄθλος, Θ=θρίαμβος, -Θ=ἀρνητικὸς θρίαμβος.

Ἀπὸ τὸ σχῆμα αὐτὸ τῶν λειτουργιῶν, πλουτισμένο μετὸ νέο, κατεξοχὴν δυναμικὸ στοιχεῖο τοῦ ἄθλου, γεννήθηκαν ἀργότερα και ἄλλα ἔργα, ὅπως *Τὰ αἰνίγματα τῆς βεζιροπούλας* ἢ *Ὁ μαῦρος ξιφομάχος*. Στὰ *Αἰνίγματα*, ἔργο ποῦ ἡ παράδοση τὸ ἀποδίδει κι αὐτὸ στὸν Μίμαρο,³⁰ «κατὰ διαταγὴ τοῦ πολυχρονεμένου Βεζίρη, ὁποῖος μπορέσει και ἐξηγήσει τρεῖς αἰνίγματα τῆς βεζιροπούλας, ἐκεῖνος θὰ τὴν πάρει γυναῖκα του (...), θὰ πάρει γιὰ προίκα τρεῖς χιλιάδες λίρες και μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βεζίρη και τὸν θρόνον»³¹. Ἐνας ἕνας οἱ ὑποψήφιοι γαμπροὶ δοκιμάζουν νὰ ἀπαντήσουν στὴ βεζιροπούλα ἐπαναλαμβάνοντας τὶς «λύσεις» ποῦ τοὺς σφουρίζει ὁ Καραγκιόζης, και κάτω ἀπὸ τοὺς καγχασμοὺς τοῦ τελευταίου τρῶνε ἓνα γερὸ ξύλο ἀπὸ

19. Ἡ μάχη τοῦ Μεγαλέξαντρου μετὸ φίδι, ἀπὸ φυλλάδιο τοῦ Εὐγ. Σπαθάρη.

τόν Βελγηκέα —έχουμε δηλαδή κι ἐδῶ τὴ λειτουργία (Γ-Α). Τὰ αἰνίγματα τελικὰ θὰ τὰ λύσει ὁ Μεγαλέξαντρος, ὁ κατεξοχὴν φορέας τῆς λειτουργίας τοῦ ἄθλου. Ἀντίθετα μὲ ὅ, τι συμβαίνει στοῦ Φίδι, ὁ Μεγαλέξαντρος εἶναι ἐτοιμὸς αὐτὴ τὴ φορὰ νὰ παντρευτεῖ τὴ βεζιροπούλα. Στὴν παραλλαγὴ τοῦ Μουστάκα τὸ ἔργο τελειώνει μὲ τὴν ἀναγγελία τοῦ γάμου, ἐνῶ ὁ Καραγκιόζης μὲ τὸν Χατζηαβάρη ἀκονίζουσαν τὴν ὄρεξή τους γιὰ τὸ γαμήλιο γλέντι (Θ). Ἄλλοι καραγκιοζοπαίχτες, ὡστόσο, εἰσάγουσαν ἐδῶ τὴ νενὲ τῆς βεζιροπούλας νὰ δολοπολεῖ γιὰ νὰ ματαιώσῃ τὸ γάμο, καὶ διάφορες αἰματηρὲς σκηνὲς ὅπου σκοτώνονται ὅλοι οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς ἰστορίας. Εἶναι ἐνδεχόμενο οἱ σκηνὲς αὐτὲς νὰ ἔχουν μακρινούς προγόνους στὸν τουρκικὸ Καραγκιόζη, ἀλλὰ οἱ φόννοι καὶ τὰ μαχαίρωματα εἶναι συνηθισμένα καὶ στὰ ἑλληνικὰ ἡρωϊκὰ ἔργα. Ἡ διαφορὰ, πάντως, ἀνάμεσα στοῦ Φίδι καὶ στὰ Αἰνίγματα ὅσον ἀφορὰ τὴ στάση τοῦ Μεγαλέξαντρου ἀπέναντι στοῦ γάμο του μὲ τὴ βεζιροπούλα ὀφείλεται στὶς θεματικὲς πηγῆς τῶν δύο ἔργων: στοῦ παραμῦθι τοῦ δρακοντοκτόνου, ἀπὸ τὴν μιά μεριά, καὶ στοῦ παραμῦθι Aarne - Thompson, ἀριθ. 851A («Τουρνάτο»), ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὸ ὅποιο κατὰγονται τόσο τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Κάρολο Γκότσι καὶ ἡ ὄπερα τοῦ Πουτσίνι ὅσο καὶ τὰ Αἰνίγματα τοῦ δικοῦ μας Καραγκιόζη.

Μὲ τὸν Μαῦρο ξιφομάχο, ἔργο ποῦ ἡ ἀρχὴ του μοῦ εἶναι ἄγνωστη,³² μεταφερόμαστε στὰ χρόνια καὶ στοῦ

κλίμα τῆς ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Ὁ μαῦρος ξιφομάχος εἶναι τὸ μυστικὸ ὄπλο τοῦ Πασᾶ, γιὰ νὰ ἐξολοθρέψῃ ἓνα πρὸς ἓνα δλα τὰ παλικάρια τῶν Ἑλλήνων. Ὅποιος μπορεῖ νὰ τὸν νικήσῃ, τελαλεῖ ὁ Χατζηαβάρης, θὰ πάρῃ μεγάλο χρηματικὸ βραβεῖο, τὴ βεζιροπούλα γυναίκα του, κ.ο.κ. Ὅλα τὰ γνωστὰ πρόσωπα τοῦ θεάτρου σκιῶν ἀποτυχαίνουν, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ἀνώνυμο φουστανελοφόρο ἥρωα, ὁ ὁποῖος σκοτώνει τὸν ξιφομάχο. Ὁ ἥρωᾶς μας δὲν δέχεται νὰ παντρευτεῖ τὴ βεζιροπούλα ἀλλὰ ἀπαιτεῖ τὴ χρηματικὴ ἀμοιβὴ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν παλικαριῶν του. Τὸ μικρὸ αὐτὸ ἡρωϊκὸ ἔργο, ὅπως τὸ χαρακτηρίζῃ ὁ Βάγγος Κορφιότης (βλ. σημ. 32), εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἄλλης μεγάλης κατηγορίας ἔργων τοῦ ἑλληνικοῦ Καραγκιόζη, τὰ ἡρωϊκὰ, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὸ χτισμένο πάνω στὰ θεμέλια τοῦ λειτουργικοῦ σχήματος τοῦ Φιδίου.

Τὰ παραπάνω ἔργα δὲν εἶναι παραλλαγὲς τὸ ἓνα τοῦ ἄλλου, γιὰτὶ διαφέρουσαν ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὴ φύση τοῦ ἄθλου (λύση τῶν αἰνιγμάτων, φόννος τοῦ ξιφομάχου), ἀλλὰ ἀνεξάρτητες συνθέσεις, στὶς ὁποῖες ὑπόκειται τὸ ἴδιο βασικὰ λειτουργικὸ χνάρι. Ὑπάρχουσαν, ὡστόσο, καὶ ἔργα ποῦ εἶναι παραλλαγὲς: τὰ Ἑφτά θηρία, ἴσως καὶ αὐτὸ ἔργο τοῦ Μίμαρου,³³ εἶναι παραλλαγὴ τοῦ Φιδίου· ἐπίσης, Ὁ Ἀντίοχος καὶ τὸ λιοντάρι τοῦ Ἀντῶνη Μόλλα³⁴ εἶναι συμφυρμὸς τῶν Αἰνιγμάτων καὶ τοῦ Φιδίου.

1. Ἀπομνημονεύματα καὶ ἡ τέχνη τοῦ Καραγκιόζη, 2η ἐκδ., Βέγγος, Ἀθήνα 1976, σελ. 212.

2. Ἀναφέρουμαι κυρίως στοῦ ἔργο τῶν Milman Parry καὶ Albert Lord, καὶ στὶς μελέτες τῶν ὁμηριστῶν τῆς ἀγγλοσαξονικῆς σχολῆς. βλ. M. Parry, *The Making of the Homeric Verse*, Oxford University Press, 1971, με ἀναλυτικὴ εἰσαγωγὴ καὶ νεότερη βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν Adam Parry. A. Lord, *The Singer of Tales*, Harvard University Press, 1960. G.S. Kirk, *The Songs of Homer*, Cambridge University Press, 1962. Ἐπίσης τὸ μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικὰ βιβλίον τοῦ D.L. Page, *Ἡ ὁμηρικὴ Ὀδύσεια* (μτφρ. Κ. Πανηγύρη), Παπαδήμας, Ἀθήνα 1970.

3. Τὰ παραθέματα ἀπὸ τὸν Πολίτη ἔχουσαν σταχυολογηθεῖ ἀπὸ τέσσερις ἐπιφυλλίδες τῶν δημοσιευμένων τὸ 1931 καὶ 1932 στὴν *Πρωτὰ* καὶ ἀνατυπωμένους στὴν *Ἐκλογή ἀπὸ τὸ ἔργο του: Εἴκοσι χρόνια κριτικῆς*, Κολλάρος, Ἀθήνα 1938, σελ. 143, 148, 163, 207.

4. *Ἑλληνικὴ λαογραφία*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1965, σελ. 20-21.

5. *Das neugriechische Schattentheater Karagiozis*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 21, Μόναχο 1975, σελ. 162 κ.έ., ἰδιαίτερα σελ. 166, 171, 188.

6. *Selected Papers on Folklore*, Κοπεγχάγη 1948, σελ. 12 κ.έ.

7. βλ. σημ. 3.

8. βλ. π.χ. τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Σπαθάρη στὶς σελ. 99, 107, 111-12, 130.

9. Ἡ θεωρία τοῦ Κ. Η. Μπίρη ὅτι τὰ ἔργα μὲ πρωταγωνιστὲς τὸν Μεγαλέξαντρο καὶ ἄλλους ἀρχαίους ἥρωες δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸν ἠπειρωτικὸ Καραγκιόζη, μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλήπασα, εἶναι δυστυχῶς εὑρημα τῆς συλλογιστικῆς τῆς φαντασίας καὶ δὲν στηρίζεται σὲ καμία μαρτυρία. Τὸ ἴδιο ἀστηρικτὴ εἶναι ὁλόκληρη ἡ θεωρία του γιὰ κάποιον Ἰάκωβο, δὴθεν ἰδρυτὴ τοῦ ἠπειρωτικοῦ θεάτρου σκιῶν στὰ Γιάννενα (*Νέα Ἐστία*, τόμ. 52, 1952, σελ. 1128 κ.έ., *Θέατρο*, τεύχ. 10, Ἰούλ.-Αὐγ. 1963, σελ. 13 κ.έ.). Ἡ μοναδικὴ πληροφορία γιὰ τὸν Ἰάκωβο, πάνω στὴν ὁποία ὁ Μπίρης στηρίξει ὁλόκληρη τὴ θεωρία του γιὰ τὸν ἠπειρωτικὸ Καραγκιόζη, εἶναι μὴ παράδοση ποῦ διηγῆθηκε ὁ καραγκιοζοπαίχτης Παντελής Μελίδης στὸν Τζούλιο Καϊμῆ (βλ. G. Caimi, *Karaghiozi ou la comédie grecque dans l'âme du théâtre d'ombres*, Ἀθήνα 1935, σελ. 109-10, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἱστορία καὶ ἡ τέχνη τοῦ Καραγκιόζη*, Ἀθήνα 1937, σελ. 12-13). Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση αὐτὴ ὁ Ἰάκωβος ἦταν ἓνας Ἑβραῖος αὐλικὸς τοῦ Ἀλήπασα, ποῦ πρόσβαλε μὴ γυναίκα τοῦ χαρμενοῦ, γι' αὐτὸ ὁ Ἀλῆπασα τὸν ἐξόρισε ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Ὁ Ἰάκωβος πῆγε στὴν Πόλιν ὅπου, γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν Ἀλήπασα ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ζήσει, ἔφευγε τὸ θέατρο σκιῶν, μὲ τὸ ὅποιο παρίστανε τὰ σκάνδαλα

τοῦ Ἀλήπασα. Ὁ ἴδιος ὁ Μελίδης εἶπε στὸν Καϊμῆ πὼς δὲν πιστεῖτε στὴν ἱστορία αὐτὴ καί, σὲ ἄλλα συμφραζόμενα, πὼς δημιουργὸς τοῦ Μεγαλέξαντρου ἦταν ὁ Μίμαρος (*Karaghiozi*, σελ. 111).

10. A. Aarne - S. Thompson, *The Types of the Folktale*, *Folklore Fellows Communications* 174, *Academia Scientiarum Fennica*, Ἐλσίνκι 1961.

11. βλ. τὴν τελευταία καὶ πιὸ προσιτὴ δημοσίευση τοῦ παραμῦθιου (στὴν πραγματικὴ προέλευση καὶ συμφορμὸ τῶν τύπων 301B, 301A καὶ 300) ἀπὸ τὸ Λιβίσι τῆς νοτιοδυτικῆς Μ. Ἀσίας στὴ συλλογὴ τῆς Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, *Παραμῦθια τοῦ Λιβισίου καὶ τῆς Μάρκας*, με σχόλια τοῦ Μ. Γ. Μερακλή, Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1976, σελ. 11-21. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἑλληνικῶν παραλλαγῶν δίνει ὁ Μερακλῆς στὴ σελ. 251.

12. Στὸ σπουδαῖο ἄρθρο του γιὰ τὸν Ἀι-Γιῶργη ὡς δρακοντοκτόνο: «Τὰ δημόδη ἑλληνικὰ ἄσματα περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου», *Λαογραφία*, 4 (1912-13), σελ. 220-23 (ῥεζὺ τοῦ ἀρθροῦ σελ. 185-235).

13. Γιὰ τοὺς μύθους τοὺς σχετικούς μὲ τοὺς δρακοντοκτόνους στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στοὺς ἀρχαίους λαοὺς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, βλ. Joseph Fontenrose, *Python: A Study of Delphic Myth and Its Origins*, University of California Press, Μπέριλευ-Λος Ἀντζελες 1959.

14. *Νέα Ἐστία*, τόμ. 52 (1952), σελ. 1129, καὶ *Θέατρο*, τεύχ. 10 (1963), σελ. 14.

15. Τὸ ἔργο τοῦ Propp γιὰ τὴν μορφολογία τοῦ παραμῦθιου (ἐκδόθηκε στὸ Λένινγκραντ τὸ 1928) εἶχε τεράστια ἀπήχηση ὄχι μόνον στὶς λαογραφικὲς καὶ ἐθνολογικὲς σπουδὲς, ἀλλὰ καὶ στὶς νεότερες θεωρίες τῆς λογοτεχνίας, ἰδιαίτερα ἀπὸ τότε ποῦ μεταφράστηκε σὲ δυτικοευρωπαϊκὲς γλώσσες: *Morphology of the Folktale*, Bloomington 1958, νέα μετάφραση, με εἰσαγωγὴ τοῦ Alan Dundes, University of Texas Press, Austin-London 1968. *Morfologia della fiaba*, Einaudi, Torino 1966, μαζί μὲ τὴν ἐκτεταμένη κριτικὴ τοῦ C. Lévi-Strauss καὶ ἀπάντηση τοῦ ἴδιου τοῦ Propp. *Morphologie du conte*, Seuil, Παρίσι 1970, μαζί μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ E. Melétski, «L'étude structurale et typologique du conte», γιὰ τὶς ἔρευνες στὶς ὁποῖες ἔδωσε ἀφορμὴ τὸ ἔργο τοῦ Propp.

16. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ νεότερες κομωδιὲς τοῦ Καραγκιόζη στηρίζονται στὸ λειτουργικὸ σχῆμα ποῦ περιγράψαμε. Αὐτὸ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὰ ἔργα ποῦ πέρασαν στὸ παραδοσιακὸ δραματολόγιο. Ὑπάρχουσαν καὶ πολλὰ ἄλλα ποῦ δημιουργήθηκαν με βάση λαϊκὰ ἀναγνώματα, ἐπιθεωρήσεις, πραγματικὰ περιστατικὰ καὶ ἄλλες πηγές, ἀλλὰ αὐτὰ ἔμειναν προσωπικὲς δημιουργίες καὶ δὲν

έγιναν κοινό κτήμα (π.χ. πολλά από τα έργα που έγραψε ο Βασίλαρος).

17. Το δυναμικό μοτίβο του Β. Tomashevskij (1925) που χρησιμοποιεί ο L. Doležel («Toward a Structural Theory of Content in Prose Fiction», *Literary Style: A Symposium*, edited by S. Chatman, Oxford University Press, 1971, σελ. 95-110) ως βασική έννοια της θεωρίας του για τη θεματική ανάλυση λογοτεχνικών αφηγηματικών κειμένων, είναι ανάλογο αλλά όχι ταυτόσημο με το δικό μας δυναμικό στοιχείο. Μοτίβο είναι η ελάχιστη υποδιαίρεση του περιεχόμενου μιάς σκηνης, που μπορεί να ταυτίζεται με μία φράση του κειμένου ή να διατυπώνεται έτσι που να συνοψίζει μία μικρή ένότητα του κειμένου — ένα μοτίβο είναι δυναμικό όταν περιέχει μία ενέργεια — που εκφράζεται με έναν ρηματικό τύπο — ή όποια μεταβάλλει την κατάσταση. Με τον όρο δυναμικά στοιχεία έννοούνται εδώ μεγάλες ενότητες της πλοκής, στις οποίες πραγματοποιείται μία άπλη ή σύνθετη ενέργεια ή πράξη που αντιπροσωπεύει ένα βασικό στάδιο εξέλιξης της πλοκής.

18. Ωραία παραδείγματα και των δύο αυτών μονολόγων βρίσκει κανείς στο έργο του Μόλλα *Λίγα απ' όλα* (βλ. Γιώργος Ίωάννου, *Ο Καραγκιόζης*, Έρμις, Αθήνα 1971, τόμ. Β', σελ. 171-2 και 200), έργο που, όπως υπαινίσσεται και ο τίτλος του (δανεισμένος από την όμωνυμη επιθεώρηση του Μίκιου Λάμπρου), είναι άφυσικα φορτωμένο με στατικά στοιχεία. Στην πραγματικότητα πρόκειται για τους *Άρραβώνες του Καραγκιόζη*, που ο Μόλλας υπαγόρευσε το 1918 στον Louis Roussel (*Karagheuz ou un théâtre d'ombres à Athènes*, I-II, Αθήνα 1921), για να του δώσει ένα καλό δείγμα της τέχνης του. Μία αξιόλογη παράλλαξη του μονόλογου του Μπαρμπιζιέρου έχει και ο Σπαθάρης (*Απομνημονεύματα*, σελ. 186).

19. *Πέντε κωμωδίες και δύο ήρωικά*, Έρμις, Αθήνα 1972, σελ. 17-80. Άξίζει να σημειωθεί ότι *Ο Μεγαλέξαντρος και το καταραμένο φίδι* συμπεριλαμβάνεται στις κωμωδίες.

20. Για το πρώτο από αυτά τα έργα βλ. παρακάτω, σημ. 29. Για τα άλλα δύο, βλ. H. Ritter, *Karagöz: Türkische Schattenspiele*, 1. Folge, Αννόβερο 1924, σελ. 19, 57, και εικ. 15. Στην παράδοση του Δάσου, που δημοσιεύει ο Ritter στο τρίτο μέρος του έργου του (*Karagöz*, 3. Folge, Steiner, Βιμπάκτον 1953, σελ. 211-36), δεν υπάχκει το φίδι. Το ίδιο δεν υπάχκει και στην παράλλαξη της Λευκάδας, που έχει μεταφράσει ο Ν.Ν. Martinovitch (*The Turkish Theatre*, Νέα Υόρκη 1933, σελ. 114-19).

21. Βλ. Ίωάννου, *όπ. παρ.* (σημ. 18), σελ. 95-99.

22. Ίωάννου, *όπ. παρ.*, σελ. 104.

23. Βλ. Δ. Β. Οικονομίδης, «Ο Μέγας Άλέξανδρος εις την προφορικήν παράδοσιν του ελληνικού λαού», *Μεγ. Έλλ. Έγκυκλοπαίδεια*, Συμπλήρωμα Α', Αθήνα 1957, σελ. 390-91. G. Veloudis, *Der neugriechische Alexander*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 8, Μόναχο 1968, σελ. 227-52.

24. Για τις πηγές και τη συγκρότηση της μυθιστορίας στην αρχαιότητα βλ. την υποδειγματική μελέτη του R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, *Zetemata* 9, Beck, Μόναχο 1954. Για την παράδοση της μυθιστορίας ως τα νεότερα χρόνια, το βιβλίο του Γιώργου Βελουδίου (προηγούμενη σημείωση). Τη Ριμάδα εξέδωσε τελευταία ο David Holton με καταποτιστική εισαγωγή και τη νεότερη βιβλιογραφία (*Διήγησις του Άλεξάνδρου*, *The Rhymed Version*, Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη 1, Θεσσαλονίκη 1974). Η Φυλλάδα είναι εύκολα προσιτή στην ανάπτυξη της έκδοσης του Α. Α. Πάλλη (1935) στη σειρά του Γαλαξία, Αθήνα 1968.

25. Veloudis, *όπ. παρ.*, σελ. 13-19 και 53-56.

26. Ο Βελουδής έχει υποστηρίξει (*όπ. παρ.*, σελ. 256) ότι ο Άλέξαντρος είναι γνωστός ως δρακοντοκτόνος από την προφορική παράδοση. Φοβούμαι ότι τα στοιχεία που έχουμε δεν είναι αρκετά για να στηρίξουν την άποψη αυτή. Ουσιαστικά περιορίζονται σε ένα ολιγόστιχο κρητικό τραγούδι που άρχίζει με το στίχο «Άλεξινός το σκότωσε το φίδι στο λιβάδι» (*Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, Α', έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, 1962, σελ. 22) και σε μία ποντιακή παράδοση που υλοποιείται στο συναξάρι του μάρτυρα Ευγενίου, προστάτη της Τραπεζούντας, γραμμένο από τον Άρχιεπίσκοπο Τραπεζούντος Ίωσήφ (12ος αί.). Στο συναξάρι αυτό αναφέρεται ο φόνος κάποιου τοπικού δράκοντα από τον βασιλέα (έννοείται του Βυζαντινού) Άλέξιο — βλ. Π. Τριανταφυλλίδης, *Οι φυγάδες. Δράμα εις μέρη πέντε*

μετά μακρών προλεγόμενων περί Πόντου, Αθήνα 1870, σελ. 38-39.

27. Έμμ. Κριαράς, *Βυζαντινά ήπιοτικά μυθιστορήματα*, Βασική Βιβλιοθήκη 2, Αθήνα 1955. M. Pichard, *Le Roman de Callimaque et de Chrysorrhoe*, σειρά Budé (Collection byzantine), Παρίσι 1956.

28. Η πρώτη έκδοση του μυθιστορήματος έγινε από το χειρόγραφο της Τραπεζούντας το 1875 στο Παρίσι από τους Κ. Σάθα και Ε. Legrand. Το ίδιο χειρόγραφο εκδόθηκε και από τον Σάββα Ίωαννίδη, που το είχε ανακαλύψει στην Μονή Σουμμελά του Πόντου, στην Κωνσταντινούπολη, το 1887. Ένωμεταξύ ο Άντ. Μηλαράκης είχε δημοσιεύει στην Αθήνα το 1881 ένα νέο χειρόγραφο που είχε βρεθεί στην Άνδρο. Τρείς ακόμη έμμετρος παραλλαγές και μία πεζή έγιναν αργότερα γνωστές. Βλ. Π. Π. Καλονάρος, *Βασίλειος Διγενής Άκρίτας. Τα έμμετρα κείμενα*, 2 τόμοι, Αθήνα 1941 (άνατύπ. Παπαδήμας, Αθήνα 1970). J. Mavrogordato, *Digenes Akrites*, edited with an introduction, translation and commentary, Oxford University Press, 1956 (άνατύπ. 1963). Για την παράδοση των κειμένων, τις σχέσεις των παραλλαγών μεταξύ τους και τη σχέση του «έπους» με τα άρρηκτα τραγούδια είναι βασικές οι συμβολές του Λίνου Πολίτη, «L'épopée byzantine de Digenes Akrites. Problèmes de la tradition du texte et des rapports avec les chansons akritiques», *Atti del Convegno Internazionale sul tema: La poesia epica e la sua formazione*, Accademia Nazionale dei Lincei, Ρώμη 1970, σελ. 551-81, και «Digenes Akritas: A propos de la nouvelle édition de l'épopée byzantine», *Scriptorium*, 27 (1973), σελ. 327-51. Για το θέμα της δρακοντοκτονίας, βλ. την έκδοση Καλονάρου, Α', σελ. 159-63, Β', σελ. 84-85 και 173-75.

29. Αυτό βέβαια σημαίνει ότι το έργο αυτό δεν κατάγεται από τον τουρκόλο Καραγκιόζη, όπως συμβαίνει με ορισμένες κλασικές κωμωδίες (Η κούνια, Ο Καραγκιόζης βαρκάρης, Ο Καραγκιόζης ψεύτης, Το στοιχειωμένο δέντρο, κ.ά.). Σχέση ανάμεσα στον Μεγαλέξαντρο και στο Φερχάντ και Σιρίν, όπως αυτή που βρίσκει ο Ίωάννου (*Καραγκιόζης*, Β', σελ. 12, με παραπομπή σε ένα άρθρο του Σπύρου Μελά στην εφημερίδα *Άκρόπολις*, 4.11.1952), δεν υπάρχει ούτε στο βασικό σχέδιο, ούτε στις λεπτομέρειες της πλοκής. Το Φερχάντ και Σιρίν είναι μία έρωτική ιστορία που προέρχεται από την τουρκική διασκευή μιάς έμμετρης μυθιστορίας του κλασικού Πέρση ποιητή Νιζάμι (πέθανε στην αρχή του 13ου αιώνα), και δεν έχει καμία άπολύτως σχέση με τον μύθο της δρακοντοκτονίας (H.W. Duda, *Ferhād und Schirin. Die literarische Geschichte eines persischen Sagenstoffes*, Πράγα 1933, H. Ritter, *Karagöz*, 3. Folge, σελ. 155-80).

Άπό την άλλη μεριά, οι πιο παλαιοί Έλληνες καραγκιοζοπαίχτες πρέπει να ήξεραν το τουρκόλο έργο, απ' όπου πήραν όρισμένα στοιχεία: (α) Τη φιγούρα του φιδιού (εικ. 16), που στο τουρκόλο έργο εμφανίζεται ξαφνικά μπροστά στον Καραγκιόζη, καθώς εκείνος ταξιδεύει καθάλα στο γάδαρό του για τη Βουλγαρία. Το φίδι του μιλάει με ανθρώπινη λαλιά και απαιτεί τα λεφτά που του χρωστούσε τάχα ο γάδαρος του Καραγκιόζη, τέλος άρπάζει το κεφάλι του γαϊδάρου κι εξαφανίζεται. (β) Τη φιγούρα του γαϊδάρου με το κεφάλι που μπορεί να χωριστεί από το σώμα. (γ) Το όνομα Σερίνη, όπως γράφει και ο Ίωάννου, που δίνουν πολλοί δικοί μας καραγκιοζοπαίχτες στη βεζιροπούλα. Άς σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι η μελέτη του τουρκόλο Καραγκιόζη άποτελεί επιτακτικό καθήκον όσων άσχολούνται με την έρευνα του ελληνικού Καραγκιόζη. Χωρίς τη γνώση του τουρκόλο θεάτρου οσών πολλές έρμηνείες και θεωρίες για τον ελληνικό Καραγκιόζη μπορεί να άποδειχθούν χτίματα στην άμμο.

30. Βλ. Caimi, *Karaghiozi*, σελ. 118, Σπαθάρης, *Απομνημονεύματα*, σελ. 214.

31. Παράθετο από την παράλλαξη του Γιάννη Μουστάκα («Ο Καραγκιόζης και τα τρία αινίγματα»), που αναδημοσιεύεται στον τόμο *Ο Καραγκιόζης. Δώδεκα κωμωδίες και το χρονικό του θεάτρου οσών*, με εισαγωγικό σημείωμα του Δ. Σιατόπουλου, Άγκυρα, Αθήνα 1973, σελ. 230-31.

32. Το έργο μου είναι γνωστό από παράσταση του Βάγγου Κορφίτη, που το ξέρεi από τους δασκάλους του Γιάννη Ίατριδη και Χρίστο Χαρίδημο.

33. Σύμφωνα με πληροφορία του καραγκιοζοπαίχτη Βασιλάρου, βλ. Caimi, *Karaghiozi*, σελ. 118.

34. Βλ. Roussel, *όπ. παρ.* (σημ. 18), II, σελ. 35-37.

Πολυεθνικές εταιρείες καὶ ἔθνικὴ ἀνεξαρτησία

Ἔνα συγκεκριμένο παράδειγμα:
ἡ Pechiney Ugine Kuhlmann

συζητοῦν οἱ Michel Beaud,
Jean David, καὶ
Μάκης Καβουριάρης

Εἰσαγωγή

Ἡ Pechiney Ugine Kuhlmann (PUK), ἡ μεγαλύτερη εταιρεία ἀλουμινίου στὴν Εὐρώπη καὶ τέταρτη στὴν παγκόσμια παραγωγή ἀλουμινίου, εἶναι προϊόν πετυχημένου γάμου ἀνάμεσα στὴν Pechiney (προσανατολισμένη κυρίως πρὸς τὸ ἀλουμίνιο) καὶ τὴν Ugine Kuhlmann (προσανατολισμένη κυρίως πρὸς τὴν μεταλλουργία καὶ τὴ χημεία). Ἡ ἔνωση ἔγινε στὸ τέλος τοῦ 1971 καὶ ἑκατοντάδες εταιρείες σ' ὅλο τὸν κόσμο πέρασαν στὸν ἔλεγχο τῆς PUK. Ἀνάμεσά τους καὶ ἡ A.E. «Ἀλουμίνιον τῆς Ἑλλάδος». Στὴ συζήτηση πού ἀκολουθεῖ, ἐξετάζεται ἡ φύση καὶ ἡ λειτουργία μιᾶς πολυεθνικῆς εταιρείας, οἱ σχέσεις της μὲ τὸ κράτος, ἡ στρατηγικὴ της ἀπέναντι στοὺς ἀγῶνες τῶν ἐργαζομένων, ἡ συνέργειά της στὴν καταστροφή τοῦ περιβάλλοντος. Ἐπίσης γίνεται μνεία τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζει τὸ ἐργατικὸ κίνημα σὲ μιὰ χώρα ὅπως ἡ Γαλλία, ἐνόψει ἐθνικοποίησης μονοπωλίων πολυεθνικῆς μορφῆς.

Ἡ συζήτηση πού ἀκολουθεῖ ἔγινε μὲ τὸν Michel Beaud καὶ τὸν Jean David, συγγραφεῖς, μαζί μὲ τὸν Pierre Danjou, ἐνὸς βιβλίου γιὰ τὴν PUK (*Une multinationale française*, ἔκδ. Seuil, 1975). Ὁ Michel Beaud μαζί μὲ τοὺς Bertrand Bellon καὶ Patrick François εἶναι ἐπίσης συγγραφεῖς ἐνὸς βιβλίου γιὰ τὸν διεθνή καπιταλισμὸ καὶ τὴν κρίση του (*Lire le capitalisme*, ἔκδ. Anthropos, 1976).

Στὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ, ἀναφέρονται μὲ τὰ ἀρχικά τους (M.B. καὶ J.D.), ἐνῶ τὰ ἀρχικά M.K. ἀνήκουν στὸν ὑπογράφοντα.

ΜΑΚΗΣ ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ

M.K. Στὸ βιβλίο σας περιγράφετε τὴ γένεση καὶ τὴν εξέλιξη τῆς Pechiney Ugine Kuhlmann, τὴ θέση της στὴ γαλλικὴ καὶ τὴν παγκόσμια οἰκονομία, ἀντιμετωπίζοντάς τὴν ὡς πολυεθνικὴ εταιρεία. Ὡστόσο ἡ Πεσινὲ ἰσχυρίζεται πὼς δὲν εἶναι πολυεθνικὴ ἀλλὰ γαλλικὴ ἐπιχείρηση, καὶ ὅτι ἔχει πολυεθνικὲς δραστηριότητες. Ὅρισμένοι διευθυντὲς της, ἄλλωστε, ἰσχυρίζονται ὅτι δὲν ὑπάρχουν πολυεθνικὲς εταιρείες. Κατὰ τὴ γνώμη τους, ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν ἔχει νόημα. Πὼς δρίζεται λοιπὸν μιὰ πολυεθνικὴ εταιρεία; Στὸ βιβλίο σας δίνετε κάποιον ὄρισμό.

J.D. Ἐνα συγκρότημα εἶναι ἔθνικὸ ἀντὸ οὐσιώδες τμήμα τοῦ παραγωγικοῦ του μηχανισμοῦ ἐντοπίζεται σὲ ἕνα ἔθνικὸ χώρο, ἀνεξάρτητα ἀν εἶναι προσανατολισμένο κυρίως πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ἢ πρὸς τὶς ξένες ἀγορές. Ἐνα συγκρότημα εἶναι πολυεθνικὸ, ἀν ἕνα σημαντικὸ τμήμα τοῦ παραγωγικοῦ του μηχανισμοῦ εἶναι διάσπαρτο σὲ περισσότερους ἔθνικους χώρους. Ὅλα τὰ πολυεθνικὰ συγκροτήματα ἔχουν μιὰ κύρια ἐθνικοτοπικὴ βάση, πρῶγμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ πολυεθνικὰ συγκροτήματα ἀμερικανικά, γερμανικά, ἐλβετικά, γαλλικά. Μὲ ἀφετηρία τὴν κύρια τοπικὴ τους βάση, ἀναπτύσσουν μιὰ στρατηγικὴ διεξόδου τῆς παραγωγῆς τους σὲ ἄλλες χώρες, ἐκμεταλλεόμενα τὴν ὁμοιογένεια καὶ ταυτόχρονα τὴν ἀνομοιογένεια τοῦ παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ συστήματος. Ὅμοιογένεια ὑπάρχει στὴν παγκόσμια ἀγορὰ προϊόντων, κεφαλαίου, ἐργατικῆς δυνάμεως, καὶ ἀνομοιογένεια στὶς τοπικὲς συνθήκες παραγωγῆς, τοὺς φυσικοὺς πόρους, τὴ νομοθεσία, τὴ φορολογία,

τὸ κόστος ἐργατικῆς δυνάμεως, τὶς πολιτικὲς συνθήκες...

Τὸ φαινόμενο τῶν πολυεθνικῶν εταιρειῶν εἶναι σχετικὰ πρόσφατο. Πρόκειται γιὰ συγκροτήματα πού ἀναπτύχθηκαν χάρι στὴ βοήθεια τοῦ κράτους, εἴτε γιὰ τὴν προάσπιση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας εἴτε γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν τηλεπικοινωνιῶν, τῆς πυρηνικῆς ἐνεργείας, τῶν σιδηροδρόμων, τοῦ ἄλφα ἢ τοῦ βήτα τομέα τῆς οἰκονομίας. Ἀναπτύχθηκαν λοιπὸν χάρι στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἐνὸς ὀρισμένου κράτους. Ὡστόσο ἡ ἀρχικὴ βάση τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχείρησης, μετατρέπεται σὲ συνέχεια σὲ πολυεθνικὴ, λόγω τοῦ διεθνούς καταμερισμοῦ ἐργασίας, τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν κεφαλαίων — ὑπάρχουν κεφάλαια σὲ ἄλλες χώρες πού ἡ ἐπιχείρηση μπορεῖ νὰ κινητοποιήσει—, τοῦ καταμερισμοῦ τῶν πρώτων ὑλῶν σὲ ὅλη τὴν ὑφήλιο, καὶ τῆς ἀνάπτυξης νέων ἀγορῶν. Γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν «πολυεθνικά», στηρίζονται στὴ δύναμη πού τοὺς παρέχει ἡ ἔθνικὴ ἀφετηριακὴ τους βάση.

Ἐνα πολυεθνικὸ συγκρότημα χρησιμοποιεῖ τὶς ἐγκαταστάσεις πού ἔχει σὲ διάφορες χώρες γιὰ νὰ παράγει μὲ τὸ μικρότερο δυνατὸ κόστος καὶ νὰ πουλᾷ μὲ τὴν μέγιστη δυνατὴ τιμὴ, δηλαδὴ νὰ πραγματοποιεῖ τὸ μάξιμουμ ὑπεραξίας. Τὸ πιὸ καθαρὸ παράδειγμα εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως. Ἐνα σύνθετο μηχανήμα κατασκευάζεται κομματιαστὰ σὲ διάφορες χώρες, μοντάρεται σὲ μιὰν ἄλλη χώρα, πουλιεῖται σὲ μιὰν ἄλλη: ἔτσι πραγματοποιεῖται ἡ μέγιστη ὑπεραξία.

M.K. Ἀκόμη καὶ σὲ βάρος τῆς οἰκονομίας τῆς ἐθνικῆς βάσης τοῦ μονοπωλίου;

M.B. Σε περιόδους κρίσης, μπορεί να ανακύψουν αντιθέσεις ανάμεσα στη λογική ενός κεφαλαίου πολυεθνικής ανάπτυξης, όταν έχει συμφέρον να επεκτείνει τη δραστηριότητά του στις ζώνες όπου οι πρώτες ύλες, ή ενέργεια, ή τιμή της εργατικής δύναμης κ.λπ. είναι πιο πρόσφορες, και στην πολιτική ενός συγκεκριμένου κράτους που προσπαθεί να αποτρέψει μια ενδεχόμενα έκρηκτική κατάσταση στη χώρα του. Μπορεί επομένως ένα όρισμένο κράτος να θεωρηθεί υπερβολική την ανάπτυξη των επενδύσεων σε παγκόσμια κλίμακα και την μείωση των επενδύσεων σε εθνική. Για παράδειγμα, όταν η Rhone-Poulenc κλείνει εργοστάσια ύφαντουργίας στη Γαλλία, για να ιδρύσει άλλα στη ΝΑ Ασία, αυτόματα δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα απασχόλησης, και το γαλλικό κράτος υποχρεώνεται να τα αντιμετωπίσει.

M.K. Στο βιβλίο σας θεωρείτε τις πολυεθνικές όπλο του κεφαλαίου, όχι μόνο στις ιμπεριαλιστικές αλλά και στις εξαρτημένες χώρες, όπου οι πολυεθνικές μεταφέρουν ένα τμήμα της αλυσίδας της παραγωγής τους. Αυτό σημαίνει ότι στις κυρίαρχιμες χώρες, οι πολιτικές και οικονομικές επιλογές περιορίζονται από την παρουσία των πολυεθνικών.

J.D. Πρέπει να δούμε ποιός αποφασίζει στις εξαρτημένες χώρες. Γιατί δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται, άρηρημένα, πολυεθνικές και εθνικά κράτη. Αντίθετα πρέπει να δει κανείς τις σχέσεις ανάμεσα σε μια συγκεκριμένη πολυεθνική εταιρεία και την άστική τάξη, τις σχέσεις πολυεθνικής εταιρείας και ήγέτιδας τάξης. Νομίζω πάντως πως υπάρχει απ' την μια μεριά ανταγωνισμός, κι από την άλλη ορισμένα κοινά συμφέροντα. Τα κοινά συμφέροντα δημιουργούνται είτε όπου η παρουσία της πολυεθνικής επιτρέπει υψηλές αποδοχές στο εμπόριο, στις μεταφορές ή σε όρισμένους περιφερειακούς τομείς που τους διαχειρίζεται ή ντόπια ιδιόνομα τάξη.

M.B. Για να περάσουμε λίγο στη θεωρία, μπορούμε να πούμε ότι οι πολυεθνικές δεν είναι παρά μια μορφή της διεθνοποίησης του κεφαλαίου· επεκτείνεται σε παγκόσμια κλίμακα ή κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης, δηλαδή ή ταξική κυριαρχία, ή κυριαρχία μιας τάξης στην τάξη των εργαζομένων. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου ιστορικά πήρε διαφορετικές μορφές. Αρχικά, χάρη στη διακίνηση των εμπορευμάτων, στη συνέχεια κυρίως χάρη στην κυκλοφορία του κεφαλαίου, και στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό χάρη στην κίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίων. Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν και οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, που έχουν επεκταθεί σε παγκόσμια κλίμακα.

Μ' αυτά τα δεδομένα νομίζω πως το πρόβλημα ξεκαθαρίζεται λίγο. Σε κάθε

εθνικό κράτος, είτε πρόκειται για κυρίαρχες είτε για εξαρτημένες χώρες, αποκαλύπτεται πάντα ή ίδια ταξική διάρθρωση, με άξονα την αντίθεση άστικής τάξης-προλεταριάτου. Όσο οι κυρίαρχες δυνάμεις μιας χώρας συμμορφώνονται στις ανάγκες του διεθνή ή ιμπεριαλιστικού καταμερισμού εργασίας, δεν ανακύπτουν σημαντικές αντιθέσεις ανάμεσα στην τοπική άστική τάξη μιας εξαρτημένης χώρας και το κεφάλαιο μιας πολυεθνικής εταιρείας. Δεν υπάρχει λοιπόν σύγχυση. Γι' αυτό μπορούμε να μιλάμε για οικονομική ανάπτυξη και επέκταση, μια και όλα αυτά εγγράφονται στη λογική της καπιταλιστικής ανάπτυξης και επέκτασης, σε παγκόσμια κλίμακα, την οποία και προωθούν οι πολυεθνικές εταιρείες. Φυσικά, υπάρχουν πάντα κάποιοι ανταγωνισμοί ανάμεσα στις τοπικές-εθνικές άστικές τάξεις και τις πολυεθνικές, αλλά είναι δευτερεύοντες.

Η ερώτησή σου όμως αποικια νόημα στην αντίθετη περίπτωση, όταν σε μια χώρα δυνάμεις έχθρικές προς τον καπιταλισμό προωθούνται στην εξέουσία. Αν αύριο, για παράδειγμα, επικρατήσουν στην Ελλάδα δυνάμεις αντικαπιταλιστικές και θελήσουν να εφαρμόσουν έναν άλλο τύπο ανάπτυξης, θελήσουν να διασφαλίσουν ένα μίνιμουμ εθνικής ανεξαρτησίας. Σ' αυτή την περίπτωση, σ' ότι αφορά το άλουμνιο τουλάχιστον, πρέπει να αναλάβουν οι ίδιες την παραγωγή βωξίτη, άλουμίνης και άλουμινίου. Επιπλέον πρέπει να έχουν τεχνική επάρκεια, και στη συνέχεια να μπορούν να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Αλλά αν άρχίσουν την επεξεργασία του άλουμινίου, τότε αυτόματα οι σοσιαλιστικές ή απλά εθνικές ελληνικές δυνάμεις θα βρεθούν αντιμετώπιες με τα μεγάλα συγκροτήματα που ελέγχουν το άλουμνιο σ' όλο τον κόσμο, και που μόνο αυτά μπορούν να οργανώσουν εργοστάσια επεξεργασίας. Πέρα απ' αυτό, κι αν ακόμη τα κατάφεραν στο θέμα της τεχνικής και του εξοπλισμού, αν π.χ. ή ΕΣΣΔ, ή κάποια άλλη χώρα που θα είχε επίσης πάρει το δρόμο του αντικαπιταλιστικού άγώνα και της εθνικής ανεξαρτησίας —ας υποθέσουμε ότι θα είναι ή Γαλλία μετά από το 1978— προσέφερε τα αναγκαία μέσα, και πάλι θα έπρεπε να καταφέρουν να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Τότε όμως θα προσέχρουν στη διεθνή άγορά, στο συναγωνισμό των μονοπωλιακών συγκροτημάτων που παράγουν άλουμνιο και προϊόντα άλουμινίου. Τα μονοπώλια θα μετέρχονταν κάθε μέσο για να εμποδίσουν ένα εθνικό συγκρότημα άλουμινίου που θα ξέφευγε από τον έλεγχο τους. Κατά τη γνώμη μου, λοιπόν, οι εθνικές ή αντικαπιταλιστικές δυνάμεις έχουν περιορισμένες δυνατότητες επιλογής λόγω του σημερινού ρόλου των πολυεθνικών. Κι αυτό ισχύει τόσο για τις

κυρίαρχιμες χώρες όσο και για τις δευτερεύουσες ιμπεριαλιστικές, όπως ή Γαλλία.

M.K. Άς περάσουμε στο θέμα των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων και των επιπτώσεων τους σε μια χώρα όπως ή Γαλλία ή ή Ελλάδα. Στο βιβλίο σας λέτε πως ή PUK βρίσκεται σε κατάσταση ανταγωνισμού αλλά και κοινότητας συμφερότων με άμερικανικές εταιρείες άλουμινίου, πυρηνικών, κ.λπ. Ποιές είναι οι συνέπειες του ανταγωνισμού ανάμεσα στα πολυεθνικά συγκροτήματα, κυρίως ανάμεσα στα άμερικανικά και ευρωπαϊκά συγκροτήματα, σε μια χώρα όπως ή Γαλλία ή ή Ελλάδα;

M.B. Καταστάσεις συναγωνισμού δημιουργούνται συνεχώς. Για παράδειγμα, όταν ή Kaiser ζήτησε να εγκατασταθεί στην Δουγκέρκη, ή Πεσονέ προσπάθησε να ματαιώσει το σχέδιο. Όπως προέχει σε παγκόσμια κλίμακα ή συνεργασία των μονοπωλίων. Στη Γουινέα, π.χ. στο βιομηχανικό σύμπλεγμα της FRIA, συναντάμε ταυτόχρονα την Olin Mathieson, την PUK, την British Aluminium, στο Μποκέ για την εταιρεία βωξίτων της Γουινέας βρίσκουμε, μαζί με την κυβέρνηση της Γουινέας, την Alcoa, την Alcan, την PUK, την VAW και την Montedison. Στη Γαλλική Γουιάνα, βρίσκουμε μαζί τις Alcoa και PUK. Στην Γάνα, τις Kaiser και Reynolds. Στην Αυστραλία, τις Kaiser, Alcan, PUK και Rio-tinto. Στην Αυστραλία πάντα, βρίσκουμε μαζί τις Amax, συγκροτήματα άιαπωνικά, Holland Aluminium, VAW και Anaconda. Στην Ισπανία, τις PUK και Alcan. Όπως βλέπεις λοιπόν, και ιδιαίτερα για την παραγωγή του βωξίτη, αυτά τα μεγάλα συγκροτήματα συνεργάζονται. Το ίδιο ισχύει σε πολλές άλλες περιπτώσεις. Νομίζω πως το κυρίαρχο φαινόμενο είναι ή συνεργασία των πολυεθνικών μονοπωλίων, έτσι ώστε στην άγορά π.χ. άλουμινίου τόσο οι παραγόμενες ποσότητες όσο και οι τιμές ελέγχονται από τα έξι ή επτά μεγάλα συγκροτήματα.

J.D. Έκει που υπάρχει καθιερωτός ανταγωνισμός είναι κυρίως στις νέες άγορές. Ο ανταγωνισμός βέβαια αναπτύσσεται εωσότου επέλθει συμφωνία ανάμεσα στα συγκροτήματα για το μοίρασμα της άγοράς, και τότε άρχίζει νέα περίοδος συντονισμού και συνεργασίας.

M.K. Υπάρχει μια άποψη, κάπως διαδομένη, ότι οι πολυεθνικές εταιρείες συμβάλλουν στην προσέγγιση των λαών. Αυτή ή άποψη στηρίζεται στο γεγονός ότι οι πολυεθνικές μεταφέρουν μια τεχνολογία, έναν τρόπο ζωής, ένα πρότυπο κατανάλωσης, έναν τρόπο παραγωγής...

J.D. Το βέβαιο είναι ότι οι πολυεθνικές διευρύνουν τον καπιταλισμό, και ως τρόπο παραγωγής-εκμετάλλευσης και ως

τρόπο ζωής. Η πολυεθνική, διαδίδοντας τον καπιταλιστικό τρόπο ζωής και την χρησιμοποίησε εκμετάλλευση, ταυτόχρονα χρησιμοποιεί τις τοπικές ιδιομορφίες, για παράδειγμα τους χαμηλούς μισθούς ή τις μορφές τεχνικής που βρίσκει στην άλφα ή τη βήτα χώρα. Υπάρχει μια αντιφατική κίνηση, διαμέσου της οποίας η πολυεθνική συμβάλλει στη γενίκευση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Όσο για την προσέγγιση των λαών, μου φαίνεται πως συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, αφού ένα από τους λόγους ύπαρξης της πολυεθνικής είναι η χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης στον τόπο παραγωγής με μικρότερο κοινωνικό καθώς και άμεσα οικονομικό κόστος. Η πολυεθνική λοιπόν έχει κάθε συμφέρον να μείνουν οι Έλληνες στην Ελλάδα και να τους εκμεταλλεύεται με βάση τα ελληνικά δεδομένα, στο ύψος των ελληνικών μισθών και με τις συνθήκες εργασίας που επικρατούν στην Ελλάδα.

M.B. Για να είμαστε πιο ακριβείς, πρέπει να δούμε τα ταξικά δεδομένα του προβλήματος. Κατά τη γνώμη μου, το πρόβλημα δεν τίθεται με τους ίδιους όρους σ' ό,τι αφορά τους υπεύθυνους του κεφαλαίου και σ' ό,τι αφορά την εργατική τάξη. Βέβαια, κατά κάποιον τρόπο αληθεύει ότι ο καπιταλισμός συμβάλλει στην προσέγγιση των εργαζομένων με την τεράστια ανάμειξη των λαών που πραγματοποιεί με την απασχόληση π.χ., ήδη από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, και για μεγάλα διαστήματα, μεταναστών. Μ' αυτή την έννοια λοιπόν είναι αλήθεια ότι υπάρχει προσέγγιση των εργαζομένων. Αλλά το κεφάλαιο προσπαθεί αυτές τις μετατοπίσεις εργατών να τις χρησιμοποιεί ως παράγοντα διάφρασης της εργατικής τάξης: είναι φανερό, το είδαμε στη Ρενώ, το βλέπουμε σχεδόν παντού, ότι το κεφάλαιο χρησιμοποιεί τις εθνικές διαιρέσεις ανάμεσα στους εργαζομένους για να διασπά την ενότητά τους.

Για να επανέλθουμε λοιπόν στην ερώτησή σου: Στο επίπεδο της διεύθυνσης: εκεί είναι αλήθεια ότι υπάρχει σημαντική προσέγγιση. Νομίζω ότι ένας Έλληνας διευθυντής της «Άλουμίνιον της Ελλάδος» πρέπει να μιλά γαλλικά, να έχει τη σχετική ιδεολογία και κουλτούρα, όπως στη Γαλλία ένας Γάλλος διευθυντής της I.B.M. πρέπει να μιλάει αγγλικά, να έχει την αντίστοιχη νοοτροπία, κουλτούρα κ.λπ. Στο επίπεδο των στελεχών των πολυεθνικών υπάρχει όπωσδήποτε μια αλληλεπίδραση. Αλλωστε και οι πολυεθνικές προσπαθούν να συγκροτήσουν ένα έπιτελειο, ένα στελεχικό δυναμικό με βάση ένα λίγο πολύ ομοιογενές πρότυπο. Μ' αυτή την έννοια υπάρχει ένα παιχνίδι μίμησης που έχει για πρότυπο τον τρόπο ζωής και την ιδεολογία της αντίστοιχης κοινωνικής

ομάδας στην κυρίαρχη χώρα.

Όσο για τους εργαζόμενους, το είπαμε ήδη, νομίζω ότι δεν υπάρχει προσέγγιση. Υπάρχει μάλλον διάφραση. Ο μόνος παράγοντας προσέγγισης είναι ότι οι εργαζόμενοι στις εξαρτημένες χώρες υπόκεινται σε συνθήκες εργασίας και μορφές τεχνικής οργάνωσης όμοιες με εκείνες των κυρίαρχων χωρών. Μέσω αυτού ίσως υπάρχει πράγματι δημιουργία μιας εργατικής τάξης που πέρα από τις εθνικές διαφορές της μπορεί να αποκτήσει κοινά χαρακτηριστικά, καιτοι είναι διάσπαρτη σε διαφορετικές χώρες. Αυτό όμως δεν εμποδίζει ουσιαστικά το κεφάλαιο και τους διευθυντές των πολυεθνικών να παίζουν με τις εθνικές διαφορές, αφού αυτοί διαθέτουν τα μέσα επικοινωνίας, έλέγχου, διάδοσης, πληροφόρησης, πράγμα που δεν συμβαίνει με τους εργαζόμενους, ούτε καν με τους υπεύθυνους των συνδικάτων. Γι' αυτό, ένα μεγάλο πρόβλημα του εργατικού κινήματος είναι ο συντονισμός των εργαζομένων των πολυεθνικών συγκροτημάτων σε παγκόσμια κλίμακα. Απέναντι στην ενότητα και την αποτελεσματικότητα δράσης των πολυεθνικών, οι εργαζόμενοι και οι εκπρόσωποί τους πρέπει επίσης να κατακτήσουν τα μέσα για μία σύντομη και γρήγορη δράση σε παγκόσμια κλίμακα. Δυστυχώς είμαστε ακόμη μακριά από κάτι τέτοιο.

M.K. Με δυο λόγια, ένα συνδικάτο σε ευρωπαϊκό ή παγκόσμιο επίπεδο...

M.B. Κάποιος συντονισμός.

M.K. Ας δούμε ένα πρόβλημα σχετικό. Πρόκειται για την αντίδραση συγκροτημάτων του τύπου Πεσινέ στους αγώνες της εργατικής τάξης. Στο βιβλίο σας αναφέρετε την απεργία στη Noguères το 1973 που στοίχισε στην PUK 70 εκατ. φράγκα, ένα ποσό που, όπως λέτε, έπρεπε στην επιχείρηση να πληρώσει όλο το προσωπικό του εργοστασίου για πέντε χρόνια ή να αυξήσει τις αποδοχές του κατά 20% άμεσως και για 25 χρόνια. Η απεργία απέτυχε μερυστά στην άκαμψία της διεύθυνσης...

M.B. ...Αλλά και μπροστά στο γεγονός ότι η διεύθυνση χρησιμοποίησε κατάλληλα τα πλεονεκτήματα που προέκυπταν από τον πολυεθνικό της χαρακτήρα: Πολύ σύντομα άφησε να διαδοθεί ότι, εν πάση περιπτώσει, αυτό το εργοστάσιο δεν τό'χει ανάγκη, ότι μπορεί να το κλείσει, κι ότι με μια νέα επένδυση στην Ισπανία ή την Ολλανδία μπορούσε να αναπτύξει την παραγωγή της σε άλουμνιο. Είναι κάτι που συχνά χρησιμοποιούν οι διευθυντές των πολυεθνικών. Στις διεκδικήσεις του προσωπικού απαντούν: «ακούστε, αν πραγματικά ή πίεσή σας γίνει ανυπόφορη, αν δεν είστε λογικοί, μπορούμε να παράγουμε και άλλο, με καλύτερες συνθήκες». Η απειλή αυτή εμφανίζεται πάντα στους λόγους των διευθυντών των πολυεθνικών,

όταν αισθάνονται ότι αναπτύσσονται οι αγώνες των εργαζομένων.

J.D. Η απειλή αυτή ήταν ολωσοδιόλου μύθευμα γιατί, όπως συνειδητοποιήσαμε αργότερα, η Πεσινέ στη Noguères είχε συνθήκες πιο ευνοϊκές απ' ό,τι στο σύνολο σχεδόν των άλλων χωρών όπου παράγει άλουμνιο, με εξαίρεση την Ολλανδία, τουλάχιστο όσον αφορά την τιμή της ενέργειας.

Το δεύτερο επίχειρημα ήταν ότι οι εργάτες καταστρέφουν τις μηχανές, αφού με την απεργία σταματά η λειτουργία των δοχείων ηλεκτρολύσεως, όποτε παράγει το μέταλλο μέσα στα δοχεία, και έτσι τα άχρηστεύει. Αποδείχτηκε αργότερα ότι η ίδια η διεύθυνση της Πεσινέ, μερικά χρόνια πριν, είχε βοηθήσει την ανταγωνιστική της καναδική Alcan να ξαναβάλει μπερς δοχεία που είχαν σταματήσει σε κάποια απεργία. Αλλωστε είναι κάτι που συμβαίνει άρχετα συχνά στην Ελλάδα: για τη συντήρηση των δοχείων, τα σταματούν, τα παγώνουν, σπάνε το μέταλλο που είναι μέσα, και τα ξαναβάζουν σε λειτουργία. Ήταν λοιπόν κάτι που τεχνικά μπορούσε να γίνει. Το πρόβλημα βρισκόταν άλλου. Η διεύθυνση ήξερε πολύ καλά πως αν ικανοποιούσε τα αιτήματα στο εργοστάσιο της Noguères, το σύνολο των άλλων εργοστασίων θα απεργούσε και, ύποχρεωτικά, τις επόμενες μέρες θα έπρεπε να ικανοποιήσει το σύνολο των εργαζομένων στα εργοστάσια. Αυτό θα σήμαινε πολύ μεγαλύτερο κόστος από το κόστος της λύσης που προζήθηκε. Επίσης η Πεσινέ αντιλήφθηκε ότι δεν υπήρχε ενότητα στρατηγικής ανάμεσα στα συνδικάτα, και προσπάθησε μ' όλα τα μέσα, απομονώνοντας την απεργία, διαδίδοντας ότι απέτυχε, να κλονίσει την εμπιστοσύνη σε μερικά συνδικάτα. Τό να μπλοκάρει, να καταστρέψει την απεργία, να την μετατρέψει σε ήττα, σήμαινε, όποιο κι αν ήταν το κόστος, διαίρεση ανάμεσα στους εργαζόμενους των δύο μεγαλύτερων συνδικάτων (C.G.T. και C.F.D.T.), διάφραση που ακόμη διατηρείται.

M.K. Δέχστε λοιπόν ότι ένα πολυεθνικό μονοπώλιο έχει τη δυνατότητα να κρατήσει σθεναρή στάση απέναντι στις διεκδικήσεις των εργαζομένων. Από την άλλη όμως, αν ξεσπάσει απεργία σε ένα εργοστάσιο του συγκροτήματος, μπορεί να σταματήσει την παραγωγή σ' ολόκληρο το συγκρότημα. Αν π.χ. ένα εργοστάσιο μιάς πολυεθνικής απεργήσει, αυτό θα δημιουργήσει προβλήματα για τα άλλα εργοστάσια του συγκροτήματος.

J.D. Εφόσον θα πρόκειται για απαραίτητο κρίκο στην αλυσίδα της παραγωγής. Γι' αυτό, για την Πεσινέ π.χ., ο στόχος είναι να μοιράσει τους νευραλγικούς κρίκους σε διαφορετικούς γεωγραφικούς τόπους ώστε να είναι απρόσβλητη. Γι' αυτή την

άπεργία στο εργοστάσιο της Noguères ή Πεσινέ προσπάθησε να φέρει θράβδους αλουμινίου, που κανονικά ηλεκτρολύονταν σ' αυτό το εργοστάσιο, από άλλα εργοστάσια που έχει στην Ισπανία. Αύξησε επομένως την παραγωγή στα εργοστάσια που είχε στο εξωτερικό χωρίς να αυξήσει το ρυθμό παραγωγής στα άλλα της εργοστάσια στη Γαλλία, πράγμα που θα προκαλούσε ένα κίνημα συμπαράστασης προς τους άπεργους της Noguères.

M.B. Νομίζω ότι σήμερα οι διευθυντές των συγκροτημάτων προσπαθούν να διαφοροποιήσουν τη διαδικασία παραγωγής. Δηλαδή μια διαδικασία παραγωγής αντί να έχει κέντρο της ένα μόνο εργοστάσιο, όποτε θα υπήρχαν οι κίνδυνοι του τύπου που αναφέρθηκαν, μοιράζεται σε πολλά εργοστάσια ταυτόχρονα, διάσπαρτα σε περισσότερες χώρες. Π.χ. η Πεσινέ διαθέτει ξέι ή επτά εργοστάσια στη Γαλλία, και άλλα τόσα σε διάφορες χώρες, όπως στην Ολλανδία, την Ελλάδα, την Ισπανία. Η διασπορά αυτή δίνει στο συγκρότημα εξαιρετική ευελιξία.

M.K. Συνεπώς οι πολυεθνικές διαθέτουν ισχυρή δύναμη απέναντι στον άγωνα των εργαζομένων. Επανέρχομαι λοιπόν στην ιδέα που ακούστηκε πριν από λίγο. Την ανάγκη δηλαδή να οργανωθούν οι εργαζόμενοι σε διεθνές επίπεδο. "Αν π.χ. το 1973 το κίνημα συμπαράστασης προς τους εργαζομένους της Noguères αναπτυσσόταν συγχρόνως και στην Ελλάδα, στην Ισπανία, στην Ολλανδία, τα περιθώρια έλιγμων της έπιχειρήσης θα ήταν πιο περιορισμένα.

M.B. Νομίζω ότι ο συντονισμός του εργατικού άγωνα σε διεθνές επίπεδο, στο πλαίσιο του ίδιου συγκροτήματος, είναι απαραίτητος. Αλλά υπάρχει και κάτι άλλο. Πρέπει, παίρνοντας υπόψη τις εξελίξεις του καπιταλιστικού συστήματος, να δούμε ποιές μπορεί να είναι οι προοπτικές για τις δυνάμεις που άγωνίζονται για το σοσιαλισμό. Οι πολυεθνικές βέβαια παρέχουν σίγουρα πλεονεκτήματα στον καπιταλισμό, αλλά έχουν και σοβαρές αδυναμίες. Δίνω ένα παράδειγμα: είδαμε πόση δύναμη αντιπροσωπεύει για την Πεσινέ το γεγονός ότι διαθέτει εργοστάσια σε πολλές χώρες. Αλλά ταυτόχρονα δεν έχει κάνει επενδύσεις στη Γαλλία από το 1962. "Ολα τα μεγάλα εργοστάσια αλουμινίου που έχει κατασκευάσει έκτοτε, βρίσκονται στο εξωτερικό —στις ΗΠΑ, στην Ολλανδία, στην Ελλάδα, στην Ισπανία. Η Πεσινέ διαθέτει ύπερσύγχρονα εργοστάσια εκτός Γαλλίας και διατηρεί επικίνδυνα πεταλαιωμένα εργοστάσια στην ίδια της την έδρα. Αυτό αποτελεί πρόκληση όχι μόνο για τη γαλλική εργατική τάξη αλλά και για ένα μεγάλο τμήμα των μεσαίων τάξεων, για τους υπαλλήλους, τους εκπαιδευτικούς, τους διανο-

ούμενους, ακόμη και την έμπορική και τη βιοτεχνική μικροαστική τάξη. "Ο έμβιασμός που μπορεί να άσκησει το συγκρότημα με το να κλείσει ένα εργοστάσιο εμφανίζεται στα μάτια αυτών των τάξεων σαν άντεθνική συμπεριφορά. Διευρύνεται επομένως ή λαϊκή ύποστήριξη στα προτεινόμενα από τις άριστερές δυνάμεις μέτρα έθνικοποίησης. Βέβαια δεν άρκει μόνο ή έθνικοποίηση των συγκροτημάτων. Πρέπει να σκεφτούμε ποιόν τύπο διεθνή καταμερισμού της εργασίας θα μπορούσαμε να προωθήσουμε στις διάφορες χώρες που θα έχουν πάρει το δρόμο της έθνικης άνεξαρτησίας και του σοσιαλισμού, πρέπει να αναπτύξουμε μια σοσιαλική στρατηγική τόσο για τη Β. Ευρώπη όσο και για τις χώρες της Ν. Ευρώπης και της Άφρικής. Κατά τη γνώμη μου ή αντίδραση στις πολυεθνικές κλιμακώνεται σε δύο επίπεδα: 1) το άμεσο, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που παραμένει καπιταλιστική, όπου ο συντονισμός του άγωνα σε διεθνή κλίμακα είναι απαραίτητος, και 2) το άπώτερο, με βάση την προοπτική μιας αντικαπιταλιστικής τομής, που προοδευτικά θα αναπτυσσόταν σε πολλές χώρες. Στη βάση αυτή θα ήταν δυνατό να προβλεφθεί ή προοδευτική οργάνωση ενός νέου διεθνή καταμερισμού εργασίας, που θα ξεκόβε από τον ίμπεριαλιστικό καταμερισμό εργασίας και θα άποτελούσε επομένως μέσο για να άνοίξει μια ρωγμή στη σημερινή ίμπεριαλιστική κυριαρχία.

M.K. "Ας περάσουμε τώρα σ' ένα άλλο φλέγον ζήτημα: την καταστροφή του περιβάλλοντος. Στη Γαλλία το πρόβλημα έχει πάρει διαστάσεις σημαντικές, ύπάρχει μια συνειδητοποίηση, μια κινητοποίηση της κοινής γνώμης. Στην Ελλάδα δεν έχουμε φτάσει ακόμη σε παρόμοιο στάδιο. Τελευταία, από την πλευρά των προοδευτικών οργάνωσεων, των έπιστημονικών συλλόγων, των συνδικάτων, υπήρξε μια ορισμένη κινητοποίηση έναντι της μόλυνσης του περιβάλλοντος, αλλά όσον άφορά την «'Αλουμίνιον της Ελλάδος» το κίνημα δεν πήρε αξιόλογες διαστάσεις. Η κυβέρνηση ήταν εκείνη που πήρε την πρωτοβουλία να πιέσει την Πεσινέ να έραρμόσει ένα πρόγραμμα έναντι της μόλυνσης. Πρόσφατα (1974) ή Πεσινέ έκπληξε ένα τέτοιο πρόγραμμα που προβλέπει επένδυση 30 εκατομμυρίων δολαρίων ως το 1977 για το εργοστάσιο του Άγιου Νικολάου. Στο βιβλίο σας λέτε ότι οι συνέπειες από τα φθοριούχα άπόβλητα, κατά την παραγωγή αλουμινίου, είναι σημαντικές. Δίνετε το παράδειγμα του εργοστασίου Saint Jean de Maurienne όπου τα άσκα έχουν καταστραφεί σε άκτίνα 45 χιλιομέτρων. Μία επένδυση 30 εκατ. δολαρίων μπορεί να διασφαλίσει τους κατοίκους όσον άφορά το πρόβλημα οικολογικής ίσορρομίας της περιοχής;

J.D. Κατά τη γνώμη μου, όσον άφορά

την «'Αλουμίνιον της Ελλάδος», αν έχουμε 80.000 τόνους παραγωγή, αυτό σημαίνει 1.100 τόνους φθοριούχα άπόβλητα.

M.K. Η παραγωγή είναι διπλάσια.

J.D. "Αν ή παραγωγή είναι διπλάσια τα φθοριούχα άπόβλητα είναι επίσης διπλάσια. Έκείνο που χρειάζεται —και σ' αυτό νομίζω πως και οι οργάνωσεις της Άριστεράς μπορούν να συμβάλουν— είναι να γίνει μια έρευνα επιτόπου, για τη σημασία αυτών των άποβλήτων και τις συνέπειές τους. Το φθόριο είναι κάτι που δεν φαίνεται, δεν είναι μαύρος καπνός, είναι ένας καπνός φαινομενικά άκίνδυνος, λίγο κιτρινωπός. Πρέπει να δει κανείς τις συνέπειές του για τον πληθυσμό, τη βλάστηση και τα ζώα. Το βέβαιο είναι ότι οι έπιπτώσεις στην υγεία των ανθρώπων και των ζώων δεν φαίνονται άμέσως: εκδηλώνονται όταν το κακό έχει γίνει. Στη Γαλλία, ή Πεσινέ για πολύ μεγάλο διάστημα άρνιόταν κάθε συνέπεια της μόλυνσης, και ταυτόχρονα άγόραζε όλες τις άρρωστες άγγελίδες και τις σκότωνα. Πλήρως δηλαδή τους χωρικούς για να σωπάσουν. "Αν ή έλληνική κυβέρνηση έφτασε στο σημείο, χωρίς λαϊκό κίνημα, χωρίς πολιτικές συνδικαλιστικές διεκδικήσεις ή άπλως διεκδικήσεις συλλόγων να κάνει την PUK να δεχτεί ένα πρόγραμμα έναντι της μόλυνσης, αυτό σημαίνει ότι ύπάρχει σημαντική μόλυνση. Αυτό που πρέπει να μάθουμε είναι ή έκτασή της και οι καταστροφές που προκαλεί, κι αυτό πιστεύω πως μόνο μια επιτόπια έρευνα σε βάθος μπορεί να το προσδιορίσει.

M.B. Μπορούμε νομίζω να προσθέσουμε κάτι. Είπες 30 εκατομμύρια δολάρια, που σημαίνει 150 εκατομμύρια φράγκα. Ποιά είναι ή παραγωγή του εργοστασίου;

M.K. Η παραγωγή του το 1974 ήταν 146.500 τόνοι αλουμίνιο και 493.765 τόνοι αλουμίνιας.

M.B. Είναι της ίδιας κλίμακας λοιπόν με το πρόγραμμα —που είναι και το πιο σημαντικό— το όποιο είχε προβλεφθεί και για το εργοστάσιο της Maurienne, που είναι μικρότερο. "Αν πιστέψουμε λοιπόν τις πληροφορίες που έχουμε —γιατί δεν έχω έπισκεφτεί τις εγκαταστάσεις στην Ελλάδα— οι εγκαταστάσεις αυτές είναι οι λιγότερο έξοπλισμένες σήμερα με μέσα έναντι της μόλυνσης. Οι λεκάνες δεν είναι καλυμμένες, δεν ύπάρχει κανένα μέσο για φίλτρωση, και επομένως όλος ο καπνός, που περιέχει και στοιχεία φθοριούχα, άποβάλλεται έλευθερα στη φύση. "Υπάρχει συνεπώς άμεσος κίνδυνος για τη βλάστηση, για τις έλιές και για την κτηνοτροφία της περιοχής, ύπάρχει ακόμη άμεσος κίνδυνος για τους εργαζομένους, τουλάχιστον όρισμένους. Θά 'πρεπε να δει κανείς αν οι μισθωτοί που δουλεύουν στα δοχεία του

Ἁγίου Νικολάου ὑποφέρουν ἀπὸ ριζικό ἄσθμα, παθήσεις τῶν ὀσπῶν, ἀναπνευστικό ἢ καρδιακὸ ἄσθμα.

Μᾶς ἔχουν πεί ὁμως ὅτι ἡ Πεσινὲ ἔχει ἀγοράσει ὅλη τὴ γῆ στὰ περὶχωρα, πράγμα πὸν σημαίνει ὅτι τὰ λιβάδια πὸν καταστρέφονται εἶναι δικῆς της, οἱ κατοικίες πὸν φοροῦν εἶναι δικῆς της, οἱ ἐλιές πὸν καταστρέφονται εἶναι δικῆς της. Εἶναι ἴσως μιὰ ἀπάντηση γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον, ἀλλὰ μακροπρόθεσμα πρέπει νὰ πάρουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ γῆ πὸν χάνει τὴ βλάστησή της ἐρημώνεται, κι ἀπὸ τὴ στιγμή πὸν ἡ περιοχή γίνεται ἔρημος, εἴτε ἀνήκει στὴν Πεσινὲ εἴτε σὲ Ἕλληνες, θὰ εἶναι ἓνα ἀδρανικοποιημένο σύνολο. Στὴ Maurienne π.χ. ὑπάρχουν χιλιάδες ἐκτάρια πὸν ἔχασαν τὰ δάση τους. Ἄφου ἔπεσαν τὰ δέντρα, ἡ γῆ πὸν συγκροτοῦσαν διαβρώθηκε, ἔφυγε στὰ ποτάμια, καὶ τώρα δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ τίποτε ἄλλο ἀπὸ βράχια. Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὴν ἐρώτηση, νομίζω πὸς τὸ ζήτημα πὸν πρέπει νὰ θέσουν οἱ Ἕλληνες εἶναι: θὰ χρησιμοποιήσει ἡ Πεσινὲ τὸ σύνολο τῶν μέσων πὸν διαθέτει σήμερα ἐναντίον τῆς μόλυνσης, αὐτὰ πὸν χρησιμοποιεῖ ἤδη στὴν Ὀλλανδία καὶ τὶς ΗΠΑ, αὐτὰ πὸν πουλάει σὲ ἐπιχειρήσεις ἀλουμίνιου, στὴν Ἰαπωνία; Δηλαδή κάλυψη τῶν δόξεων, συλλογὴ ἀπὸ τὰ καλυμμένα δοχεῖα ὄλων τῶν κατάλοιπων σὲ κλειστοὺς χώρους, φιλτράρισμα, δεύτερο πλύσιμο, ἄλλο φιλτράρισμα, ὥστε τὰ 95% τῶν φθοριούχων ἀποβλήτων νὰ μαζεῦνται καὶ νὰ μὴν ξεφεύγουν ἐλευθέρως στὴ φύση. Ἄντι λοιπὸν νὰ συζητάμε γιὰ τὸ ἔνθος τοῦ προγράμματος —πὸν εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ λογαριασοῦμε, γιατί συχνὰ οἱ ἐπενδύσεις εἶναι ταυτόχρονα ἐπενδύσεις ἐπέκτασης τῆς παραγωγῆς καὶ ἐπενδύσεις ἐναντίον τῆς μόλυνσης— εἶναι σωστότερο νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἡ Πεσινὲ θὰ κάνει τέτοιες ἐπενδύσεις ὥστε σὲ 2, 3 ἢ 5 χρόνια, τὰ ἐργοστάσια ἀλουμίνιου στὴν Ἑλλάδα νὰ εἶναι ἐξοπλισμένα μὲ τὰ πιὸ σύγχρονα μέσα πὸν διαθέτει ἡ ἐταιρεία. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὰ μέτρα ἐναντίον τῆς μόλυνσης πρέπει νὰ προβλέπονται σὲ συμβάσεις μὲ τὶς πολυεθνικές.

Μ.Κ. Γιατὶ στὴν περίπτωση τῆς «Ἀλουμίνιον τῆς Ἑλλάδος», τίποτε σχετικό δὲν προβλέφθηκε στὴν ἀρχικὴ σύμβαση. Καὶ γιὰ νὰ κλείσομε τὴ συζήτησή μας, ἂς ἐπανέλθουμε σὲ βιβλίο σας, πὸν τελειώνει μὲ ἓνα πολιτικό, ἂς ποῦμε, σχέδιο. Δηλαδή ἐναντίον τῆς δικτατορίας τοῦ κεφαλαίου προτείνετε τὴν ἐθνικοποίηση καὶ τὴν αὐτοδιαχείριση. Θὰ θέλατε νὰ μᾶς διευκρινίσετε τὴν ἀποψή σας γι' αὐτὰ τὰ θέματα;

Μ.Β. Πρέπει νὰ ποῦμε καταρχὴν ὅτι εἴμαστε τρεῖς οἱ συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου, δουλέψαμε μαζί μὲ στρατευμένους συνδικαλιστές, καὶ δὲν βρισκόμαστε ἀναγκαστικά καὶ οἱ τρεῖς στὴν ἴδια ἀκριβῶς πολιτικὴ θέση. Ἐντασοῦμαστε λοιπὸν σὲ τὸ ρεῦμα τοῦ

ἀντικαπιταλιστικοῦ ἀγώνα, ἀλλὰ δὲν εἶναι σίγουρο ὅτι ἔχουμε ἀκριβῶς τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐθνικοποίηση, τὸ σοσιαλισμὸ καὶ τὴν αὐτοδιαχείριση.

Γιὰ μένα εἶναι πιὸ εὔκολο νὰ μιλήσω γιὰ τὶς θέσεις τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος. Μετέχω σὲ CERES (Κέντρο Μελετῶν, Ἐρευνῶν καὶ Σοσιαλιστικῆς Ἐκπαίδευσης), πὸν θεωρεῖται ἀριστερὴ τάση τοῦ Σ.Κ. Τὸ Σ.Κ. θεωρεῖ ὠριμὴ τὴ ρήξη μὲ τὸν καπιταλισμὸ, καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐπιταλθεῖ μὲ μιὰ στρατηγικὴ, πὸν εἶναι στρατηγικὴ τῆς ἐνότητος τῆς ἀριστερᾶς (Κομμουνιστικὸ Κόμμα, Σοσιαλιστικὸ Κόμμα, καὶ ἀριστεροὶ ριζοσπάστες) στὴ βάση τοῦ «Κοινοῦ Προγράμματος» διακυβέρνησης πὸν συμφωνήθηκε τὸ 1972. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ προβλέπει ἓνα σύνολο μέτρων. Ὡστόσο, τὰ μέτρα αὐτὰ μποροῦν θαυμάσια νὰ ἀποτελέσουν ἐνίσχυση τῆς κρατικῆς ὄψης τοῦ σημερινοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπως μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀφετηρία ρήξης μὲ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα. Ἐξαρτάται ἀπὸ τὸ μαζικὸ κίνημα πὸν θὰ δημιουργηθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ κοινὸ πρόγραμμα, καὶ ἀπὸ τὶς δυνάμεις πὸν θὰ τὸ ἐφαρμοσοῦν. Ἀνάμεσα σὲ μέτρα πὸν προβλέπονται σὲ κοινὸ πρόγραμμα εἶναι οἱ ἐθνικοποιήσεις — καθόλου εὐκαταφρόνητες: ἀφοροῦν ἐμπορικὲς τράπεζες, ἰδιωτικὲς ἀσφαλιστικὲς ἐταιρεῖες, καὶ ἑννέα μεγάλα βιομηχανικὰ συγκροτήματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Πεσινὲ. Προβλέπεται ἐπίσης ὁ δημοκρατικὸς προγραμματισμὸς τῆς οἰκονομίας, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἐθνικοποιήσεις ἀποτελοῦν ἀναμφίβολα πολὺ σημαντικό μέσο, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐξουσίας τῶν ἐργαζομένων μέσω τῆς ἐνίσχυσης τῆς ἐξουσίας τῶν συνδικάτων σὲς ἐπιχειρήσεις. Τὸ ΚΚΓ ἐντάσσει τὴν ἐνίσχυση τοῦ ρόλου τῶν συνδικάτων σὲ πλαίσιο ἐνὸς δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ τὸ ΣΚΓ σὲ πλαίσιο τοῦ συστήματος πὸν ὀνομάζει αὐτοδιαχειριστικὸ σοσιαλισμὸ.

Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω, θὰ λέγαμε πὸς τίποτε δὲν ἔχει ἀκόμη κριθεῖ. Ἡ ἐνδεχόμενη δηλαδή νίκη τῆς ἀριστερᾶς τὸ 1978 μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ εὐκαιρία γιὰ μιὰ σοσιαλδημοκρατικὴ διαχείριση τοῦ καπιταλισμοῦ γιὰ μερικὰ χρόνια. Μπορεῖ ὁμως ἐπίσης νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς ρήξης, μιᾶς ρήξης σημαντικῆς. Καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ, πὸν οἱ πρῶτες δονήσεις της —δονήσεις οἰκονομικῆς ἀπὸ τὸ 1965, δονήσεις ὅπως ἐκεῖνη πὸν ὀνομάστηκε κρίση τοῦ πετρελαίου ἀπὸ τὸ 1973— δὲν εἶναι παρὰ οἱ πρῶτες κινήσεις, τὰ πρῶτα τραντάγματα. Ἡ οἰκονομικὴ κρίση θὰ εἶναι ὀλοένα καὶ πιὸ σημαντικὴ καί, συνεπῶς, ἡ ἄνοδος τῆς ἐνωμένης ἀριστερᾶς στὴν ἐξουσία στὴ Γαλλία μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει —λαμβάνομένου ὑπόψη καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Γαλλία εἶναι μιὰ βιομηχανικὴ χώρα, χώρα πὸν ἀντιπροσωπεύει μιὰ

παράδοση ἂν ὄχι ἐπαναστατικὴ τουλάχιστο δημοκρατικὴ— γεγονός κεφαλαϊκῆς σημασίας. Γιὰ ὄλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἡ πιθανὴ ἄνοδος τῆς ἀριστερᾶς στὴν ἐξουσία θὰ γίνεαι πολὺ σύντομα στόχος τῆς γαλλικῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Πρέπει λοιπὸν νὰ περιμένει κανεῖς ἀντεπιθέσεις πολὺ σφοδρῆς καὶ νὰ ἐτοιμάζεται γι' αὐτές: νομίζω ὅτι τὰ πρῶτα χρόνια θὰ ἐπικρατήσει μιὰ κατάσταση ἐντονων ταξικῶν ἀγῶνων, ὅπου ὅλα θὰ ἐξαρτηθοῦν ἀπὸ τὸ δεσμὸ πὸν θὰ κατορθώσομε νὰ ἀποκαταστήσομε ἀνάμεσα σὲς ἀποφάσεις πὸν θὰ παίρνονται σὲ ἐπίπεδο τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, καὶ τὶς ἀλλαγῆς πὸν θὰ πραγματοποιοῦνται, μὲ ἀφετηρία τὴν κίνηση τῶν μαζῶν σὲς ἐπιχειρήσεις, στὴν ὑπαιθρο, στὴν πόλη.

Μ.Κ. Ὅσον ἀφορᾷ ὁμως τὴ συζήτησή μας, εἶπατε ὅτι ἡ ΡΥΚ λογουχάρε εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐννεά ἐταιρεῖες πὸν θὰ ἐθνικοποιηθοῦν, ἂν οἱ δυνάμεις τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος πάρουν τὴν ἐξουσία. Αὐτὸ θὰ δημιουργήσει προβλήματα, λόγω τοῦ πολυεθνικοῦ χαρακτήρα τῆς Πεσινὲ. Τι θὰ κάνατε μὲ τὴν «Ἀλουμίνιον τῆς Ἑλλάδος» τὴν ὁποία ἐλέγχει ἡ Πεσινὲ; Θὰ ἐθνικοποιηθεῖ καὶ αὐτή; Αὐτὸ ὁμως δὲν προϋποθέτει ἄλλες σχέσεις μὲ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνηση, ὥστε νὰ ἀναγνωροῖσει τὴν ἐθνικοποίηση τοῦ τμήματος τῆς «Ἀλουμίνιον τῆς Ἑλλάδος» πὸν ἀνήκει στὴν Πεσινὲ;

Μ.Β. Συζητήσαμε αὐτὸ τὸ θέμα σὲ μιὰ συνάντηση τῆς Ὀμοσπονδίας τοῦ Παρισιοῦ τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος πὸν εἶχε θέμα «Σοσιαλισμὸς καὶ πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες». Νομίζω ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀπλό: Μακροπρόθεσμα, σοσιαλισμὸς καὶ πολυεθνικὲς εἶναι ἀσυμβίβαστα. Ὁ σοσιαλισμὸς, καὶ μάλιστα ὁ «αὐτοδιαχειριστικὸς σοσιαλισμὸς» συνεπάγεται ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι θὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴ διαχείριση τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἐπομένως δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος κάποιο κέντρο λήψης ἀποφάσεων πὸν βρισκεται στὴ Γαλλία νὰ ἀποφασίζει γιὰ ὅ,τι θὰ συμβεῖ στὴν Ἑλλάδα ἢ τὴν Ἀφρική. Καὶ ἐπειδὴ δὲν συζητάμε πάλι γιὰ καθεστῶτα μὲ οἰκονομικὴ αὐτάρκεια, νομίζουμε πὸς οἱ ἐργαζόμενοι τῶν διαφόρων χωρῶν πὸν ἔχουν ἐπιλέξει τὸ δρόμο πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, θὰ κατορθώσουν νὰ δημιουργήσουν μορφῆς συμπαγωγῆς, τεχνικῆς συνεργασίας, συνεργασίας στὴν ἔρευνα κ.λπ.

Ἡ ἐρώτηση πὸν θέτετε ἀφορᾷ τὰ πρῶτα χρόνια, τὸ ἄμεσο μέλλον. Καταρχὴν, θὰ ὑπάρχουν ἐνδεχομένως χώρες ὅπου οἱ ξένοι μέτοχοι μιᾶς σημερινῆς θυγατρικῆς τοῦ συγκροτήματος θὰ ἀνεξαρτητοποιήσουν καὶ θὰ αὐτονομήσουν τὴ θυγατρικὴ. Φαν-

Στοιχεία για την κυπριακή οικονομία

του Χρίστου Χατζηιωσήφ

Εισαγωγή

Έχει επικρατήσει οι αναλύσεις του Κυπριακού Προβλήματος —της βασικής αντίφασης ανάμεσα στην επιθυμία του κυπριακού λαού για αυτοδιάθεση και στα σχέδια των δυνάμεων που χρειάζονται την Κύπρο σαν βάση για τον έλεγχο της ζωτικής περιοχής της Μέσης Ανατολής, και των συνεπειών αυτής της αντίφασης— να περιορίζονται στο διεθνοπολιτικό επίπεδο και να αγνοούν δόλοτελα την εσωτερική οικονομική και κοινωνική δομή της Κύπρου.

Η παράλειψη αυτή έχει άρνητικές επιπτώσεις στην κατανόηση του Κυπριακού. Δεν ισχυριζόμαστε βέβαια ότι η κοινωνικοοικονομική δομή της Κύπρου έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία της βασικής αντίφασης. Νομίζουμε όμως ότι έπηρεασε και επηρεάζει ακόμη τη συγκεκριμένη εξέλιξη της.

Ειδικότερα: Η συγκεκριμένη οικονομική και κοινωνική δομή της Κύπρου είναι προϊόν συνειδητής πολιτικής του ξένου παράγοντα. Στόχοι της ήταν: α) η καλύτερη εκμετάλλευση των παραγωγικών δυνάμεων του Νησιού από την μητρόπολη, β) η διατήρηση της εξάρτησης και μετά από την τυπική ανεξαρτησία, γ) η δημιουργία των υλικών προϋποθέσεων για την προώθηση εκείνων των πολιτικών λύσεων που έξυπνηρετούν καλύτερα τις επιδιώξεις των δυνάμεων που έλεγχαν το χώρο της Μ. Ανατολής και της Ανατολικής Μεσογείου.

Το κείμενο που ακολουθεί δεν διεκδικεί τον τίτλο εξαντλητικής ανάλυσης της κυπριακής κοινωνίας και οικονομίας. Πρόθεση του συντάκτη είναι να κάνει μια σύντομη κριτική παρουσίαση της κυπριακής οικονομίας. Η παρουσίαση θα είναι πολύ αδύνατη και επιφανειακή, για να χρησιμεύσει σαν απόδειξη των θέσεων που διατυπώθηκαν πιο πάνω. Προσφέρει όμως σημαντικές ενδείξεις και μπορεί να βοηθήσει ώστε η συζήτηση γύρω από το Κυπριακό να ξεφύγει από τη στεία υπερπολιτικοποίηση στην οποία έχει πέσει.

Βασικά στατιστικά στοιχεία¹

Το Νησί

Η έκταση του νησιού είναι 9.251 τ.χλμ. (Κρήτη 8.247 τ.χλμ.). Το έδαφος είναι μάλλον πεδινό με δύο κύρια βουνά. Το βουνό Τρόδος στα ΝΔ με ψηλές κορφές που πλησιάζουν τα 2.000 μ., και την όροσειρά του Πενταδάκτυλου, που προχωρεί σαν τείχος παράλληλα με τη βόρεια ακτή, με ψηλότερη κορφή γύρω στα 1.000 μ. Ανάμεσα στα δύο βουνά απλώνεται η πεδιάδα της Μεσαριάς από την Μόρφου ως την Αμμόχωστο. Η πεδιάδα αυτή δίνει το μεγαλύτερο μέρος της γεωργικής παραγωγής. Ποτάμια αξιόλογα δεν υπάρχουν, μόνο χειμαρροί.

Πληθυσμός

Ο πληθυσμός πριν από την εισβολή έφτανε στις 650 χιλιάδες με τα γνωστά ποσοστά κατανομής σε Έλληνες 80%, Τούρκους 18%, Αρμένιους, Μαρωνίτες κ.ά. 2%. Είχε πυκνότητα γύρω στους 70 κατοίκους ανά τ.χλμ. Ο αστικός πληθυσμός ήταν γύρω στα 40% του συνόλου. Ο πληθυσμός αύξανε με μέσο ετήσιο ρυθμό γύρω στο 1,3%.

Νόμισμα

£=κυπριακή λίρα. Υποδιαίρεση: 1.000 mills. Ίσοτιμία: £ 1=88 δραχμές.

Η οικονομική κατάσταση τις παραμονές της ανεξαρτησίας

Όταν οι Άγγλοι εγκατέλειψαν τη διοίκηση του Νησιού άφησαν την οικονομία του βυθισμένη σε δξύτατη κρίση. Δεν πρόκειταν για συγκεκριμένη κρίση ή για κάμψη που οφειλόταν στην πολιτική αστάθεια που προκάλεσε ο αγώνας της ΕΟΚΑ. Ήταν πολύ περισσότερο η οργανική κατάληξη της όλης οικονομικής

πολιτικής της αγγλοκρατίας. Στην πολιτική αυτή διακρίνουμε τρεις φάσεις:

α) Περίοδος 1878-1914

Ἡ Κύπρος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι φόρου ὑποτελής στοῦ Σουλτάνου, μόνο πού ὁ φόρος ὑποτελείας £ 92.000 δὲν καταλήγει στὰ τουρκικὰ θησαυροφυλάκια ἀλλὰ στὰ φυλάκια τῶν ὁμολογιούχων τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀθωμανικοῦ χρέους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ συνεχίζεται ὡς τὸ 1927, δηλαδὴ καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἀφοῦ ἡ Κύπρος προσαρτήθηκε καὶ ἐπίσημα στὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία. Ὁλὴ αὐτὴ τὴν περίοδο ἡ Ἀγγλία βλέπει τὴν Κύπρο σὰν στρατιωτικὸ σταθμὸ. Δὲν γίνεται καμία ἀξιόλογη ἐπέκταση. Συντηρεῖται μόνο τὸ ὀδικὸ δίκτυο καὶ τὰ λιμάνια.

β) Περίοδος 1914-1945

Τὴν περίοδο αὐτὴ μπαίνουν τὰ θεμέλια τῆς σημερινῆς οικονομικῆς δομῆς τῆς Κύπρου. Γίνονται ἀγγλικὲς ἐπενδύσεις στὸν τομέα τῶν ὀρυχείων (χαλκός, ἀμίαντος, ἀσβέστι), στὶς τράπεζες, ἐνέργεια καὶ τηλεπικοινωνίες. Ἐνισχύεται ἡ καλλιέργεια ἐξαγωγίμων προϊόντων (ἐσπεριδοειδῆ, ἀμπέλια). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου διεξάγεται μετὰ τὴν Ἀγγλία. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διαμορφώνεται καὶ ἡ μικρομεσαία μεταπρατικὴ ἀστικὴ τάξη. Ἡ τάξη αὐτὴ θὰ ἀποτελέσει τὸν κύριο συνδετικὸ ἴμάντα τῆς ἐξάρτησης.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὅπως προηγουμένα σὲ ἄλλες ἀγγλικὲς ἀποικίες, διαμορφώνεται ὁ θεσμὸς τοῦ συνεργατισμοῦ. Ὁ στόχος τῆς ἀγγλικῆς διοίκησης εἶναι διπλός: α) νὰ ἀποτρέψει τὴ ριζοσπαστικοποίηση τῶν ἐξαθλιωμένων ἀγροτῶν, β) νὰ σπάσει τὴν οικονομικὴ δύναμη τῶν ντόπιων τοκογλύφων, καὶ νὰ ὑποτάξει τὴ γεωργία στοῦ ἀγγλικὸ κεφάλαιο. Αὐτὸ τὸ πέτυχε θέτοντας, τὸ 1925, τὰ συνεργατικὰ πιστωτικὰ ἰδρύματα ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Γεωργικῆς Τράπεζης πού ἰδρύθηκε μετὰ ἀγγλικά κεφάλαια. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ «Χωρικὴ Τράπεζα Λευκοκόκκου», τὸ πρῶτο συνεργατικὸ ἴδρυμα τῆς Κύπρου, ἰδρύθηκε τὸ 1909 μετὰ πρωτοβουλία τοῦ Ι. Οἰκονομίδου, διευθυντῆ τῆς πρώτης ἐμπορικῆς τράπεζας τοῦ Νησιοῦ, καὶ μετὰ κεφάλαια αὐτῆς τῆς τράπεζας πού ἀνῆκε σὲ ἀγγλικά συμφέροντα.² Ὑπῆρξε παρ' ὅλα αὐτὰ ἐποχὴ ὅπου φάνηκε ὅτι τὸ συνεργατικὸ κίνημα θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ὁ πυρήνας μιᾶς νέας

μορφῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς ὀργάνωσης ἀνταγωνιστικῆς στὴν καπιταλιστικὴ. Ἡ ἀγγλικὴ διοίκηση ὅμως κατόρθωσε νὰ κερδίσει τὸν ἔλεγχο τοῦ κινήματος, πού ἔκτοτε ἐξελίχθηκε μέσα σὲ πλαίσιο καθαρὰ καπιταλιστικὸ.

γ) Περίοδος 1945-1959

Ἡ περίοδος αὐτὴ συμπίπτει μετὰ τὸ κορύφωμα τοῦ ἀγώνα τῶν Ἑλληνοκυπρίων γιὰ αὐτοδιάθεση καὶ ἔνωση τῆς Κύπρου μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὴν οἰκονομία τοῦ Νησιοῦ δὲν σημειώνεται οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ. Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου οἱ Ἀγγλοὶ προσπαθοῦν νὰ βάλουν τὶς βάσεις γιὰ τὸν οικονομικὸ διαχωρισμὸ τῶν δύο κοινοτήτων τοῦ Νησιοῦ. Τὴν περίοδο αὐτὴ διασπάται τὸ ἐνιαῖο συνδικαλιστικὸ κίνημα, ἐκδίδεται ὁ νόμος 28/1959 πού προβλέπει τὴ διχοτόμηση τοῦ συνεργατικοῦ κινήματος καθὼς καὶ πλῆθος θεσμικῆς διατάξεις, μετὰ ἀποκορύφωμα τὸ Σύνταγμα τῆς Ζυρίχης, πού προωθοῦν τὴ διχοτόμηση τῆς ἐνιαίας οικονομικῆς δομῆς τοῦ Νησιοῦ.

Τὰ οικονομικὰ τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας (1960-1974)

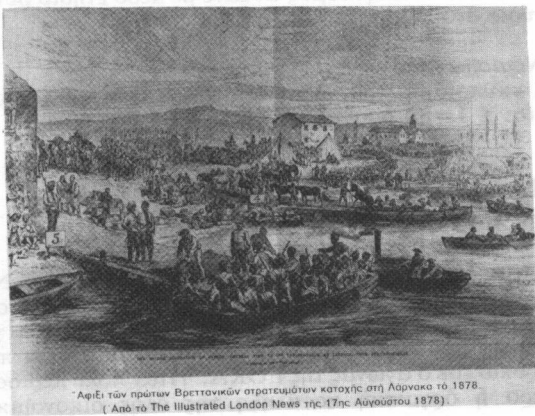
Γενικά

Ἡ κυβέρνηση τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας κατόρθωσε, σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, νὰ βγάλει τὴν οἰκονομία ἀπὸ τὸν μαρasmus τῶν τελευταίων ἀποικιακῶν χρόνων. Συγκεκριμένα, σταμάτησε ἡ διαρροὴ κεφαλαίου, ἀξιῆθηκαν οἱ ἐπενδύσεις καὶ ἐπιταχύνθηκε ὁ ρυθμὸς τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Οἱ ἀνεργοὶ ἀπορροφήθηκαν, ἐνὼ παράλληλα σταμάτησε ἡ μεταναστευτικὴ. Ἀναμφισβήτητα βελτιώθηκαν οἱ ὑλικοὶ ὄροι διαβίωσης τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ τὸ μέσο κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα, αὐτὸς ὁ ἀγαπημένος, ὅσο καὶ κενὸς δείκτης τῶν ἀσπῶν οἰκονομολόγων, ἔφτασε τὸ 1973 στὶς £ 533, πράγμα πού φέρνει τὴν Κύπρο ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ Ἰσραὴλ στὴν κλίμακα τῶν κρατῶν τῆς περιοχῆς. Αὐτὴ ἡ σχετικὴ οικονομικὴ εὐμάρεια τῆς Κύπρου ἀπόκτησε μεγάλη πολιτικὴ βαρῦτητα, γιατί ἦταν ἡ ὑλικὴ βάση κάθε ἐπιχειρηματολογίας καὶ προπαγάνδας ἐναντία στὴν ἔνωση τοῦ Νησιοῦ μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἀκόμη, χρησίμευε σὰν θετικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν «ἀνεξάρτητη» ἢ «ἀδέσμευτη» ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας. Ἄς δοῦμε ὅμως τὴν κυπριακὴ οἰκονομία ἀπὸ κοντά.

Ἡ Κύπρος, γεωργικὴ οἰκονομία

Βασικὸ χαρακτηριστικὸ καὶ συνάμα κύρια ἀδυναμία τῆς κυπριακῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ μεγάλο εἰδικὸ βάρος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ 1961 ὁ πρωτογενῆς τομέας (γεωργία + ὀρυχεῖα) πρόσφερε 29,6%, τὸ 1971 ἐξακολουθοῦσε νὰ συμβάλλει μετὰ 25,3% στὴ σύνθεση τοῦ ἀκαθάριστου ἐγχώριου προϊόντος (Α.Ε.Π.). Ἡ μείωση τῆς συμβολῆς τῆς γεωργίας εἶναι ἀκόμη μικρότερη ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ὁ πρωτογενῆς τομέας περιλαμβάνει καὶ τὴν παραγωγὴ τῶν ὀρυχείων καὶ τῶν λατομείων, πού ἀκολούθησε ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα σταθερὰ πτωτικὴ τάση.³

Τὴ σημασία τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα γιὰ τὴν κυπριακὴ οἰκονομία τὴν ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ κατανομὴ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στοὺς διάφορους τομείς τῆς οἰκονομίας. Τὸ 1961 ὁ ἀγροτικὸς τομέας ἀπασχολοῦ-

Ἀφιὲ τῶν πρώτων Βρετανικῶν στρατιωτικῶν κατοχῆς στὴ Λάρνακα τὸ 1878.
(Ἀπὸ τὸ The Illustrated London News τῆς 17ης Αὐγούστου 1878).

σε 98.249 άτομα ή 44,9% του ενεργού πληθυσμού. Το 1971 οι αγρότες είχαν μειωθεί σε 96.200 άτομα και το ποσοστό τους σε 39,2%. Το μέσο ετήσιο ποσοστό της μείωσης τη δεκαετία 1961-1971 δέν ξεπερνά έτσι το -0,2%.⁴

Παρά το μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού που απασχολούσε ο αγροτικός τομέας, η Κύπρος δέν υπήρξε γεωργικά αυτόαρκης. Αντίθετα, ή οικονομία παρουσίαζε αυξανόμενο έλλειμμα σε είδη διατροφής. Η αντίφαση αυτή εξηγείται με το ότι στην Κύπρο, όπως σε πολλές άλλες υπανάπτυκτες χώρες, επικρατεί μονοκαλλιέργεια. Το κύριο προϊόν που καλλιεργείται στην Κύπρο είναι τα έσπεριδοειδή. Το καθεστώς της μονοκαλλιέργειας υπήρχε ήδη κατά την αποικιοκρατία αλλά ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με την οικονομική πολιτική της Κυπριακής Δημοκρατίας. Έτσι το 1960 ή συνολική παραγωγή έσπεριδοειδών έφτανε στους 63.000 τόνους, για να ξεπεράσει το 1968 τους 182.000, δηλαδή τριπλασιάστηκε μέσα σε 7 χρόνια. Το ίδιο διάστημα ή παραγωγή σιτηρών ύστερα από διακυμάνσεις έφτασε από 93.000 σε 116.000 τόνους.⁵ Η σημασία των έσπεριδοειδών για την κυπριακή οικονομία φαίνεται και όταν εξετάσουμε τη σύνθεση των εξαγωγών. Το ποσοστό συμμετοχής των έσπεριδοειδών στη σύνθεση των εξαγωγών εγχώριων προϊόντων ανέβηκε από 14,5% το 1960 σε 31% το 1973. Παράλληλα με τα έσπεριδοειδή προωθήθηκαν και άλλα εξαγωγίμα προϊόντα, όπως οι πατάτες και τα προϊόντα της άμπελουργίας. Γενικά το ποσοστό της αξίας των γεωργικών προϊόντων στο σύνολο των εξαγωγών ανέβηκε από 35,8% το 1960 σε 60,8% το 1973. Το ίδιο χρονικό διάστημα ή συνολική αξία των εξαγωγών υπερτριπλασιάστηκε.

Βλέπουμε ότι τα χρόνια της Κυπριακής Δημοκρατίας ο γεωργικός χαρακτήρας της κυπριακής οικονομίας ενισχύθηκε μάλλον παρά εξασθένησε, αποτέλεσμα συνειδητής πολιτικής της κυπριακής κυβέρνησης. Η θετική πλευρά της εξέλιξης αυτής έγκνεται στην είσοδη συναλλάγματος που επέτρεψε να επιτευχθεί και να διατηρηθεί το ύψηλο βιοτικό επίπεδο του

κυπριακού λαού. Από την άλλη μεριά, μιá αγροτική εξαγωγική οικονομία παρουσιάζει ιδιαίτερη ευπάθεια στις συγκυριακές μεταβολές της παγκόσμιας αγοράς. Η ευπάθεια αυτή γίνεται ακόμη πιό έντονη από το γεγονός ότι το τρίτο περίπου των εξαγωγών αποτελείται από ένα προϊόν: τα έσπεριδοειδή.

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Κύπρο

Ός την τουρκική εισβολή ή βιομηχανία ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη στην Κύπρο. Το 1971 απασχολούσε 16,5% του εργατικού δυναμικού ενώ το 1961 απασχολούσε 16,7%. Σε απόλυτους αριθμούς ή απασχόληση στον βιομηχανικό τομέα ανέβηκε λίγο από 36.600 σε 40.500 άτομα. Η μικρή αύξηση στην μεταποίηση αντισταθμίστηκε από την μείωση του αριθμού των απασχολομένων στα όρυχεία και τα λατομεία.

Η συμβολή της μεταποίησης στη σύνθεση του ΑΕΠ ανέβηκε από 10,7 το 1961 σε 11,9% το 1971. Η αδυναμία της κυπριακής βιομηχανίας γίνεται πιό εμφανής αν εξετάσουμε το μέγεθος των επιχειρήσεων.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 3, 32,2% των εργαζομένων στη βιομηχανία απασχολούνταν σε επιχειρήσεις με προσωπικό από 1-4 άτομα. Πρόκειται άσφαλώς για μικροβιοτεχνίες και όχι για βιομηχανίες. Το ίδιο ισχύει και για τις περισσότερες «μεγάλες» βιομηχανίες του Πίνακα 3 που είναι ουσιαστικά βιοτεχνίες.

Ο μέσος αριθμός απασχολομένων ανά επιχείρηση στην μεταποίηση δέν ξεπερνούσε τα 5 άτομα το 1968. Στα όρυχεία ο μέσος αριθμός έφτανε τα 29 άτομα και στις δημόσιες επιχειρήσεις ενεργείας τα 220 άτομα.

Από την μεριά της κυβερνητικής πολιτικής δέν είχαν γίνει ως την εισβολή ουσιαστικές προσπάθειες για ριζική αλλαγή της βιομηχανικής δομής. Το βίρος της κυβερνητικής πολιτικής είχε πέσει στην ίδρυση μικρών αγροτικών βιομηχανιών και στη δημιουργία ελαφρών βιομηχανιών που υποτίθεται ότι θα υποκαθιστούσε εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών. Το τελευταίο πενταετές σχέδιο 1972-76, πρόβλεπε την ίδρυση 17 νέων βιομηχανιών με 896 εργαζόμενους συνολικά, δηλαδή μέσος όρος ανά επιχείρηση 52 άτομα. Πρόκει-

Πίνακας 1

Κατανομή του ενεργού πληθυσμού στους κύριους τομείς της οικονομίας

	1961		1971		μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης % (1962-1971)
	άτομα	%	άτομα	%	
Πρωτογενής	103.598	47,3	100.400	40,9	-0,3
Γεωργία	98.249	44,9	96.200	39,2	-0,2
Όρυχεία	5.349	2,4	4.200	1,7	-2,4
Δευτερογενής	51.198	23,4	63.600	25,9	2,2
Βιομηχανία	31.281	14,3	36.300	14,8	1,5
Οικοδομές	18.966	8,7	26.000	10,6	3,2
Ένεργεια, Ύδρευση	951	0,4	1.300	0,5	3,2
Τριτογενής	64.134	29,3	81.700	33,2	2,4
Μεταφορές	9.376	4,3	11.400	4,6	2,0
Έμπόριο	16.263	7,4	21.600	8,8	2,9
Τράπεζες, Ασφάλειες,					
Κτηματικές επιχειρ.	1.708	0,8	2.600	1,1	4,2
Δημόσια Διοίκηση	6.603	3,0	9.200	3,7	3,4
Ύπηρεσίες	30.184	13,8	36.900	15,0	2,0

Πηγή: Department of Statistics and Research, Planning Bureau, *The Third Five Year Plan (1972-1976)*.

ταν για βιομηχανίες ύφασμάτων, νημάτων, ξύλου, φελλού και μη μεταλλικών όρυκτων.

Η κυπριακή κυβέρνηση για να επιταχύνει την εκβιομηχάνιση υπήρξε πάντοτε ευνοϊκή για τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων. Χαρακτηριστικό είναι ότι αποδέχτηκε τους κανόνες της Διεθνούς Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης (IBRD) για την μεταχείριση των ξένων ιδιωτικών επενδύσεων. Ιδιαίτερα ένδεικτική για τις διαθέσεις της κυπριακής κυβέρνησης απέναντι στο ξένο κεφάλαιο είναι η περίπτωση του διυλιστηρίου πετρελαίου που δόθηκε σε ξένο όμιλο, παρόλο που υπήρχαν δυνατότητες να γίνει από το ίδιο το κράτος ή από όμιλο κύριων

Πίνακας 2

Προέλευση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) (σε σταθερές τιμές 1970, κόστους συντελεστών παραγωγής), σε %

Τομέας	1961	1971
Πρωτογενής	29,6	25,3
Δευτερογενής	20,5	22,0
Βιομηχανία	10,7	11,9
Οικοδομές	8,3	8,1
Ενέργεια, Ύδρευση	1,5	2,0
Τριτογενής	49,9	52,7
Μεταφορές	8,7	8,9
Εμπόριο	12,0	15,7
Τράπεζες, Ασφάλειες,		
Κτηματικές επιχειρ.	2,0	5,1
Κατοικίες	10,3	7,3
Δημόσια Διοίκηση	5,0	5,9
Υπηρεσίες	11,9	9,8

Πηγή: Βλ. Πίν. 1.

επιχειρηματιών. Μεγάλες ελπίδες για την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου στηρίζε και στηρίζει ακόμη η κυβέρνηση στο θεσμό των ελεύθερων βιομηχανικών ζωνών. Οί βιομηχανίες που θα ιδρύονταν εκεί θα απολάμβαναν μεγάλα δασμολογικά και φορολογικά προνόμια.

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν δυστυχώς να βγάλουμε συμπεράσματα για το βαθμό συγκέντρωσης του κεφαλαίου στην κυπριακή βιομηχανία. Όπωςδήποτε όμως υπήρχαν ισχυρές τάσεις συγκέντρωσης. Έτσι ο αριθμός των βιομηχανικών επιχειρήσεων έπεσε από τις 8.782 το 1962 στις 6.586 το 1968, και η πτωτική αυτή τάση παρέμενε ως το 1973 σταθερή.⁷ Μεγάλη σημασία για τη βιομηχανική παραγωγή στην Κύπρο έχει το συγκρότημα της ΕΜΕ (Έλληνική Μεταλλευτική Εταιρεία). Το συγκρότημα αυτό το «χάρισε» το 1960 το συγκρότημα Μποδοσάκη όχι στο κυπριακό κράτος αλλά στην Έλληνική Κοινότητα της Κύπρου, αφού η τελευταία ανάλαβε την υποχρέωση να πληρώσει τα χρέη του, που ξεπερνούσαν τις 2 εκατομμύρια κυπριακές λίρες. Πριν από την εισβολή το συγκρότημα έλεγχε εκτός από εταιρείες εξορύξεως και επεξεργασίας μεταλλευμάτων, μία τσιμεντοβιομηχανία, οίνοποιητικές βιομηχανίες κ.ά. μικρότερες επιχειρήσεις.

Τουρισμός και υπηρεσίες

Ο τουρισμός ήταν ο τομέας της οικονομίας που ευνόηθηκε ιδιαίτερα από την οικονομική πολιτική της κυπριακής κυβέρνησης. Όπως πολλές άλλες κυβερνή-

σεις υπανάπτυκτων χωρών έτσι και η κυπριακή είδε τον τουρισμό σαν ανεξάντλητη πηγή συναλλαγματικών πόρων, που θα τη βοηθούσε να καλύψει το πειστικό έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Πραγματικά το 1973 ο τουρισμός πρόσφερε £ 23,8 εκατομμύρια ενώ το σύνολο των εξαγωγών προϊόντων δεν ξεπερνούσε τα £ 57 εκατομμύρια.⁸

Η συναλλαγματική προσφορά είναι η θετική όψη αυτής της οικονομικής επιλογής της κυπριακής κυβέρνησης. Υπάρχουν όμως και άλλες, αρνητικές, που μιά πιό προσεκτική εξέταση δείχνει ότι υπερισχύουν. Πρώτα πρώτα η διεύρυνση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου φαίνεται ότι δεν είναι άσχετη με την είσοδο των τουριστών που υποτίθεται ότι θα βοηθήσουν με τις δαπάνες τους να καλυφθεί το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Αυτό συμβαίνει γιατί η κυπριακή οικονομία δεν είναι σε θέση να παράγει ούτε τα καταναλωτικά αγαθά ούτε τα τρόφιμα που χρειάζονται για τη διαβίωση των τουριστών στο έδαφός της. Έτσι ο τουρισμός, αντί να τονώνει την ντόπια παραγωγή, ενισχύει ακόμη περισσότερο την παρασιτική δομή της κυπριακής οικονομίας, διογκώνοντας κλάδους όπως οι υπηρεσίες, το εμπόριο και οι οικοδομές.

Άλλη αρνητική πλευρά του τουρισμού είναι η εξάρτηση της οικονομίας από την οικονομική συγκυρία των χωρών προέλευσης των τουριστών. Επίσης στην περίπτωση του μαζικού τουρισμού οί ντόπιες τουριστικές επιχειρήσεις πέφτουν στην άμεση εξάρτηση των μεγάλων οργανισμών που μονοπωλούν την αγορά των διακοπών στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες.

Ακόμη και αν δεν υπήρχαν όλες αυτές οί αρνητικές πλευρές, η μονόπλευρη ανάπτυξη του τουρισμού σε μία χώρα με πολιτικά προβλήματα σαν της Κυπριακής Δημοκρατίας θα ήταν παρακινδυνευμένη. Σήμερα με το 80% των τουριστικών εγκαταστάσεων στην

Πίνακας 3

Μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις στην μεταποιητική βιομηχανία (1962-1971, σε %)

Επιχειρήσεις	Απασχόληση		Παραγωγή	
	1962	1971	1962	1971
Μικρές (1-4 άτομα)	50,7	32,2	26,7	17,1
Μεγάλες (5 και πάνω)	49,3	67,8	73,3	82,9

Πηγή: Περ. Έργασία, τεύχ. 4, Λευκωσία 1973, και Republic of Cyprus, Industrial Production Survey 1971.

τουρκοκρατούμενη περιοχή και με εισπράξεις από τον τουρισμό το πρώτο εξάμηνο του 1975 μόνο £ 1,9 εκατ. η κυπριακή κυβέρνηση πρέπει να έχει πικρή εμπειρία για το πόσο αστάθμητη επένδυση είναι ο τουρισμός.

Οί ξένες στρατιωτικές δυνάμεις

Μία ανάλυση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της Κύπρου δεν θα ήταν πλήρης αν παρέλειπε τα έξοδα των ξένων στρατιωτικών δυνάμεων που σταθμεύουν στο Νησί. Όπως είναι γνωστό, η Άγγλία διατηρεί στην Κύπρο δύο μεγάλες στρατιωτικές βάσεις που αποτελούν κυρίαρχο βρετανικό έδαφος και πληθος

μικρότερες στρατιωτικές εγκαταστάσεις διάσπαρτες σε όλο το Νησί. Ήξιζει να σημειωθεί ότι όλα αυτά τα χρόνια από το 1960 και πέρα δεν υπήρξε ουσιαστική αντίδραση για την ύπαρξη των βάσεων αυτών που κολοβώνουν την κυριαρχία της Δημοκρατίας, έρχονται σε αντίφαση με την επίσημη αδέσμευτη πολιτική της κυπριακής κυβέρνησης, και αποτελούν μόνιμη απειλή για την κυριαρχία και ανεξαρτησία της Κυπριακής Δημοκρατίας. Στη διακριτική αυτή στάση της κυπριακής πλευράς ίσως να συνέβαλε, πέρα από λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, και το γεγονός ότι οι δαπάνες για τη συντήρηση αυτών των βάσεων —μαζί με τις δαπάνες συντήρησης της ειρηνευτικής δύναμης του ΟΗΕ και των ελληνικών και τουρκικών στρατιωτικών δυνάμεων— αποτελούν το δεύτερο σε τάξη συναλλαγματικό έσοδο της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το 1973 οι ξένες στρατιωτικές δαπάνες και οι συγγενείς πόροι έφτασαν τα £ 42,4 εκατ. Την ίδια χρονιά οι εξαγωγές κυπριακών προϊόντων έφεραν συνάλλαγμα £ 51,3 εκατ., ενώ τα έσοδα από τον τουρισμό μόλις έφτασαν τα £ 23,8 εκατομμύρια.⁹

Βλέπουμε λοιπόν ότι τα δεσμά της κυπριακής ανεξαρτησίας ήταν κυριολεκτικά χρυσά. Καί, αντίθετα με τον τουρισμό, οι πόροι αυτοί εξακολουθούν να εισρέουν και μετά από την τουρκική εισβολή (£ 16,1 εκατ. για το πρώτο εξάμηνο του 1975). Η οικονομική σημασία των ξένων βάσεων δεν περιορίζεται μόνο στην εισροή ξένου συναλλάγματος. Οι ξένες βάσεις είναι από τις κύριες δυνάμεις που διόγκωσαν τον τριτογενή τομέα της κυπριακής οικονομίας (εμπόριο, υπηρεσίες) και διαμόρφωσαν την παρασιτική της μορφή. Ιδιαίτερα οι βρετανικές βάσεις είναι ο μεγαλύτερος εργοδότης του Νησιού.

Οί παραγωγικές σχέσεις στην Κύπρο

Ός εδώ εξετάσαμε το επίπεδο ανάπτυξης των κυριότερων παραγωγικών δυνάμεων και τις κύριες πηγές του εισοδήματος της κυπριακής οικονομίας. Σ' αυτή την παράγραφο θά προσπαθήσουμε να επισημάσουμε τις παραγωγικές σχέσεις, όπως διαμορφώθηκαν την

περίοδο 1960-1974, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην κατανομή του εισοδήματος στους παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας.

Η Κύπρος, αστική κοινωνία

Η Βρετανία, ή Ελλάδα και η Τουρκία, οι τρεις έγγυητες δυνάμεις, φρόντισαν να προικίσουν τη νεοσύστατη Κυπριακή Δημοκρατία με θεσμούς που έγγυόνταν και προστάτευαν την ατομική ιδιοκτησία. Ιδιαίτερη μνεία έγινε για την εκκλησιαστική περιουσία —χριστιανική και μωαμεθανική— που κηρύχθηκε από το σύνταγμα αναπαλλοτρίωτη. Η διάταξη αυτή έχει μεγάλη σημασία γιατί η ελληνική Έκκλησία είναι ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του Νησιού κατέχοντας κάπου 8-10% της καλλιεργήσιμης γης. Τα τουρκικά βακούφικα κτήματα φτάνουν το 2% της γης.

Οί πρώτες προεδρικές εκλογές έφεραν στην έξουσία τον εκπρόσωπο αυτής της μεγάλης ιδιοκτησίας στο πρόσωπο του Μακάριου, ο οποίος φρόντισε να πλαισιωθεί και να επανδρώσει τον κρατικό μηχανισμό με τους εκπροσώπους των μικροαστικών μεταπρατικών στρωμάτων που είχαν ήδη διαμορφωθεί κατά την αγγλοκρατία αλλά πρόκειταν να γνωρίσουν στα χρόνια της Κυπριακής Δημοκρατίας την μεγαλύτερη ανάπτυξη τους. Βλέπουμε λοιπόν ότι η δομή της κρατικής έξουσίας στην Κύπρο αποτέλεσε ήδη από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας πιστή αντανάκλαση της κοινωνικοοικονομικής δομής. Στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκεται ο εκπρόσωπος της μεγάλης ιδιοκτησίας, και άμέσως μετά οι εκπρόσωποι των μικρομεσαίων αστικών στρωμάτων. Στη στενή βάση της πυραμίδας βρίσκουμε τους μικρογεωργούς και τους εργάτες των αστικών κέντρων. Το όλο οικοδόμημα έλέγχεται, τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά, με διάφορους μηχανισμούς εξάρτησης από την παλαιά μητρόπολη και τις άλλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις.

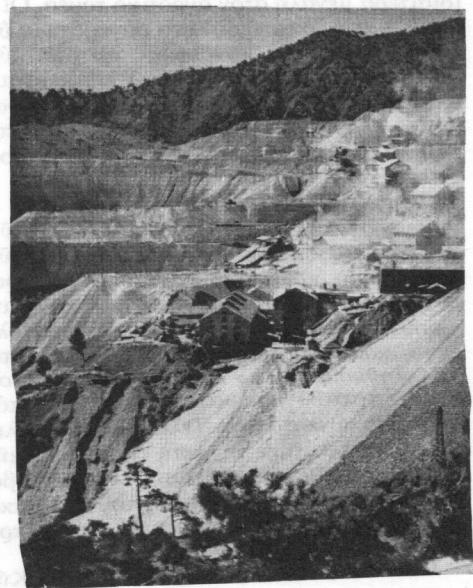
Η πραγματικότητα αυτής της κατάστασης δεν άναυρειται από το γεγονός ότι την περίοδο από την ανεξαρτησία ως την εισβολή καταρτίστηκαν τρία πεν-

Πίνακας 4

Ίσοζύγιο πληρωμών, σε £ εκατομ.

	1969	1970	1971	1972	1973
Έξαγωγές FOB	38,4	41,3	44,8	47,9	57,2
Είσαγωγές FOB	-75,3	-86,0	-94,5	-108,2	-140,5
Εμπορικό ισοζύγιο	-36	-44,7	-49,7	-60,3	-83,3
*Αδηλοι πόροι	58,7	64,7	75,5	88,7	97,4
*Αδηλες πληρωμές	-24,9	-27,2	-29,7	-33,7	-42,3
Ίσοζύγιο αδήλων	33,8	37,5	45,8	55,0	55,1
Τρέχουσες συναλλαγές	-3,1	-7,2	-3,9	-5,3	-28,2
Βραχυπρόθεσμα κεφάλαια	3,1	2,4	3,7	3,7	7,3
Μακροπρόθεσμα δάνεια	-3,6	4,6	0,7	-0,5	3,7
*Άλλα μακροπρόθεσμα ιδιωτικά κεφάλαια	6,0	6,1	12,0	14,4	13,0
*Άλλα δημόσια μακροπρόθεσμα δάνεια	5,3	0,2	1,7	0,2	—
Καθαρή κίνηση κεφαλαίων	10,8	13,3	18,1	17,8	24,0
Λογαριασμοί τάξης	-0,9	4,4	3,7	-5,1	-0,3
ΓΕΝΙΚΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ	6,8	10,5	17,9	7,4	-4,5

Πηγή: Central Bank of Cyprus, Bulletin, Δεκ. 1975.

ταετή προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης. Τα προγράμματα αυτά δεν άμφισβήτησαν ποτέ το ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην οικονομία και δεν πρέπει ποτέ να θεωρηθούν «σοσιαλιστικό» ή «προοδευτικό» στοιχείο στην κυπριακή πραγματικότητα. Όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις οικονομικού προγραμματισμού σε μίαν αστική οικονομία τα προγράμματα αυτά δεν ήταν τίποτε άλλο από απολογίες για την οικονομική πολιτική του παρελθόντος, εύχολογία για το μέλλον ή, στην ουσιαστικότερη περίπτωση, οιαδήποτε αποφάσεων για την μελλοντική κατεύθυνση της οικονομίας που έχουν ληφθεί σε άλλα επίπεδα και όποσδήποτε όχι στο γραφείο προγραμματισμού.

Το πιο ολοκληρωμένο οικονομικό πρόγραμμα ήταν το τρίτο (1972-1976) που δεν πρόλαβε να εφαρμοστεί ολόκληρο. Το πρόγραμμα αυτό καταρτίστηκε σε συνδυασμό με χωροταξικό σχέδιο και σχέδιο φυσικών πόρων του Νησιού. Η συνδυασμένη κατάρτιση των τριών σχεδίων αποτέλεσε σταθμό στην εξέλιξη του οικονομικού προγραμματισμού στην Κύπρο.

Το συνεργατικό κίνημα

Όπως είδαμε στην παράγραφο για την αγγλοκρατία το συνεργατικό κίνημα ολοκληρώθηκε ήδη πριν από την ανεξαρτησία στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα του Νησιού. Η κυβέρνηση της Δημοκρατίας φρόντισε να ενισχύσει τον κρατικό έλεγχο στο συνεργατικό κίνημα όταν με τη διάλυση (1965) της Ελληνικής Κοινοτικής Συνέλευσης έθεσε το συνεργατικό κίνημα υπό τον άμεσο έλεγχο του Υπουργείου Έμπορίου και Βιομηχανίας. Από τότε το συνεργατικό κίνημα αναπτύχθηκε μέσα σε σαφές καπιταλιστικό πλαίσιο. Χαρακτηριστικό για την εξέλιξή του είναι ότι, ενώ η οικονομική επιφάνεια του συνεργατικού κινήματος μεγαλώνει συνεχώς, μειώνεται ο αριθμός των συνεργατικών εταιρειών. Έτσι ενώ το 1967 υπήρχαν 920 συνεργατικές εταιρείες, το 1972 είχαν μείνει μόνο 832.¹⁰

Η οικονομική σημασία του συνεργατισμού είναι ιδιαίτερα μεγάλη στον αγροτικό τομέα. Οι συνεργατικές εταιρείες αποτελούν ένα συγκρότημα υπό κρατικό έλεγχο το οποίο μονοπωλεί όλο το κύκλωμα της αγροτικής παραγωγής, από τα λιπάσματα, τους σπόρους και τα μηχανήματα ως την επεξεργασία και τη διάθεση των γεωργικών προϊόντων. Επιπλέον, με τη Συνεργατική Τράπεζα ελέγχει και την αγροτική πίστη.

Το εργατικό κίνημα

Ανάμεσα στην εξέλιξη του συνεργατικού κινήματος και την εξέλιξη του κυπριακού εργατικού κινήματος υπάρχει μια διαλεκτική σχέση. Η αγγλοκρατία ευνόησε τη δημιουργία του συνεργατικού κινήματος προκειμένου να προλάβει, μεταξύ άλλων, την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των πιο φτωχών τάξεων του κυπριακού πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά υπήρξε εποχή όπου το νεαρό εργατικό κίνημα της Κύπρου κατόρθωσε να ελέγχει το συνεργατικό. Τελικά όμως η πολιτική έξουσία εκμεταλλεύτηκε τη ροπή της κοινωνικής εξέλιξης στην Κύπρο για να αποσπάσει —και με τη βοήθεια της άστοχης πολιτικής της ήγερσίας του κυπριακού εργατικού κινήματος— το συνεργατικό από το προοδευτικό κίνημα, και να το απολιτικοποιήσει.

Η δύναμη της εργατικής τάξης στην Κύπρο ήταν

πριν από την εισβολή χαμηλή. Όπως δείχνει ο Πίνακας 6, το 1971 ο αριθμός των μισθωτών εργαζομένων ήταν 134 χιλ. άτομα. Βλέπουμε ότι τη δεκαετία 1961-1971, ενώ ο πληθυσμός του Νησιού αύξηθηκε κατά 11,5%, ο ρυθμός αύξησης του ενεργού πληθυσμού ήταν 16,2%. Την ίδια περίοδο, αν πιστέψουμε τα στοιχεία, η εργατική τάξη σημείωσε αύξηση 17,5%. Το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης του ενεργού πληθυσμού και της εργατικής τάξης είναι ένδειξη για μία σε βάθος ανάπτυξη του καπιταλισμού. Η διαφορά αυτή στο ρυθμό αύξησης οφείλεται στην απορρόφηση αγρότων στρωμάτων της αγροτικής κοινωνίας και ιδιαίτερα των γυναικών στην παραγωγή. Οι ενδείξεις όμως για μία σε βάθος ανάπτυξη του καπιταλισμού χάνουν πολύ την αξία τους αν παρατηρήσουμε ότι:

α) Το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης του εργατικού δυναμικού σημειώθηκε στον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες) με μέσο ετήσιο όρο 2,4%, και το μικρότερο στην μεταποίηση με 1,5% ενώ οι απασχολούμενοι στα όρυχεία μειώθηκαν με ρυθμό -2,4%.

β) Το ποσοστό των μισθωτών εργαζομένων σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού ήταν μόνο 21% το 1971 αντί 19,9% το 1961.

Η οργανωτικότητα της εργατικής τάξης δεν κατόρθωσε να παρακολουθήσει ούτε αυτόν τον χαμηλό

Πίνακας 5

Ανάπτυξη άδηλων πόρων 1973 σε £ έκαστο.

Ναύλοι + ασφάλιστρα	3,0
Μεταφορικά	6,6
Τουρισμός	23,8
Επενδύσεις	7,7
Ξένες στρατιωτικές δυνάμεις	43,4
Άλλες υπηρεσίες	6,9
Εμβάσματα μεταναστών	5,0
Κυβερνητικοί πόροι	1,0
ΑΔΗΛΟΙ ΠΟΡΟΙ	97,4

Πηγή: Central Bank of Cyprus, *Bulletin*, Δεκ. 1975.

ρυθμό αύξησης της αριθμητικής της δύναμης. Την περίοδο 1959-1971 το συνδικαλιστικό κίνημα αύξησε τη δύναμή του από 65.381 σε 75.000 μέλη (14,7%). Το ποσοστό αύξησης της ΠΕΟ, της συνδικαλιστικής οργάνωσης του ΑΚΕΛ, ήταν 9%, δηλαδή κάτω από τον μέσο όρο.¹¹ Από αυτά τα στοιχεία προκύπτει ότι η έκλογική δύναμη του ΑΚΕΛ, γύρω στο 40%, είναι μεγαλύτερη από το ποσοστό της εργατικής τάξης. Άρα το ΑΚΕΛ είναι κάτι περισσότερο από κόμμα του εργαζόμενου λαού που ισχυρίζεται ο τίτλος του. Θά ήταν λοιπόν πολύτιμη μία ανάλυση της ταξικής κατάστασης των μελών και της ήγερσίας του ΑΚΕΛ και της σχέσης ανάμεσά τους και στην ταξική και γενική πολιτική τους θέση.

Το εξωτερικό εμπόριο

Όλα τα στοιχεία που εξετάσαμε ως τώρα επιτρέπουν να χαρακτηρίσουμε την κυπριακή κοινωνία καπιταλιστική με μία έντονα αναπτυγμένη μικρομεσαία μεταπρατική τάξη. Η κοινωνία αυτή εξαρτάται με διάφορους τρόπους, οικονομικά και πολιτικά, από το εξωτερικό. Έκφραση αυτής της εξάρτησης είναι και η διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου της Κύπρου. Τη διάρθρωση αυτή πρέπει να τη δούμε διαλεκτικά, σαν

αποτέλεσμα αλλά και σαν μηχανισμό που αναπαράγει την εξάρτηση. Αυτό που έντυπωσιάζει στο εξωτερικό εμπόριο της Κύπρου είναι το μεγάλο και συνεχώς αυξανόμενο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου (Πίνακας 4). Έτσι, ενώ το 1969 η αξία των εξαγωγών κάλυπτε κάτι περισσότερο από το μισό των εισαγωγών, το 1973 το ποσοστό αυτό είχε πέσει στα 40%. Το 1973, ένα τρίτο των εισαγωγών ήταν καταναλωτικά αγαθά και άλλο 1/3 πρώτες ύλες για τη βιομηχανία. Ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός για τη βιομηχανία και τα δορυχεία μόλις πλησίαζε το 9%, ενώ το 6% των εισαγωγών το αποτελούσαν μεταφορικά μέσα, κυρίως

Πίνακας 6

Αριθμητική δύναμη μισθωτών εργαζομένων

	1960	1971	Αύξηση % 1960-1971
Συνολικός πληθυσμός	573.000	639.000	11,5
Ένεργος πληθυσμός	235.000	273.000	16,2
Μισθωτοί	114.000	134.000	17,5
Εργοδότες + άμισθα μέλη οικογένειάς τους	116.000	—	—
Απροσδιόριστοι	5.000	—	—

Πηγή: Statistisches Bundesamt, *Zypern 1971*, και περιοδικό *Έργασία*, τεύχ. 4, Λευκωσία 1973.

ιδιωτικά αυτοκίνητα. Η δομή αυτή του εξωτερικού εμπορίου της Κύπρου προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό και την κατεύθυνσή του. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 7, το 1960 τα 2/3 τόσο των εξαγωγών όσο και των εισαγωγών είχαν κατεύθυνση ή προέλευση τις χώρες της σημερινής ΕΟΚ. Το μισό από αυτό το ποσό αφορούσε το εμπόριο με τη Βρετανία. Το 1973 το εμπόριο με την ΕΟΚ είχε πέσει ποσοστιαία γύρω στο 50% των εισαγωγών και εξαγωγών. Αντίστροφα ανέβηκε το εμπόριο με τις σοσιαλιστικές χώρες, τις αραβικές, και με την Ελλάδα. Το 1973 η ελληνική αγορά απορροφούσε 3,2% των κυπριακών εξαγωγών και προμήθευε 5,6% των εισαγωγών. Άρα το εμπόριο με την Ελλάδα παραμένει ακόμη σε χαμηλό επίπεδο. Στο εμπόριο με την ΕΟΚ οφείλεται το μεγαλύτερο μέρος του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου, ενώ το εμπόριο με τις σοσιαλιστικές χώρες είναι μάλλον ισορροπημένο. Όπωςδήποτε η εξέλιξη της δομής του

Πίνακας 7

Διάρθρωση εξωτερικού εμπορίου
Κυριότερες χώρες προορισμού και προέλευσης των αγαθών,
£ εκατ.

	1960		1973	
	Εξαγωγές / Εισαγωγές	Εξαγωγές / Εισαγωγές	Εξαγωγές / Εισαγωγές	Εξαγωγές / Εισαγωγές
Ε.Ο.Κ.	14,712	25,145	35,875	66,436
(ιδιαίτερα Βρετανία)	(6,664)	(12,694)	(24,152)	(39,251)
Έλλάδα	127	1,164	1,936	8,978
Τουρκία	88	216	434	1,746
Σοσιαλ. χώρες	513	1,175	8,923	9,372
ΣΥΝΟΛΟ	19,232	37,075	60,474	157,442

Πηγή: Central Bank of Cyprus, *Bulletin*, Δεκ. 1975.

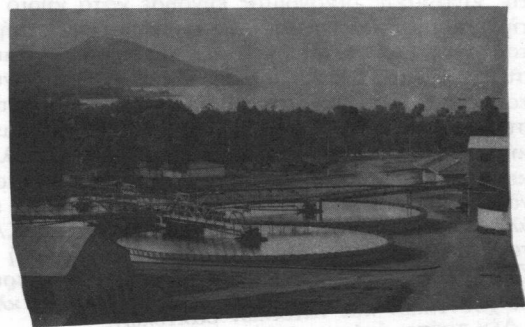
εξωτερικού εμπορίου δεν μπορεί να χρησιμεύσει σαν απόδειξη της αδέσμευτης πολιτικής της Κύπρου. Πρώτα γιατί το εμπόριο με τις σοσιαλιστικές και τις αδέσμευτες χώρες αποτελεί μικρό σχετικά ποσοστό του εξωτερικού εμπορίου. Ύστερα, και αυτός είναι ο κύριος λόγος, γιατί το εμπόριο αυτό διεξάγεται σε καθαρά καπιταλιστική βάση και δεν έχει καμία διαφοροποίηση επίδραση στη δομή της κυπριακής κοινωνίας.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του εξωτερικού εμπορίου είναι ότι από τα £ 57,2 εκατ. των εξαγωγών του 1973, τα £ 6 εκατ. ήταν επανεξαγωγές, χωρίς καμία κατεργασία, ξένων προϊόντων. Το γεγονός αυτό οφείλεται, συν τοίς άλλοις, και στο ότι το «made in Cyprus» επέτρεπε σε πολλές περιπτώσεις τις συναλλαγές χωρίς να δημιουργεί διπλωματικά προβλήματα. Για τους ίδιους λόγους, πέρα από τη φορολογική ατέλεια, η κυπριακή σημαία τράβηξε πολλά πλοία ελλήνων εφοπλιστών. Η άποψη λοιπόν που υποστήριζε την ύπαρξη δύο «ελληνικών» κρατών δεν ήταν ολότελα άσπρη.

Η κατανομή του εισοδήματος

Την περίοδο της ανεξαρτησίας της η κυπριακή οικονομία πέτυχε γρήγορους ρυθμούς αύξησης. Για παράδειγμα: ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές συντελεστών ήταν 8% για την περίοδο του α' πενταετούς (1962-1966) και 11% για το διάστημα του β' πενταετούς (1967-1971). Οι ρυθμοί αυτοί συνοδεύτηκαν από σημαντική άνοδο του βιοτικού επιπέδου, αλλά δεν μπορούσαν να μας πληροφορήσουν για την εξέλιξη της κατανομής του εισοδήματος στις διάφορες τάξεις και μερίδες τάξεων. Και για αυτό το θέμα έχουμε μόνο ενδείξεις.

Στον αγροτικό τομέα που συνεισφέρει σημαντικό μέρος του εθνικού προϊόντος έχουμε μεγάλη ανισότητα στην κατανομή της ιδιοκτησίας και, κατά συνέπεια, ως έγαν βαθμό και του γεωργικού εισοδήματος. Το 1960 το 2% των ιδιοκτητών κατείχε κάπου 20% της καλλιεργήσιμης γης. Αντίθετα το 25% των ιδιοκτητών δεν κατείχε παραπάνω από το 2,5% της γης. Οι ιδιοκτησίες αυτής της μερίδας δεν ξεπερνούσαν τις 10 σκάλες (1 σκάλα=1.337,8 τ.μ.) και ήταν κομματιασμένες σε περισσότερα από ένα κομμάτια. Πάντως τα 2/3 της γης τα κατέχει μια ισχυρή μικρομεσαία τάξη αγροτών—το 67% του συνόλου— με κτήματα 10-200 σκάλες.¹²

Στην άτροφική κυπριακή βιομηχανία οί μισθοί και τή ήμερομίσθια δέν μπόρεσαν νά παρακολουθήσουν τήν άνοδο τών έπιχειρησιακών κερδών (βλ. πίν. 8). Αυτό άποκτā μεγαλύτερη σημασία όταν αναλογιστοϋμε ότι ό φόρος εισοδήματος μόλις φτάνει τώ 21% τών συνολικών κυβερνητικών έσοδών από τή φορολο-

έπειτα ή τουρκική μειονότητα, τώ 18% τού πληθυσμοϋ, κρατήθηκε σκόπιμα τόσο από τήν κυπριακή κυβέρνηση όσο και από τήν τουρκοκυπριακή ήγεσία στό περιθώριο τής οικονομικής εϋημερίας. Σ' αυτή τήν περίπτωση ή κυπριακή κυβέρνηση έπαιξε τώ παιχνίδι τού άντιπάλου τής. Ό οικονομικός έκβιασμός τής

Πίνακας 8

Σχέση μισθών και ήμερομισθίων πρὸς προστιθέμενη άξία (1962-1971)

Τομέας	1962			1971		
	Μισθοί Ήμερομίσθια (1)	Προστιθέμενη άξία (2)	(1):(2) σέ %	Μισθοί Ήμερομίσθια (3)	Προστιθέμενη άξία (4)	(3):(4) σέ %
1. Έξορυκτική βιομηχανία	£ 2.300.431	£ 6.129.892	37,5	£ 3.475.000	£ 11.211.000	30,9
2. Μεταποιητική βιομηχανία	£ 3.666.164	£ 8.661.594	44,9	£ 10.416.000	£ 24.721.000	42,1

Πηγή: Περ. Έργασία, τεϋχ. 4, Λευκωσία 1973. Αναφέρεται σέ Republic of Cyprus, *Census of Industrial Production* 1962, τόμ. II, και *Industrial Production Survey* 1971.

γία. Τώ υπόλοιπο είναι έξιμεσοί φόροι πού έπιβαρύνουν περισσότερο τή χαμηλότερα εισοδήματα.¹³

Τά μεγαλύτερα όμως εισοδήματα και ή μεγαλύτερη εισοδηματική άνισότητα παρατηροϋνται στόν τριτογενή τομέα (έμπόριο, τουρισμός, ύπηρεσίες) πού τώ 1971 συνέβαλε στό ΑΕΠ με 52,7%. Μικρό ποσοστό τών κερδών από αυτόν τόν τομέα κατευθύνονται σέ παραγωγικές επενδύσεις. Τώ υπόλοιπο τροφοδοτεί τήν κατανάλωση και άναπαράγει τόν τομέα ή τοποθετείται σέ πολυτελείς οικοδομές. Η Κύπρος όπως και άλλες παρασιτικές οικονομίες έχει ιδιαίτερα άναπτυγμένο τομέα οικοδομών. Τώ 1973 52% τών άκαθάριστων επενδύσεων πήγαινε στις οικοδομές. Τώ 35% άφοροϋσε κατοικίες. Παρ' όλη όμως τήν οικοδομική δραστηριότητα δέν λύθηκε τώ πρόβλημα τής λαϊκής στέγης. Αντίθετα όξύνθηκε ένώ τή ένοίκια σημείωσαν έπικίνδυνα άνοδικές τάσεις. Έτσι τώ διάστημα 1969-1973 ή άνοδος τών ένοικίων ήταν διπλάσια άπ' ό,τι όλο τώ διάστημα 1957-1969.¹⁴ Αν μάλιστα λάβουμε ύπόψη ότι τήν ίδια περίοδο ή άνοδος τού τιμάρθιμου γενικά ήταν πολύ πιό έντονη άπ' ό,τι προηγούμενα, τότε βγάζουμε τώ συμπέρασμα ότι ή άνοδος τού πραγματικού εργατικού εισοδήματος ήταν πολύ μικρότερη από τήν άνοδο τού χρηματικού.

Στό περιθώριο τής εϋημερίας

Μποροϋμε λοιπόν νά συμπεράνουμε ότι ή βελτίωση τής κυπριακής οικονομίας εϋνόησε κατά κύριο λόγο τήν μικρομεσαία άστική τάξη ένώ σημαντικά τμήματα τού άγροτικού πληθυσμοϋ και τής εργατιάς έμειναν στό περιθώριο τής εϋημερίας. Η πολιτική τής ήγεσίας τού εργατικού κινήματος δέν επέτρεψε σ' αυτά τή στρώματα νά προβάλλουν τίς οικονομικές τους διεκδικήσεις. Από τήν άλλη μεριά ή *sui generis* πολιτική κατάσταση τού Νησιού έμπόδισε αυτή τή δυσαρέσκεια νά εκφραστεί στό πλαίσιο τού συστήματος. Αν είναι αλήθεια ότι οί περισσότεροι όπαδοί τής ΕΟΚΑ Β' προέρχονται από αυτά τή στρώματα, τότε ή όλη ύπόθεση τού παράνομου ένωτικού κινήματος πρέπει νά ιδωθεί και από ένα άλλο πρίσμα, πέρα από τώ κλισέ τών χουντικών και νατοϊκών δακτύλων.

Δέν πρέπει επίσης νά ξεχνάμε ότι από τώ 1964 και

έγινε μπουμεραγκ και γύρισε έναντίον τής, άφοϋ οί Τουρκοκύπριοι όχι μόνο δέν λύγισαν αλλά άπόκτησαν, έκτός από τούς φυλετικούς, θρησκευτικούς και ιδεολογικούς δεσμούς, και κοινά οικονομικά συμφέροντα σέ πρωτοφανή έκταση.

Η κατάσταση μετά από τήν εισβολή και οί μελλοντικές προοπτικές

Έχει επικρατήσει οί έπιπτώσεις στην κυπριακή οικονομία από τήν τουρκική εισβολή τού 1974 νά ξεετάζονται μόνο από τήν ποσοτική τους άποψη. Οί ποιοτικές μεταβολές τής τουρκικής εισβολής είναι όμως πολύ πιό σημαντικές και καθοριστικές για τώ πολιτικό μέλλον τού Νησιού.

Τώ Νησί δέν χωρίστηκε μόνο σέ μιā τουρκοκρατούμενη βόρεια Κύπρο και μιā ελληνική νότια Κύπρο. Ταυτόχρονα χωρίστηκε σέ μιā άγροτική Κύπρο και σέ μιā Κύπρο, άν όχι βιομηχανική, πού πάντως συγκεντρώνει σημαντικές προϋποθέσεις για γρήγορη έκβιομηχάνιση. Συγκεκριμένα, στό βόρειο τμήμα τού Νησιού έβγαινε τώ 80% τής παραγωγής έσπεριδοειδών και τώ 80% τής παραγωγής σιτηρών ένώ μόνο τώ 25% τής βιομηχανικής παραγωγής.¹⁵ Έκεί βρισκόταν και τώ 82% τών τουριστικών εγκαταστάσεων. Ό νότος μετά από τήν καταστροφή βρέθηκε νά διαθέτει σέ άφθονία και φθηνή τιμή τήν πολιτισμότερη παραγωγική δύναμη τού Νησιού: 50.000 άνεργους με ύψηλό πολιτιστικό επίπεδο. Λέμε σέ φθηνή τιμή γιατί μετά από τήν εισβολή οί μισθοί μειώθηκαν από 6,7% για τούς κατώτερους ως 25% για τούς άνώτερους. Οί προϋποθέσεις για τήν έκβιομηχάνιση ύπάρχουν και ή κυβέρνηση προχωρεί με ταχϋ ρυθμό πρὸς αυτή τήν κατεύθυνση. Η Ε.Μ.Ε., πού ως τώ 1960 άνηκε στό συγκρότημα Μποδοσάκη και σήμερα στην ελληνική κοινότητα, προχωρεί στην ίδρυση μεγάλων χημικών, μεταλλευτικών και ήλεκτρολογικών βιομηχανιών. Στά σχέδια αυτά συνεργάζεται στενά με τώ ξένο κεφάλαιο, όπως τήν καναδική Noranda και τήν ιαπωνική Hitachi. Τώ συγκρότημα διαθέτει και τή δική του Τράπεζα

δπου μετέχει ή Bank of America. Μεγάλες έλπίδες στηρίζει ή κυβέρνηση και στο θεσμό τών ελεύθερων βιομηχανικών ζωνών που λειτουργούν ήδη στην Πάφο, τή Λεμεσό και τή Λάρνακα. Έκει θα ίδρυθούν ελαφρές βιομηχανίες που θα συναρμολογούν τά εισαγόμενα ήμέτοια προϊόντα που θα επανεξάγονται σάν έτοια πιά προϊόντα στις χώρες τής Μ. Άνατολής.¹⁶

Έωστόσο άποπερατωθούν αυτές οι βιομηχανικές έγκαταστάσεις, ή εργατική δύναμη δέν πρόκειται νά μείνει άνεμετάλλευτη. Έχει ήδη γίνει άντικείμενο ένός πρωτότυπου έμπορίου. Χιλιάδες Κύπριοι εργάζονται στις σοσιαλιστικές χώρες (ιδιαίτερα Βουλγαρία, Τσεχοσλοβακία). Η άμοιβή τους εκεί περιορίζεται στη στέγη και τήν τροφή τους. Τό υπόλοιπο του μισθού τους συμψηφίζεται με τις εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων που κάνουν έπιχειρήσεις τής Κύπρου, οι όποιες άναλαμβάνουν τήν ύποχρέωση νά τό καταβάλουν στις οικογένειες τών μεταναστών, στην Κύπρο. Άν κρίνουμε όμως άπό τις συχνές διαμαρτυρίες στόν κυπριακό τύπο, ή πληρωμή τών οικογενειών τών μεταναστών τις περισσότερες φορές καθυστερεί πολλούς μήνες.

Τώρα, ποιές πολιτικές λύσεις προδιαγράφει αυτός ό καταμερισμός εργασίας στο γεωγραφικό και έθνικό επίπεδο;

Βραχυπρόθεσμα: Οι οικονομικές διαφορές άνάμεσα στις δύο κοινότητες είναι σε σύγκριση με τό 1960 τεράστιες. Όχι μόνο δέν μπορεί νά γίνεται σοβαρά λόγος για ένιαίο κράτος αλλά και ή λύση του όμοσπονδιακού κράτους με ίσχυρή κεντρική κυβέρνηση δέν θα είναι βιώσιμη. Πιθανότερη λύση είναι ή συνομοσπον-

δία με διακοσμητικές άρμοδιότητες τής κεντρικής κυβέρνησης. Στην περίπτωση αυτή τό βόρειο τμήμα θα είναι ούσιαστικά τουρκική έπαρχία —ήδη ό Ντενκτάς άνακοίνωσε τήν εισαγωγή τής τουρκικής λίρας για έπίσημο νόμισμα— ενώ τό άκρωτηριασμένο έλληνικό τμήμα θα παίζει τό ρόλο νέου Λιβάνου.

Μακροπρόθεσμα: Θα ύπάρχει πάντα ή άπειλή μιās νέας σύγκρουσης, όταν ό γεωργικός βορράς θα έποφθαλμιά τόν βιομηχανικό νότο. Με αυτές τις συνθήκες ή έπιβίωση τής άκρωτηριασμένης Κυπριακής Δημοκρατίας θα είναι έπισηφαλής, και ή Κύπρος θα άποτελεϊ άνοικτ ή λανθάνουσα έστία κρίσης στο χώρο τής Άν. Μεσογείου.

1. Statistisches Bundesamt, *Allgemeine Statistik des Auslandes, Zypern*, Wiesbaden 1971.
2. Κ. Μ. Άγκαστινιώτης, *Ό συνεργατισμός, γέννησις και άνάπτυξις του έν Κύπρω*, Λευκωσία 1965.
3. Central Bank of Cyprus, *Bulletin*, Δεκέμβριος 1975.
4. Στο ίδιο.
5. Statistisches Bundesamt, όπ. παρ.
6. *Third Five Year Plan, 1972-76*, Planning Bureau, Nicosia 1972.
7. Statistisches Bundesamt, όπ. παρ.
8. Central Bank of Cyprus, όπ. παρ.
9. Στο ίδιο.
10. *Τμήμα Συνεργατικής Άναπτύξεως διά τά έτη 1967-1972. Έτήσια Έκθεση*, Λευκωσία.
11. Περιοδικό *Έργασία*, τεύχ. 4, Ιούνιος 1973, Λευκωσία.
12. Statistisches Bundesamt, όπ. παρ.
13. *Έργασία*, τεύχ. 5, Οκτώβριος 1973.
14. *Έργασία*, τεύχ. 4, Ιούνιος 1973.
15. Central Bank of Cyprus, *Annual Report 1974*.
16. *The Times*, 27 Μαΐου 1976, και Ε. Σωτηρίου, «Η Έλληνική Μεταλλευτική Έταιρεία, κύριος μοχλός τής οικονομίας τής Κύπρου», στόν *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 12 Φεβρ. 1976, σελ. 76.

ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ (Συνέχεια άπό τή σελ. 44)

ταστείτε π.χ. ότι οι προεκτάσεις τής ΡUK στις ΗΠΑ (άν ή ΡUK έθνικοποιηθεί στη Γαλλία) αυτονομούνται, οι διάφορες θυγατρικές δηλαδή γίνονται ένα μικρό αυτόνομο συγκρότημα στις ΗΠΑ. Αυτό είναι μιá πιθανότητα, δέν πρόκειται νά άρχίσουμε ούτε οικονομικό ούτε στρατιωτικό πόλεμο στο σημείο αυτό. Ξέρουμε ότι θα είμαστε σε κατάσταση άρκετά μεγάλης έντασης σε πολλά σημεία.

Άντίθετα ύπάρχουν χώρες άλλες που θα έχουν έπίσης περάσει στο σοσιαλισμό ή θα άσκοϋν έθνική πολιτική. Τέτοια θα μπορούσε νά είναι ή περίπτωση τής Ελλάδας ή τής Ισπανίας. Σε παρόμοιες

περιπτώσεις έκείνο που έχουμε προβλέψει —δέν πρόκειται όμως για άπόφαση του κόμματος, είναι άκόμη μιá πρόταση που έγινε στη συνάντηση— είναι νά έπιστρέψουμε τό συντομότερο δυνατόν τις έξαρτημένες σήμερα άπό τήν Πεσινέ έπιχειρήσεις στις λαϊκές δυνάμεις τών χωρών αυτών. Θα άφήσουμε έννοείται τή χώρα ελεύθερη ως προς τήν μέθοδο που θέλει νά χρησιμοποιήσει —έθνικοποίηση, συνεταιρισμός, αυτοδιαχειριζόμενη έπιχείρηση—, αλλά οι εργαζόμενοι, σε τοπική ή έθνική κλίμακα, θα ξαναγίνουν κύριοι τών μηχανισμών παραγωγής.

Άνάμεσα σ' αυτούς τούς δύο πόλους, στις ΗΠΑ, χώρα καπιταλιστική - ιμπεριαλιστική, άπό τήν μιá, και χώρες όπως ή Ελλάδα ή ή Ισπανία άπό τήν άλλη, που θα βρίσκονται στο δρόμο προς τό σοσια-

λισμό, ύπάρχουν όλες οι άλλες περιπτώσεις, και για όρισμένο χρονικό διάστημα θα ύπάρχουν άναμφίβολα καταστάσεις διαφορούμενες και άντιφατικές: π.χ. όρισμένες έπιχειρήσεις σε χώρες τής Άφρικής ή τής Λατινικής Άμερικής ή τής Ν. Ευρώπης θα έξακολοιθήςουν νά έξαρτώνται άπό τά έθνικοποιημένα συγκροτήματα στη Γαλλία, όπως και ή Ρενώ θα συνεχίσει, ίσως, νά έχει για όρισμένο διάστημα θυγατρικές εταιρείες στο έξωτερικό. Πάντως, πρέπει νά προσπαθήσουμε ώστε αυτές οι βιομηχανικές προεκτάσεις τών συγκροτημάτων νά έχουν όλο και λιγότερες δυνατότητες άπόσπασης ύπεραξίας σε παγκόσμια κλίμακα, όλο και περισσότερο χαρακτηριστικά διεθνούς συνεργασίας, θεμελιωμένης σε ισότιμες άνταλλαγές.

Οί πολιτικές δυνάμεις τής Κύπρου (1960-1975)

Β' μέρος

ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Ἡ δημιουργία τῶν ἀστικῶν πολιτικῶν κομμάτων στὴν Κύπρου προετοιμάζεται ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ ἔνοπλου ἀγώνα ὅταν ἡ ἀστική τάξη καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἔχοντας πετύχει νὰ παραμερίσουν τὸ ΑΚΕΛ ὡς καθοριστικὸ παράγοντα στὴ διεξαγωγή τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ κινήματος, συναισθάνονται ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ σταθεροποιήσουν τὶς θέσεις τους στὸ ἐσωτερικὸ πολιτικὸ μέτωπο τῆς Κύπρου, μὲ τὴ δημιουργία ἑνὸς συγκροτημένου κόμματος ποῦ θὰ συνενώνει τὶς συντηρητικὲς δυνάμεις κατὰ τῆς ἀριστερᾶς. Ὡστόσο τὸ πρῶτο ἀστικὸ πολιτικὸ κόμμα, τὸ *Πατριωτικὸ Μέτωπο* (ΠΑ.ΜΕ.) ἰδρύεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1960 καὶ συγκεντρώνει στίς γραμμὲς του ὄλους τοὺς ἀντικομμουνιστὲς ἀγωνιστὲς τῆς ΕΟΚΑ.

Στὴν οὐσία δὲν πρόκειται γιὰ ὀργανωμένο πολιτικὸ κόμμα ἀφοῦ οὔτε συγκεκριμένο πολιτικὸ πρόγραμμα παρουσιάζει οὔτε ἡ κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα του ἀκολουθεῖ ἐνιαία γραμμὴ. Μοναδικὸ κοινὸ σημεῖο εἶναι ἡ ἀνεπιφύλακτη ἀποδοχὴ τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου τοῦ Ἀρχιεπίσκοπου Μακάριου καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν πολιτικὴ του. Ἡ ἔλλειψη κομματικῆς ὀργάνωσης καὶ συγκεκριμένης πολιτικῆς ἰδεολογίας ὑπῆρξαν ἀρκετὰ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ διαφορετικὸς κοινωνικὸς καὶ πολιτικὸς προσανατολισμὸς ἀνάμεσα στὰ διάφορα στελέχη τοῦ ΠΑ.ΜΕ. Πρόκυψαν ἐπίσης διαφορὲς καθαρὰ προσωπικῆς φύσης μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιταχυνθεῖ ἡ διάλυση τοῦ σχήματος αὐτοῦ. Ἔτσι, μεταξὺ 1968 καὶ 1969, καὶ ἐνόψει νέων βουλευτικῶν ἐκλογῶν,

τρὶα νέα πολιτικὰ κόμματα ἰδρύονται ποῦ οἱ ἀρχηγοὶ καὶ τὰ βασικὰ στελέχη τους δροῦσαν ὡς τότε ὑπὸ τὴ σημαία τοῦ ΠΑ.ΜΕ. Πρόκειται γιὰ τὸ *Ἐνιαῖο Κόμμα* ὑπὸ τὸν Γλαῦκο Κληρίδη, τὴν *Προοδευτικὴν Παράταξιν* ὑπὸ τὸν Ὀδυσσεῆ Ἰωαννίδη, καὶ τὸ *Προοδευτικὸ Κόμμα* ὑπὸ τὸν Νικ. Σαμψῶν.

Τὰ κόμματα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν ὡς τὸ 1974 τὴ λεγόμενη «δεξιὰ συμπολίτευση» στὸ καθεστῶς τοῦ Προέδρου Μακαρίου, σὲ ἀντίθεση μὲ ἕνα ἄλλο ἀστικὸ πολιτικὸ κόμμα, τὸ ΔΕΚ (Δημοκρατικὸ Ἐθνικὸ Κόμμα) ποῦ ἀπὸ τὴν ἰδρύσῃ του τὸ 1968, ἀκολουθώντας ἀδιάλλακτη ἐνωτικὴ πολιτικὴ, ἀποτέλεσε τὴν ἀντιπολίτευση στὴν πολιτικὴ γραμμὴ τοῦ Κυρίου Προέδρου. Στὴν ἀνάλυση τῶν κομμάτων αὐτῶν ποῦ θὰ ἐπιχειρήσουμε, συμπεριλαμβάνουμε καὶ τὴ *Δημοκρατικὴ Παράταξιν*, ὑπὸ τὸν Σπύρο Κυπριανοῦ, ποῦ ἡ ἰδρύσῃ της (Μάης 1976) ὡς νέου κομματικοῦ φορέα τῆς πολιτικῆς τοῦ Μακάριου, ὑποδηλώνει τὶς ἔντονες διαφοροποιήσεις καὶ ἀνακατατάξεις στὸ χῶρο τῶν συντηρητικῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς Κύπρου κατὰ τὴ διετία 1974-1976.

Τὸ Ἐνιαῖο Κόμμα Ἐθνικοφρόνου Συμπολιτεύσεως (Δημοκρατικὸς Συναγερμὸς)

Ὁ Πρόεδρος τῆς κυπριακῆς Βουλῆς Γλαῦκος Κληρίδης ποῦ ὡς τὸ 1974 καὶ ἡ συμπολίτευση καὶ ἡ ἀντιπολίτευση τὸν θεωροῦσαν διάδοχο τοῦ Προέδρου Μακαρίου, ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους πολιτικοὺς ἡγέτες ποῦ κινήθηκαν, ὅταν διαλύθηκε τὸ ΠΑ.ΜΕ., γιὰ τὴν

Ίδρυση νέου πολιτικού κόμματος, με συναρχηγό στην κίνηση αυτή τόν τ. ύπουργό Έσωτερικών και Άμύνης Πολύκαρπο Γεωργιάδη.

Βασικός παράγοντας που καθόριζε τις διαστάσεις του Ένιαίου Κόμματος ήταν ή σύλληψη του ως ενός και μόνου κόμματος κεντροδεξιάς τοποθέτησης που θα άσκούσε συμπολιτευτικό έργο στην κυβέρνηση Μακαρίου. Κατά την πριν από την ίδρυση του περίοδο αναφέρονταν διαβουλεύσεις μεταξύ διαφόρων πολιτικών παραγόντων του Νησιού, ακόμη και συζητήσεις στο Ύπουργικό Συμβούλιο. Καί ή κατάληξη δημιούργησε την άπορία: γιατί μετά από τόσες συνεννοήσεις δεν έπιτεύχθηκε ή δημιουργία ενός πανίσχυρου Ένιαίου Κόμματος; Η έρμηνεία που δίνεται είναι ότι ο Πρόεδρος Μακάριος «δεν ήθελε ισχυρό τόν Γλαύκο Κληρίδη, γιατί φοβόταν πώς θα έχανε τόν έλεγχο τών πραγμάτων». Άν και ή πολιτική λογική του είδους αυτού άνήκει σε παροχημένη έποχή, έντούτοις άνταποκρίνεται στην κυπριακή πραγματικότητα, στο μέτρο που ο Γλ. Κληρίδης, έκφραστής του μεγάλου κυπριακού κεφαλαίου και με σαφώς φιλοδυτικό προσανατολισμό, βρισκόταν έξαρχής σε αντίθεση με τόν Άρχιεπίσκοπο Μακάριο που ύποστήριζε τόν εκκλησιαστικό κεφάλαιο και τόν συνεργατισμό, ένω για την έπιτυχία του έθνιοαπελευθερωτικού άγώνα άναζητούσε τά διεθνή στηρίγματα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Κατά συνέπεια, ο Μακάριος, έχοντας συνείδηση του γεγονότος ότι ή διάσπαση και ο πολυκομματισμός στην πολιτική ζωή θα άντισταθμίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, από την πανίσχυρη θέση του που του παρείχε τή δυνατότητα να παραμένει «ύπεράνω κομμάτων», ένθάρρυνε τή δημιουργία και άλλου κόμματος δεξιάς τοποθέτησης (πρόκειται για τήν Προοδευτική Παράταξη). Έπιδίωκε έτσι τόν περιορισμό τής δύναμης του Γλ. Κληρίδη ως διαδόχου του στην προεδρία τής Δημοκρατίας, έφόσον, σε τελευταία άνάλυση, είχε άποδειχθεί πώς ο τ. Πρόεδρος τής Βουλής δεν θα ήταν συνεχιστής τής «μακαριακής πολιτικής» αλλά φορέας ενός διαδόχου σχήματος τών Άμερικανών για τήν Κύπρο.

Κατά τόν ίδιο τόν Γλαύκο Κληρίδη, τó «Ένιαίο» είναι ένα «προοδευτικό κόμμα τής δεξιάς στο όποιο ύπάρχουν σοσιαλιστικές τάσεις». Η παρουσία εξέλιου σ' αυτό του Τάσου Παπαδόπουλου, του δραστήριου ύπουργού Έργασίας τών κυβερνήσεων Μακαρίου (1960-1970), άποτελούσε, κατά τόν Γλ. Κληρίδη, άπόδειξη τών προοδευτικών τάσεων του κόμματος. Είναι όμως γεγονός ότι ο Τ. Παπαδόπουλος, δυναμικός και φιλόδοξος πολιτικός, θεωρούσε τή δράση του στο πλαίσιο του «Ένιαίου» μάλλον περιστασιακή, στηριζόμενος περισσότερο σε έξωκομματικές δυνάμεις, σε περίπτωση που θα διεκδικούσε τήν Προεδρία τής Δημοκρατίας. Τό «Ένιαίο» θέλησε να έμφανιστεί, χωρίς έπιτυχία, σάν ο άποκλειστικός κομματικός φορέας του καθεστώτος του Μακαρίου. Χωρίς όμως να προχωρήσει στην όργάνωση ισχυρής κομματικής δομής, συγκέντρωσε στις γραμμές του τά πιο άντιφατικά στοιχεία. Είναι χαρακτηριστικό πώς τó 1973 τó κόμμα διχάστηκε στο έρώτημα άν έπρεπε να ύποστηρίξει ή όχι τόν Μακάριο στις προεδρικές εκλογές, ένω τó 1974 παρέπεμψε τόν Πρόεδρο Μακάριο και τόν Γ. Γρίβα στόν στρατηγό Γκιζίκη για να τούς λύσει τις διαφορές. Τό «Ένιαίο» ύπήρξε επίσης άνεξάντλητη πηγή που τροφοδότησε και επάνδρωσε με στελέχη τήν

ΕΟΚΑ Β' ένω πολλά μέλη του πήραν ένεργό μέρος στο πραξικόπημα. Δύο βουλευτές του που χρημάτισαν «ύπουργοί» στην «κυβέρνηση τών όχτώ ήμερών» διακήρυξαν, άργότερα, πώς εξακολουθοϋν να άνήκουν στο «Ένιαίο», και δεν διαγράφηκαν από τó κόμμα παρά μετά από τόν Δεκέμβριο του 1974, άφου είχε προηγηθεί ή από τó σύνταγμα προβλεπόμενη έκπτωσης τους από τó βουλευτικό αξίωμα.

Ο Γλ. Κληρίδης μετά από τó 1974 και όσπου να άπομακρυνθεί όριστικά από τó προσκήνιο τών διακομματικών συνομιλιών, ύπήρξε άντικείμενο σφοδρής πολεμικής τόσο στην Έλλάδα όσο και στην Κύπρο. Άν και τά λάθη και οι παραλείψεις που βαρύνουν τόν τ. Πρόεδρο τής Κυπριακής Βουλής χρονολογούνται από τήν έποχή που σάν εκπρόσωπος τής νεοσύστατης Δημοκρατίας «διαπραγματεύοταν» τή σύνταξη του συντάγματος της, οι ευθύνες δεν άνήκουν άποκλειστικά σ' αυτόν, αλλά σ' όλους όσους άνέχθηκαν ή άγωνίστηκαν, συνειδητά ή άσυνείδητα, για τή διαώνιση του πολιτικού συστήματος τής Κύπρου, συστήματος που επέτρεπε τή διείσδυση τών ξένων δυνάμεων και τήν άνερόχλητη δράση τών προγεφυρωμάτων τους που διασποϋσαν τó έσωτερικό μέτωπο. Η «περίπτωση Κληρίδη» άποτελεί έκφραση τών άντιφάσεων του συστήματος αυτού που κάθε άλλο παρά εύνοουσε τόν άγώνα του έλληνοκυπριακού λαού.

Συνέπεια τών πρόσφατων εξελίξεων που σχετίζονται με τήν τακτική του Γλ. Κληρίδη στις διακομματικές συνομιλίες, ήταν ή μετατόπιση του «Ένιαίου» εκτός τών «φιλομακαριακών» δυνάμεων και ή σημαντική μείωση τής έπιρροής του στις λαϊκές μάζες. Άποτέλεσμα τής προσπάθειας του «Ένιαίου» να άναπτύξει αυτόνομη πολιτική δραστηριότητα, ήταν ή διάλυση του και ή ταυτόχρονη ίδρυση του «Δημοκρατικού Συναγερευμού» που συγκροτήθηκε με βάση τó «Ένιαίο», όρισμένους βουλευτές τής «Προοδευτικής» και άνεξάρτητους συντηρητικούς πολιτευτές. Τήν ίδρυση και συγκρότησή του που άνέλαβε ο Τ. Παπαδόπουλος, άκολούθησε έκστρατεία τών δημοσιογραφικών του όργάνων και τών στελεχών του έναντίον του ΑΚΕΛ που κατηγορείται ότι κήρυξε έξοντωτικό πόλεμο στο «Δημοκρατικό Συναγερευμό» με τήν άπόφασή του να προοδότησει με ψήφους άλλα κόμματα τής δεξιάς (ύπονοώντας τή Δημοκρατική Παράταξη) ώστε να κερδίσουν τις εκλογές σε βάρος του κόμματος του Γλ. Κληρίδη. Άποκλείοντας από τó κόμμα του εκείνους που καλόπιστα παρασύρθηκαν είτε από τά ιδανικά τής ένωσης είτε από τήν προπαγάνδα τών Έλλήνων χουντικών, ο Γλ. Κληρίδης διακηρύττει πώς κύριος στόχος πρέπει να είναι ή «συμπαράταξη τών φιλελευθέρων προοδευτικών δυνάμεων τής δεξιάς», άποκλείοντας όποιοδήποτε συμβιβασμό που θα ριμοδοτούσε τó ΑΚΕΛ.

Η Προοδευτική Παράταξη

Η πρωτοβουλία για τήν ίδρυση τής Προοδευτικής Παράταξης που προήλθε από τόν Άνδρέα Άζίνα, πρόεδρο τής Παναγροτικής Ένώσεως Κύπρου και διοικητή του ισχυρού συνεργατικού κόμματος του Νησιού, ένθαρρύνθηκε, για τούς λόγους που προαναφέραμε, από τόν Μακάριο με τελικό άποτέλεσμα να διασπαστεί ή δεξιά, και τó «Ένιαίο» να μην μπορέσει

νά κερδίσει την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή. Έξάλλου, οι παράγοντες και οι λοιποί εκφραστές της δεξιάς στην Κύπρο ήταν τόσο πολλοί, ώστε με την ίδρυση του «Ενιαίου» ήταν αδύνατο να περιληφθούν όλοι στο εκλογικό του ψηφοδέλτιο ή να ικανοποιηθούν άλλοι με μια θέση στην ιεραρχία του κόμματος· και ο Α. Άζίνας κέντρισε τη φιλοδοξία των στελεχών αυτών για την ίδρυση ενός αυτόνομου κόμματος, του οποίου θα ήταν ο ουσιαστικός αρχηγός, για να ξεασφαλίσει επιπλέον μέσα στη Βουλή την έγγυση ότι κανένας δεν θα ασχοληθεί με τα συμφέροντα του συνεργατισμού. (Ήδη από διάφορους κύκλους υποστηριζόταν η ιδέα επιβολής κοινοβουλευτικού έλεγχου στα θέματα του συνεργατισμού, πράγμα που δεν επιθυμούσε ο Α. Άζίνας.)

Η «Προοδευτική» περιέλαβε στις γραμμές της αρκετούς «άντιμακαριακούς» ενώ την αρχική συλλογική της ήγηση, την οποία αποτελούσαν στην πλειοψηφία στελέχη της ΠΕΚ, ανέλαβε ο διορισμένος δήμαρχος Λευκωσίας Όδυσσεάς Ίωαννίδης που αρχικά είχε ταχθεί υπέρ του «Ενιαίου». Στις βουλευτικές εκλογές του 1970 συγκέντρωσε το 17,9% των ψήφων και κατέλαβε 7 έδρες στη βουλή. «Αν και ήταν απόλυτα ευθυγραμμισμένη με την κυβερνητική πολιτική, έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην επίλυση των προβλημάτων του αγροτικού πληθυσμού, και η προπαγάνδα της στρεφόταν «στην καλλιέργεια του ελληνικού φρονήματος των Κυπρίων» ενώ συχνά κατήγγειλε «την παρακμή των ελληνικών ιδανικών» στο Νησί και εξέφραζε «την επιθυμία επιστροφής στην εποχή όπου ο εθνικιστικός ζήλος ήταν τιμή και όχι όνειδος».

Τοποθετημένη στη δεξιά πτέρυγα της συντηρητικής συμπολίτευσης, η «Προοδευτική» έφοδιασε με πολλά στελέχη της τόν κυβερνητικό σχηματισμό την περίοδο του πραξικοπήματος αλλά και μετά από αυτό. Διαλυμένη ουσιαστικά μετά από την κρίση του 1974, επίσημοποίησε τη διάλυσή της τόν Μάη του 1976 όταν το μεγαλύτερο μέρος των στελεχών της προσυπέγραψε την ιδρυτική πράξη της Δημοκρατικής Παράταξης διακηρύσσοντας «τη βεβαιότητα ότι (ή Δημοκρατική Παράταξη) θα γίνει ισχυρός πόλος έλξεως και συνενώσεως των κατακερματισμένων δημοκρατικών προοδευτικών και αγωνιστικών δυνάμεων».

Το Προοδευτικό Κόμμα

Ο Ν. Σαμπών, από τους πιό έμπιστους υπαρχηγούς του Γ. Γρίβα την περίοδο της ΕΟΚΑ, μετά από την ανεξαρτησία ήταν ο μόνος δημόσιος άνδρας της Κύπρου που διατηρούσε στενές σχέσεις και με τόν στρατηγό Γρίβα και με τόν Πρόεδρο Μακάριο.

Στις αρχές του 1969, αγνοώντας την πρόθεση τών Κληρίδη και Γεωργιάδη να τόν συμπεριλάβουν στο Ένιαίο, εξέγγειλε την ίδρυση του Προοδευτικού Κόμματος και άρχισε έξορμήσεις στην ύπαιθρο καταφερόμενος έναντιόν όλων τών άλλων πολιτικών παρατάξεων.

Οί στόχοι του Προοδευτικού Κόμματος όπως αποκρυστάλλωθηκαν κατά τούς 14 μήνες της ύπαρξής του, ήταν: «γκρέμισμα τών Κάστρων της Φαυλοκρατίας, Εύνοιοκρατίας, και Συνωμοτικών καταστάσεων...», «άνοικοδόμηση νέων Κάστρων της Καθάρσεως, της Έθνικης Άναμορφώσεως και της Κοινωνικής

Δικαιοσύνης...». Με έντονη άντικομμουνιστική προπαγάνδα και αδιάκοπη συνθηματολογία υπέρ της «Γνησίας Ένώσεως», ή πολιτική του Προοδευτικού Κόμματος προκαλούσε αρχικά τη δυσπιστία της ΠΕΚ, που είχε ιδρύσει μόν την Προοδευτική Παράταξη αλλά επιζητούσε ταυτόχρονα τη διεύρυνσή της με στελέχη που δεν προέρχονταν αποκλειστικά από την αγροτική τάξη. Τελικά, έναν μήνα πριν από τις βουλευτικές εκλογές, το Προοδευτικό Κόμμα με απόφαση της «Συλλογικής ήγησης του» που ήταν διαρθρωμένη με την μορφή «σιωδους κυβερνήσεως», και που περιλάμβανε άτομα που δεν διακρίνονταν για τη «φιλομακαριακή» τους τοποθέτηση —όπως ο Άχιλλέας Αιμιλιανίδης, ο υπεύθυνος της νεολαίας Άνδρέας Παρισινός, ο γιατρός Φειδίας Παρασκευίδης— αποφάσισε να συγχωνευθεί με την «Προοδευτική» υπό τη σημαία της οποίας ο Ν. Σαμπών εκλέχτηκε βουλευτής το 1970.

Η Δημοκρατική Παράταξη

Ο Σπύρος Κυπριανού, τ. ύπουργός Έξωτερικών της Κυπριακής Δημοκρατίας (1960-1972), που παραιτήθηκε όπως είναι γνωστό μετά από έκβιασμό της ελληνικής χούντας, αποφάσισε να δραστηριοποιηθεί πολιτικά ιδρύοντας τόν Μάη του 1976 τη Δημοκρατική Παράταξη. Ήδη από το 1972 οί εκπρόσωποι της στρατιωτικής δικτατορίας στην Κύπρο, με πρόθεση να δημιουργήσουν ή και να υποδουλήσουν έσωτερικές αντιθέσεις στο χώρο της συντηρητικής συμπολίτευσης, καλλιεργούσαν συστηματικά τη φήμη ότι ο Σ. Κυπριανού σκόπευε να πολιτευτεί, ενώ αντίθετα ο τ. Ύπουργός Έξωτερικών απόφευγε με προσοχή να δημιουργήσει προβλήματα στην κυπριακή ήγηση. Μετά από τόν Δεκέμβριο του 1974 ή σφοδρή αντίθεση του Γλ. Κληρίδη απέτρεψε τη φημολογούμενη επανοποθέτηση του Σ. Κυπριανού στο Ύπουργείο Έξωτερικών, και έτσι ο τελευταίος πρόσφερε τις ύπηρεσίες του σαν απλό μέλος της κυπριακής αντιπροσωπείας στα Ήνωμένα Έθνη.

Η ίδρυση της Δημοκρατικής Παράταξης που έγινε με την προτροπή του Αρχιεπίσκοπου Μακάριου, θεωρείται γεγονός με αποφασιστική σημασία για τις πολιτικές εξελίξεις της Κύπρου. Ο Σ. Κυπριανού, στην ιδρυτική πράξη του Κόμματος δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην, κατά προτεραιότητα, ικανοποίηση τών βασικών αίτημάτων τών εργαζομένων, σύμφωνα με τις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που έχουν δημιουργηθεί, διακηρύσσει την «ανάγκη ένότητος όλων τών πατριωτικών, δημοκρατικών δυνάμεων για να μπορέσουν να διαδραματίσουν τόν ρόλο που πρέπει στόν αγώνα για την επιβίωση και την εθνική δικαίωση». Ίδιαίτερη σημασία αποδίδει ή Δημοκρατική Παράταξη στις έλληνοκυπριακές σχέσεις υποστηρίζοντας ότι «ή συμπαράσταση της Ελλάδος, της ελληνικής κυβερνήσεως, του πολιτικού κόσμου, και του ελληνικού λαού είναι και θα είναι τόν κύριο στήριγμα της Κύπρου». Η Δημοκρατική Παράταξη είναι ένα προοδευτικό κόμμα του κέντρου με στόχο την αποφυγή της πόλωσης στην πολιτική ζωή της Κύπρου και τη σταθεροποίηση της αστικής τάξης στην πολιτική έξουσία, με ταυτόχρονες παραχωρήσεις προς τούς εργαζομένους.

«Όπως προκύπτει τέλος από τις προεκλογικές εκτιμήσεις, ή εμφάνιση και ή δραστηριοποίηση του Σ. Κυπριανού στο πολιτικό προσκήνιο, προσελκύει σημαντικό αριθμό εκλογέων· ή δύναμή του αυτή παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω της διαπίστωσης «ότι χαιρεί της απόλυτου εμπιστοσύνης του Προέδρου Μακαρίου». Είναι χαρακτηριστικό ότι εκτός από το 17,9% που προσχώρησε στη Δημοκρατική Παράταξη από την «Προοδευτική», ο Σ. Κυπριανού έχει προσελκύσει την μεγάλη μάζα των οπαδών του Μακαρίου που υποστήριζαν τον Γλ. Κληρίδη, ενώ διεκδικεί σημαντικό μέρος των εκλογέων που απείχαν από τις εκλογές του 1970 (ποσοστό άποχης 24,2%). Παράλληλα συγκεντρώνει την εκτίμηση των ήγετων και μαζών του ΑΚΕΛ και της ΕΔΕΚ που δεν κρύβουν σε δημόσιες ομιλίες την επιθυμία τους να συνεργαστούν με τη Δημοκρατική Παράταξη, ενώ θεωρούν τον Σ. Κυπριανού νέο Πρόεδρο της Βουλής που θα προκύψει από τις εκλογές της 5ης Σεπτεμβρίου.

Το Δημοκρατικό Έθνικό Κόμμα (ΔΕΚ)

Το μόνο έλληνοκυπριακό πολιτικό κόμμα που αντιπολιτευόταν τον Πρόεδρο Μακάριο ήταν το ΔΕΚ υπό την ήγεσία του ψυχιάτρου Δρα Ευδόκα. Το ΔΕΚ ιδρύθηκε λίγο πριν από τις προεδρικές εκλογές του 1968, ουσιαστικά όμως αποτελεί συνέχεια ενός άλλου κόμματος της αντιπολίτευσης, της Δημοκρατικής Ένωσης που ιδρύθηκε το 1959 από τον Γιάννη Κληρίδη (πατέρα του Γλαύκου Κληρίδη) και συγκέντρωνε στις τάξεις της εκείνα τα μέλη της ΕΟΚΑ που παρέμειναν έξω από τα κελεύσματα του Γ. Γρίβα, αμετάπειστα έχθρικά προς τις συμφωνίες της Ζυρίχης. Ο Γιάννης Κληρίδης, πρώην εκλεγμένος δήμαρχος Λευκωσίας (1946-1949), ήταν ο αντίπαλος του Μακαρίου στις προεδρικές εκλογές του 1959, υποστηριζόμενος από τη Δημοκρατική Ένωση και το ΑΚΕΛ, στο οποίο και όφειλε το 33% των ψήφων που συγκέντρωσε, αφού ή Δ.Ε., όπως φάνηκε από την μετέπειτα δράση της, είχε άσημαντη απήχηση στο λαό.

Η ίδρυση του κόμματος και το πολιτικό του πρόγραμμα

Η ίδρυση του ΔΕΚ συνδέεται γενικότερα με την εξέλιξη του ένωτικού κινήματος στην Κύπρο μετά από το 1968. Τον ιδρυτικό του πυρήνα τον αποτέλεσε ένα σημαντικό τμήμα στελεχών της Ένωτικής Παράταξης που συγκεντρωμένα γύρω από τον Δρα Τ. Ευδόκα καλλιεργούσαν την άποψη της πολιτικής μεθόδευσης τόσο του ένωτικού αγώνα όσο και της αντιπολίτευσης στην κυβέρνηση Μακαρίου. Τέλος ο Δρ Ευδόκας και οι υποστηρικτές του, μετά από μια «ανάμετρωση» με τα «σκληρά» ένωτικά στοιχεία, επιβάλλουν τις απόψεις τους και αποφασίζεται ή ίδρυση του ΔΕΚ ως κομματικού φορέα της Ένωτικής Παράταξης.

Το ΔΕΚ εμφανίζεται στον κομματικό στίβο στις προεδρικές εκλογές του 1968, υποστηρίζοντας την υποψηφιότητα του προέδρου του Δρα Ευδόκα. Κατά κοινή ομολογία, οι συνθήκες διεξαγωγής της εκλογικής αναμέτρησης δεν ήταν και τόσο ευνοϊκές για τον αντίπαλο του Μακαρίου. Ο Τ. Ευδόκας συγκέντρωσε 3,4% των ψήφων, όχι όμως εξαιτίας της «τρομοκρατίας» που είτε ασκήθηκε από κυβερνητικά όργανα είτε

συγκαλύφθηκε απ' αυτά», όσο γιατί οι λαϊκές μάζες έμειναν άπαθείς στην ένωτική συνθηματολογία που δεν ανταποκρινόταν στις νέες οικονομικοκοινωνικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην Κύπρο.

Μετά από τις εκλογές του 1968 συνέχεται το ιδρυτικό συνέδριο του ΔΕΚ που ψηφίζει το καταστατικό και χαράσσει το γενικό πολιτικό του πρόγραμμα. Το ΔΕΚ υποτίθεται πως ξεκίνησε σαν «κόμμα δημοκρατικών και προοδευτικών αρχών». Στο ιδρυτικό συνέδριο πολλοί υποστήριξαν την μετονομασία του σε Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα ενώ ή πρώτη διοικούσα επιτροπή αποτελείται από μια ομάδα νέων έπιστημόνων, που επιδίωκαν με την κομματική οργάνωση τη διαφοροποίηση του κόμματος από τα άκραία στοιχεία της ένωτικής παράταξης. Το πολιτικό του πρόγραμμα έδινε φυσικά την προτεραιότητα «στην επιδίωξη της Ένώσεως δια της Αυτόδιαθέσεως». Ο πολιτικός άγώνας του όμως εξαντλείται κυρίως στη σειρά πολεμική στον Πρόεδρο Μακάριο που τον κατηγορούσε ότι εγκαθίδρυσε στην Κύπρο «δικτατορία έλεεινης μορφής» (!).

Το ΔΕΚ ήταν αντίθετο με τις διακοινοτικές συνομιλίες τις οποίες χαρακτήριζε «φιάσκο», και «έντεχνη προσπάθεια οριστικής ματαιώσεως της πολυποθήτου Ένώσεως», που όφειλε να παραμείνει πρωταρχικός στόχος του αγώνα. Όσο για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής, κατά τον Δρα Ευδόκα, μόνη λύση ήταν «να καταστεί ή Κύπρος ένα δεύτερο Ισραήλ της Μέσης Ανατολής». Να ένδυναμωθεί δηλαδή ή κυπριακή άμυνα με τέτοιο τρόπο ώστε «να καταστεί αυτοδύναμη». Το ΔΕΚ επέκρινε επίσης δορυμνάτα την άδέσμευτη έξωτερική πολιτική του Μακαρίου διακηρύσσοντας πως «ή Κύπρος ανήκει στον δυτικό κόσμο» και πως «τα ζωτικά (μας) συμφέροντα επιβάλλουν τον προσανατολισμό της έξωτερικής πολιτικής προς τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες». Έντονη ήταν επίσης ή αντικομμουνιστική προπαγάνδα του ΔΕΚ που πολλές φορές, παίρνοντας δξύτερη μορφή, στρεφόταν κατά συγκεκριμένων προσώπων του κυβερνητικού μηχανισμού, ζητώντας την απομάκρυνσή τους «ως αντίστρατευομένων εις τα έθνικά ιδεώδη» (π.χ. του Μιλτιάδη Χριστοδούλου, γενικού διευθυντή του γραφείου δημοσίων πληροφοριών, ή του Ζήωνα Ρωσσίδη, μόνιμου αντιπροσώπου της Κύπρου στον ΟΗΕ κ.ά.).

Η τακτική του ΔΕΚ ως προς τον στρατηγό Γρίβα και την έλληνική δικτατορία

Το ΔΕΚ ενώ ξεκίνησε στην αρχή με προοπτική να εξελιχθεί σε συγκροτημένο πολιτικό φορέα, γρήγορα κατέληξε σε ένα άνοργάνωτο σχήμα που δρούσε στη βάση μιας αδιάκοπης συνθηματολογίας χωρίς να εκπροσωπεί στην ουσία καμία από τις πολιτικές τάσεις που υπήρχαν στον έλληνοκυπριακό λαό. Η λαϊκή του βάση, ένα κράμα ιδεαλιστών (ό αρχικός πυρήνας γύρω από τον Δρα Ευδόκα) δυσαρεστημένων κάθε είδους και συμπερονοτόλων, ήταν στην πραγματικότητα έτερόφωτη. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνούμε πως «φυσικός» ήγέτης της ένωτικής παράταξης, την οποία εκπροσωπούσε το ΔΕΚ, ήταν ο Γ. Γρίβας, ο οποίος παρέμεινε υπό την επιρροή των αδιάλλακτων ένωτικών στοιχείων που βρίσκονταν εκτός του ΔΕΚ. Τα στοιχεία αυτά έπηρεασαν ακόμη τον στρατηγό Γρίβα να ταχθεί δημόσια κατά του ΔΕΚ τόσο στις προεδρικές εκλογές του 1968 όσο και στις βουλευτικές του

1970. Και όταν ο Γ. Γρίβας τον Σεπτέμβριο του 1971 κατεβαίνει στην Κύπρο και λίγο αργότερα ιδρύει την ΕΟΚΑ Β', μεγάλο μέρος των οπαδών του ΔΕΚ και ιδιαίτερα της νεολαίας απορροφάται από την κίνηση που δημιουργήθηκε γύρω του.

Έξαρχής το ΔΕΚ τάχθηκε ενάντια στη δημιουργία και την τρομοκρατική δράση της ΕΟΚΑ Β', ενώ λίγο πριν είχε αρχίσει έντονη δημοσιογραφική εκστρατεία κατά της ελληνικής χούντας στην οποία απέδιδε την ευθύνη για την τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στο Νησί. Στην πραγματικότητα, ενώ μετά από τις βουλευτικές εκλογές φαινόταν ότι η πολιτική ζωή της Κύπρου θα οργανωνόταν με βάση τις πραγματικές οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες του τόπου, έναν χρόνο αργότερα κυριαρχούσε μια πολιτική πόλωση· ο λαός χωρίστηκε σε δύο άκραίες παρατάξεις, τους «μακαριακούς» και τους «άντιμακαριακούς» και η μεταξύ τους σύγκρουση έπαιρνε καταστροφικές διαστάσεις. Κατά τον Δρα Ευδόκα «η ελληνική δικτατορία βοήθησε αποφασιστικά να ενταθεί η πόλωση και να διευρυνθεί το χάσμα με το να ένθαρρύνει και να εξοπλίζει τα άκραία αντιμακαριακά στοιχεία».

Η θέση του κόμματος ήταν ότι ο Γ. Γρίβας παρέμεινε μέχρι τέλους σταθερά εναντίον της χούντας, αν και ο Γρίβας γνώριζε ότι το ΔΕΚ πιθανόν να είχε εγκαταστήσει κάποια έπαφή μαζί της, λίγο πριν από το θάνατό του.

ΟΙ ΕΞΩΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Θα εξετάσουμε διαδοχικά την Έκκλησία και τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα στην Κύπρο. Αν και η καθεμιά από τις ιθύνουσες αυτές ομάδες θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, εισαγωγικά, ότι χαρακτηριστικό γνώρισμα της κυπριακής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας ήταν η κοινή επιδίωξη των δύο αυτών κοινωνικών δυνάμεων να διατηρήσουν τις σχέσεις που επέβαλλε ο πύθ ακαμπτos κοινωνικός συντηρητισμός. Μετά την ανάπτυξη του θέματος αυτού θα αναφερθούμε συνοπτικά στις πολιτικές δυνάμεις των Τουρκοκυπρίων.

Η Έκκλησία

Αν για όλους τους άλλους χριστιανικούς λαούς που ήταν υπόδουλοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και ιδιαίτερα για την Ελλάδα, το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας έχει συνέπεια την μείωση της επιρροής της Έκκλησίας και την αντικατάστασή της στα «έθναρχικά της καθήκοντα» από το κράτος, δεν συνέβη το ίδιο και στην Κύπρο, όπου τη θέση των Τούρκων κυριάρχων κατέλαβαν από το 1878 οι Βρετανοί.

Η Έκκλησία συνέχισε να δραματίζει σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου και κατά τη διάρκεια της βρετανικής κυριαρχίας, αφού εξαιτίας της έλλειψης μόνιμου αντιπροσωπευτικού σώματος και οργανωμένων πολιτικών κομμάτων, ο Αρχιεπίσκοπος παρέμενε, όπως και κατά την Τουρκοκρατία,

Έτσι το ΔΕΚ, όταν ιδρύθηκε η ΕΟΚΑ Β' θέλησε να απευθυνθεί στην μάζα εκείνη των μετριοπαθών ένδοξων που έμεινε αδιάφορη ή έστω άπλως θεατής της δράσης της ΕΟΚΑ Β'. Το τμήμα όμως αυτό του λαού δεν ήταν ύπολοισμο, και το ΔΕΚ κατέληξε στην άφάνεια αφού τον Δεκέμβριο του 1972 το δημοσιογραφικό του όργανο Γνώμη διέκοψε την έκδοσή του, και τον Ιανουάριο του 1973 ο Δρ Ευδόκας παραιτήθηκε από την ηγεσία του κόμματος.

Μετά από το 1974 το ΔΕΚ δραστηριοποιήθηκε και ο Δρ Ευδόκας ανέλαβε και πάλι την ηγεσία του, για να τον διαδεχθεί στις αρχές του 1976 ο Ρένος Χριστοδουλίδης. Σήμερα το ΔΕΚ παρόλο που δεν διαθέτει δικό του δημοσιογραφικό όργανο, που θα επέτρεπε να προσδιορίσουμε με σαφήνεια τον πολιτικό χώρο που καλύπτει, και η κομματική του διάρθρωση είναι άσημαντη, φαίνεται πως επιζητεί να περιλάβει στις γραμμές του εκείνα τα στοιχεία της ένδοξης παράταξης που «μετανόησαν μετά την καταστροφή στην οποία συνέβαλαν με την αδιάλλακτη στάση τους κατά το παρελθόν νομίζοντας ότι αγωνιζόμενοι για την πτώση του Μακαρίου θα συνέβαλαν στην πραγμάτωση της Ένώσεως» και που «ειλικρινώς θέλουν να συμβάλουν στην τωρινή φάση του αγώνα του έλληνοκυπριακού λαού».

ο μόνος εκλεγμένος από τον λαό ηγέτης. Έξάλλου το θρησκευτικό συναίσθημα ήταν πολύ βαθιά ριζωμένο, κυρίως στον αγροτικό πληθυσμό του Νησιού, και οι ιερείς, που επίσης εκλέγονταν από το λαό με μυστική και καθολική ψηφοφορία, αντιπροσώπευαν για τις λαϊκές μάζες όχι μόνο την «Αυτοκέφαλη Έκκλησία της Κύπρου», αλλά και την μόνη νόμιμη εξουσία, εκείνη δηλαδή που δρούσε ανεξάρτητα από τη βρετανική διοίκηση.

Η πολιτική ισχύς της Έκκλησίας συσχετίζεται επίσης και με το γεγονός ότι ήταν και είναι η ισχυρότερη οικονομική δύναμη της Κύπρου. Σύμφωνα με την μοναδική οργανωμένη απογραφή που έγινε στην Κύπρο το 1960 η Έκκλησία είναι ο μεγαλύτερος —και ο μόνος μεγάλος— ιδιοκτήτης καλλιεργήσιμης γης στο Νησί. Το σύνολο των σκαλών που κατέχει η Έκκλησία εκτιμάται στις 1.300.000 ή 40% περίπου του συνόλου της καλλιεργήσιμης γης. Πολυάριθμα είναι επίσης τα ακίνητα που κατέχει, και η αξία τους υπολογίζεται σήμερα, παρά τις απώλειες που προξένησε η τουρκική εισβολή, σε 7.000.000 λίρες. Σημαντικές είναι επίσης οι επενδύσεις σε διάφορους παραγωγικούς τομείς της κυπριακής οικονομίας, όπως π.χ. στον τουρισμό, στις μεταφορές, στο εμπόριο.

Παίροντας λοιπόν υπόψη την πολιτική και οικονομική της δύναμη καθώς και το παράδειγμα που έδωσε η Έκκλησία της «Μητέρας Πατρίδας» κατά το 1821, η Κυπριακή Έκκλησία αναλαμβάνει την ηγεσία του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, που λήγει το

1959, όχι βέβαια με την πραγματοποίηση της Ένωσης, αλλά με την ίδρυση ενός «ανεξάρτητου» κυπριακού κράτους. Από το 1960 η πολιτική ήγηση περνά από την Έκκλησία στα χέρια μιας νέας πολιτικής έλίτ που εκπροσωπεί την ανερχόμενη αστική τάξη. Αρχηγός όμως του κράτους γίνεται ο Αρχιεπίσκοπος της κυπριακής Έκκλησίας. Το γεγονός αυτό δεν σήμαινε μόνο ότι η Έκκλησία επιζήτησε με τον τρόπο αυτό να διασφαλίσει καλύτερα τα συμφέροντά της, που εξάλλου ήταν ήδη συνταγματικά κατοχυρωμένα (το σχετικό μάλιστα άρθρο του συντάγματος που προνοούσε για το «αναπαλλοτριωτο των συμφερόντων» της Έκκλησίας περιλαμβανόταν στα θεμελιώδη άρθρα που δεν επιδέχονταν αναθεώρηση).

Επιπλέον, η αποκλειστική σύνθεση της κυπριακής κυβέρνησης από άτομα που εκπροσωπούσαν τις πιο συντηρητικές τάσεις της κυπριακής κοινωνίας όσο και ο αρχικός προσανατολισμός της οικονομικής της πολιτικής, αποτελούσαν τυπικά χαρακτηριστικά ενός νεοϊδρυθένου κράτους, νεοαποικιακού τύπου, που, αν και απαλλαγμένο από την πολιτική κυριαρχία της αποικιακής δύναμης, διατήρησε ανέπαφες τις οικονομικές δομές που προϋπήχαν, δομές οι οποίες αφενός εννοούσαν την εξάρτηση από τα ξένα οικονομικά συμφέροντα, αφετέρου έθεταν φραγμούς στην ανάπτυξη της αστικής τάξης, ώστε να μην προβάλλει στο μέλλον σαν ανταγωνιστής της κυρίαρχης οικονομικής δύναμης (που στην περίπτωση της Κύπρου ήταν η Έκκλησία).

Τό ότι ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος βρέθηκε επικεφαλής του κυπριακού κράτους οφείλεται στο γεγονός ότι ήδη από την περίοδο του ένοπλου αγώνα είχε κατορθώσει να χαράξει μια πολιτική γραμμή που ανταποκρινόταν στις προσδοκίες όλων εκείνων των παραγόντων που από τις διαθέσεις τους εξαρτιόταν η λύση του κυπριακού προβλήματος. Η έλλειψη, τέλος, οποιασδήποτε άλλης προσωπικότητας που θα μπορούσε να αναλάβει το βάρος της διαχείρισης των τυχών του κυπριακού κράτους και της εξέλιξης του κυπριακού προβλήματος γενικότερα, συντέλεσε στο να καθιερωθεί ο Μακάριος σαν ο ένδεδειγμένος πολιτικός ηγέτης.

Μετά από την κρίση του 1963, όταν ο Πρόεδρος Μακάριος χαράζει σε νέες βάσεις την πολιτική του, προκειμένου να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της Κύπρου, η πολιτική ισχύς της Έκκλησίας, που η δράση της είχε ταυτιστεί για αιώνες με τον αγώνα για την Ένωση, αρχίζει να κλονίζεται αποφασιστικά, ενώ ταυτόχρονα μειώνεται ο πνευματικός έλεγχος που ασκούσε στις λαϊκές μάζες. Το φαινόμενο αυτό της παρακμής του γοήτρου και της πολιτικής δύναμης της Έκκλησίας αποδόθηκε από πολλούς στην προσωπικότητα του Μακαρίου και στην «απροσμέτρητη φιλοδοξία του» να παραμείνει ο ηγέτης της Κύπρου εφαρμόζοντας «την άλλοπρόσαλλη πολιτική του».

Μια τέτοια θεώρηση του θέματος άπλοποιεί σημαντικά τα πράγματα. Η παρακμή της Έκκλησίας ως πολιτικοοικονομικής δύναμης ήταν αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού της κυπριακής κοινωνίας και της ανάπτυξης μιας νέας βιομηχανικής τάξης, που σε συνεργασία με το ξένο κεφάλαιο δραστηριοποιήθηκε με εξαιρετικά αποτελέσματα σε τομείς όπως ο τουρισμός, η βιομηχανία επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων, η ελαφρά βιομηχανία και το εμπόριο. Η δημιουργία επίσης της πολιτικοκοινωνικής υποδομής με

την μορφή κυβερνητικής γραφειοκρατίας και πολιτικών κομμάτων αποτέλεσε έναν άλλο παράγοντα που εξασθένησε την Έκκλησία ως πολιτική δύναμη.

Στις νέες αυτές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες η Έκκλησία αντέδρασε δυναμικά, φροντίζοντας να αξιοποιήσει την ακίνητη περιουσία της, ιδρύοντας μεγάλες τουριστικές μονάδες σε πολλές περιοχές της Κύπρου. Ταυτόχρονα ενίσχυσε την ανάπτυξη του συνεργατικού κινήματος σαν αντίβαρο στην ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς βέβαια το επίσημο κράτος να διανοηθεί, ούτε προς στιγμήν, να απαλλοτριώσει τις μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης που αποτελούσαν εκκλησιαστική και μοναστηριακή ιδιοκτησία.

Πιο σημαντική όμως ήταν η αντίδραση της Έκκλησίας, η καλύτερα ενός μέρους της Ιεραρχίας της, στην πολιτική του Μακαρίου στο έθνικο πρόβλημα. Πρόκειται φυσικά για τη γνωστή «εκκλησιαστική κρίση» που εκδηλώθηκε το 1971 και που αποτέλεσε μέσο αποδυνάμωσης του Μακαρίου ως προέδρου, και «διάσωσης» της οικονομικής κυριαρχίας της Έκκλησίας. Είναι χαρακτηριστικό πως οι τρεις Μητροπολίτες δεν επιζητούσαν την απομάκρυνσή του από το προεδρικό αξίωμα, αλλά την καθάρση του από το αρχιεπισκοπικό αξίωμα. Η κίνηση των τριών Μητροπολιτών είχε στόχο, όπως δήλωναν οι ίδιοι, «την διαφύλαξη του κύρους της Έκκλησίας ως θεματοφύλακος των εθνικών παραδόσεων» που είχε κλονιστεί εξαιτίας της φθοράς που υπέστη ο εκκλησιαστικός ηγέτης με την πολιτική του, «ή όποια συνίστατο στον ύποβιβασμό της Έκκλησίας ως έπουσιώδους παράγοντος της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Κύπρου».

Ποτέ όμως, όπως διαπιστώσαμε, στη διάρκεια της 15χρονης ζωής της ανεξάρτητης Κύπρου, τα συμφέροντα και τα προνόμια της Έκκλησίας δεν απειλήθηκαν άμεσα. Αντίθετα, όταν φάνηκε πως μακροπρόθεσμα θα περιοριζόταν η οικονομική της κυριαρχία προς όφελος άλλων εκμεταλλευτικών στρωμάτων, η αντίδρασή της ήταν άμεση και αποτελεσματική. Όμως οι ξένοι κύκλοι, που στόχος τους ήταν η κατάλυση της κυπριακής ανεξαρτησίας και η απομάκρυνση του Μακαρίου από το πολιτικό προσκήνιο, έντεχνα κινητοποίησαν την Έκκλησία, την πιο συντηρητική κοινωνική δύναμη του Νησιού, έναντι ενός συστήματος στο οποίο ήδη κυριαρχούσε και το οποίο οφείλε να προασπίσει.

Τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα

Η κεφαλαιοκρατική τάξη της Κύπρου αρχίζει να δημιουργείται από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, όταν οι Έλληνοκύπριοι παρέλαβαν στα χέρια τους το εμπόριο το οποίο προηγούμενα ασκούσαν οι Ένετοί. Η εγκατάσταση των Βρετανών στην Κύπρο έδωσε νέα ώθηση στην ανάπτυξη της αστικής τάξης που δεν περιορίζεται πια μόνο στο εμπόριο αλλά αρχίζει να επεκτείνει τις δραστηριότητές της στον τομέα της ελαφράς βιομηχανίας.

Μετά από την ανεξαρτησία, η μεγαλοαστική τάξη της Κύπρου, που τα δικά της ήταν πολύ περιορισμένα, αρχίζει να παραγκωνίζεται προς όφελος μιας ενιαίας μεσαίας τάξης που η επιχειρησιακή της δραστηριότητα, βρίσκοντας έδαφος ήδη καλλιεργημένο από τους Βρετανούς, αναπτύσσεται με επιτυχία. Ξεάλλου, οι

περιορισμένες δυνατότητες επιχειρησιακής εξάπλωσης, λόγω του μικρού χώρου της Κύπρου, δεν απαιτούσαν μεγάλης κλίμακας κεφάλαια για τέτοιες δραστηριότητες, πράγμα που επέτρεψε στις λαϊκές μάζες να αλλάξουν γρήγορα ταξική ταυτότητα και να συγκροτήσουν την ενιαία μεσοαστική τάξη που αναφέραμε. Η βιομηχανία του Νησιού περιορίζεται έτσι σε μεγάλο αριθμό μικρομεσαίων επιχειρήσεων που ασχολούνται με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων και την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό πως ο αριθμός των επίσημα καταγεγραμμένων εταιρειών διπλασιάστηκε μεταξύ 1963 και 1967 από 883 σε 1.695. Πηγή χρηματοδότησης των επενδύσεων αυτών ήταν το βρετανικό και μετά από το 1968 το δυτικοευρωπαϊκό κυρίως κεφάλαιο, που διατηρούσε τον μηχανισμό έλεγχου της κυπριακής οικονομίας όχι με μορφή άμεσων βιομηχανικών επενδύσεων αλλά μέσω του έλεγχου των πιστωτικών ιδρυμάτων.

Με βάση αυτές τις αντικειμενικές συνθήκες, η κυπριακή κεφαλαιοκρατία ήταν επόμενο να ζητήσει την επιβολή όχι μόνο των οικονομικών αλλά και των πολιτικών της θελήσεων. Και το θεμελιακό πρόβλημα ήταν αν η πολιτική δημιουργίας ενός ανεξάρτητου, κυρίαρχου και ενιαίου κράτους που ακολουθούσε ή κυπριακή κυβέρνηση, πολιτική που η αστική τάξη θεωρούσε πιο ένδεδειγμένη για την κατοχύρωση των συμφερόντων της, είχε ερείσματα στην πραγματικότητα. Η κυπριακή οικονομία ήταν οικονομία απόλυτα εξαρτημένη από το ξένο κεφάλαιο, και τα χαρακτηριστικά της ανάπτυξης της είναι εκείνα των αναπτυσσόμενων χωρών της περιφέρειας του καπιταλισμού. Η λύση της δημιουργίας του «ανεξάρτητου κυπριακού κράτους», κατά τις συμφωνίες του 1959, ήταν όπωσδήποτε λύση αντίθετη με τις προσδοκίες του έλληνοκυπριακού λαού, που διεκδικούσε την πολιτική, κοινωνική και οικονομική του ελευθερία. Στην πραγματικότητα, πρόκειταν για προσωρινή λύση που εξυπηρετούσε τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων.

Η κυπριακή κεφαλαιοκρατική τάξη είχε βέβαια αντιληφθεί την προσωρινότητα και τον συμβιβαστικό χαρακτήρα αυτής της λύσης. Ήταν όμως γεγονός ότι με το καθεστώς αυτό θα μπορούσε να διαφυλάξει τα συμφέροντά της ενώ η οριστική λύση του προβλήματος που θα έκανε πραγματικότητα τους εθνικούς πόθους, δηλαδή η Ένωση, δεν φαινόταν εφικτή, τουλάχιστον στο κοντινό μέλλον. Έτσι η νεοβιομηχανική τάξη υιοθέτησε τη γνωστή συνθηματολογία για «Ανεξάρτητη Κύπρο», που μεταφραζόταν αν όχι σε ανθελλαδική στάση, τουλάχιστον σε ανθωνικό πνεύμα που επεκτάθηκε και σε άλλα στρώματα της έλληνοκυπριακής κοινωνίας.

Το καθεστώς της «ανεξαρτησίας» αποδείχτηκε τελικά αρκετά πρόσφορο για την έλληνοκυπριακή κεφαλαιοκρατία, γιατί της επέτρεψε να διατηρήσει ως έναν βαθμό ανέπαφους τους δεσμούς της με το βρετανικό κεφάλαιο, αλλά επίσης της έδωσε τη δυνατότητα να απλώσει τη δραστηριότητά της σε ευρύτερους ορίζοντες, κυρίως στον αφροασιατικό χώρο. Τέλος ήταν φυσικό να επιβάλλει τις απόψεις της στη διαχείριση των πολιτικών υποθέσεων του κράτους. Και η επιρροή της στον κυβερνητικό μηχανισμό ήταν τέτοια που όχι μόνο παραγκώνισε τις δυνάμεις της άριστε-

ρως, μολονότι αυτές διέθεταν το 40% της λαϊκής υποστήριξης, αλλά και επέβαλε στον Έλληνοκύπριο διαπραγματευτή και κύριο υπεύθυνο για το χειρισμό του εθνικοπολιτικού προβλήματος τις απόψεις της σχετικά με την μελλοντική «διευθέτηση» του «έδαφικού» προβλήματος με τους Τουρκοκύπριους, απόψεις που έφταναν στην άνευ όρων αποδοχή της διζωνικής δημοσπονδίας.

Όσον αφορά τις εργατικές και επαγγελματικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, είχαμε την ευκαιρία να τονίσουμε την ισχύ τους όταν εξετάζαμε την οργάνωση του ΑΚΕΛ το οποίο ελέγχει τα 2/3 του συνδικαλισμένου εργατικού δυναμικού του Νησιού.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το συνεργατικό κίνημα της Κύπρου που οι ρίζες του βρίσκονται στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας, αναπτύσσεται όμως και οργανώνεται συστηματικά μετά από την ανεξαρτησία, για να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα της κυπριακής οικονομίας.

Άρχικά ο συνεργατισμός αποτελούσε την μαζική και οργανωμένη εκδήλωση των προοδευτικών δυνάμεων της Κύπρου, και το ΑΚΕΛ είχε τον απόλυτο έλεγχο του. Μετά από την ανεξαρτησία, και όταν φάνηκε ότι ένδεχομενη πολιτικοποίησή του θα αποτελούσε σοβαρό αντίπαλο για την κυρίαρχη αστική τάξη, άρχισε από κυβερνητικής πλευράς συστηματική προσπάθεια χειραγώγησης που κατέληξε στη δημιουργία ενός κινήματος με άρτια τεχνικοοικονομική οργάνωση, προσαρμοσμένου στις ανάγκες της ελεύθερης οικονομίας αλλά άπολιτικοποιημένου.

Πριν από το πραξικόπημα και την τουρκική εισβολή, το συνεργατικό κίνημα διέθετε 100 συνεργατικά ιδρύματα με 210.000 μέλη. Επίσης σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του διαδραματίζε και διαδραματίζει η Κεντρική Συνεργατική Τράπεζα, ενώ το 1970, όπως είδαμε, με πρωτοβουλία του ηγέτη του Συνεργατισμού Άνδρέα Άτζίνα, ιδρύθηκε η Προοδευτική Παράταξη που θεωρείται ο «πολιτικός έκφραστής» του κινήματος.

Οί πολιτικές δυνάμεις της Τουρκοκυπριακής κοινότητας

Η ύπαρξη και ο ρόλος της Τουρκοκυπριακής κοινότητας συνιστά σημαντική ιδιομορφία στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Κύπρου. Η κοινότητα αυτή αποτελεί την πληθυσμιακά ισχυρότερη μειονότητα του Νησιού, που ζει είτε σε μεικτά είτε και σε αποκλειστικά τουρκικά χωριά, διατηρώντας τις παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές αξίες του Ίσλάμ. Κατά το αποικιακό καθεστώς, δέχτηκε πολλές από τις μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ Άτατούρκ, ενώ σε μικρότερο από τους Έλληνοκύπριους βαθμό αφομοίωσε στοιχεία από τον αγγλικό τρόπο ζωής.

Η οικονομική, κοινωνική και πολιτική θέση της τουρκικής μειονότητας, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία και τις επίσημες αναφορές, ήταν δυσμενέστερη σε σχέση με τους Έλληνοκύπριους. Την περίοδο 1963-1974 το χάσμα διευρύνθηκε. Η τουρκοκυπριακή οικονομία περισσότερο από τον διακοινοτικό πόλεμο ζημιώθηκε από τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες των θυλάκων στους οποίους συγκεντρώθηκε το 60% του τουρκικού πληθυσμού και από τον

οικονομικό αποκλεισμό που κατά καιρούς επέβαλε η κυπριακή κυβέρνηση. Την ίδια δεκαετία, όσοι Τουρκοκύπριοι εργάζονταν για τη Δημοκρατία της Κύπρου εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και ένα μικρό μέρος τους απορροφήθηκε από τις δημιουργημένες δημόσιες υπηρεσίες, που από το 1967 αποτελούν την «τουρκοκυπριακή διοίκηση». Οί Τουρκοκύπριοι προσπάθησαν να ενισχύσουν την αυτονομία τους με τη δημιουργία ανεξάρτητου «κυβερνητικού» μηχανισμού με υπερωροφικό στρατό και αστυνομία.

Για να συντηρηθούν όμως οι εύθραστες δομές αυτού του «κράτους» χρειαζόταν οικονομική βοήθεια 10.000.000 λίρες τὸ χρόνο ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνησι. Μὲ τὸ 30% τῆς βοήθειας αὐτῆς καλύπτονταν οἱ ἀμυντικὲς δαπάνες, τὸ 15% ξοδεύονταν σὰν εἰδικὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν 10.000 Τουρκοκυπρίων ποὺ εἶχαν ἐκούσια «προσφυγοποιηθεῖ» μετὰ ἀπὸ τὶς συγκρούσεις 1963-64, καὶ τὸ ὑπόλοιπο ποσὸ πῆγαινε στὴ διοίκηση καὶ τὴ χρηματοδότηση ἀναπτυξιακῶν προγραμμάτων ποὺ κατάρτιζαν Τούρκοι εἰδικοί.

Στὸ πλαίσιο τῆς τουρκοκυπριακῆς κοινότητας εἶναι δύσκολο νὰ κάνει κανεὶς λόγο γιὰ πολιτικὰ κόμματα, μιὰ καὶ οἱ ὀργανωμένες ὁμάδες συμφερόντων ποὺ ὑπῆρχαν εἶχαν ὑποταγεῖ, ἐν ὀνόματι τῆς ἐνότητας, στὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς κοινοτικῆς διοίκησης. Ὡστόσο ἀπὸ τὸ 1968, καὶ χωρὶς νὰ φτάσουμε μεχρὸ σήμερον στὴ δημιουργία κομμάτων, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἡγεσίας ὅσο καὶ στὰ λαϊκὰ στρώματα ὑπῆρχαν σημαντικὲς διαφοροποιήσεις. Στὴν τουρκοκυπριακὴ ἡγεσία, ποὺ προωθοῦσε τὴν πολιτικὴ ἀπομόνωση τῆς τουρκικῆς μειονότητας ἀπὸ τὸ οἰκονομικοκοινωνικὸ τῆς περιγύρο, καὶ ἡ ὁποία ἦταν πάντοτε ὑποχείρια τῆς ἐκάστοτε τουρκικῆς κυβέρνησης, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀντιπολιτευόμενες τὸ καθεστῶς Ραούφ Ντενκτάς δυνάμεις, ἀντιτέθηκαν ἀπὸ τὸ 1961 οἱ τουρκοκύπριοι πολιτικοὶ Ἀιχάμ Χικμέτ καὶ Ἀχμέτ Μουσταφὰ Γκουρὰν, καὶ δημιούργησαν τὸ Τουρκικὸ (Κυπριακὸ) Λαϊκὸ Κόμμα (Κ.Μ.Τ.Ρ.). Τὸ κόμμα αὐτὸ, μετὰ τὴν ἐφημερίδα τοῦ Μποζκούρτ, ἄσκησε ἐντονη κριτικὴ στὴν τουρκοκυπριακὴ ἡγεσία, ὑποστηρίζοντας τὴ συνεργασία τῶν δύο κοινοτήτων. Τελικὰ ἡ προσπάθεια αὐτὴ συστράφηκε τὴν προοδευτικῶν δυνάμεων τῆς κοινότητας ἔληξε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1962 μετὰ τὴ δολοφονία τῶν δύο πολιτικῶν ἀπὸ τὴν ΤΜΤ, τὴ λεγόμενη «ἐθνοκαταλευθερωτικὴ ὀργάνωση» Τουρκοκυπρίων ἐξτρεμιστῶν, καὶ τὴ διάλυση τοῦ κόμματος.

Στὸ μεταξὺ δραστηριοποιοῦνται, σὲ ἀριστερὴν βῆση, οἱ τουρκοκυπριακοὶ φοιτητικοὶ κύκλοι στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κάνουν ἐκδηλώσεις ἐναντίον τῆς κυπριακῆς ἡγεσίας. Τὸ 1972 ἱδρύεται τὸ Τουρκοκυπριακὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα ἀπὸ τὸν Ἀχμέτ Μπερμύρογλου, ποὺ προσεταιρίζεται τὸν Δρα Κιουτσούκ, προσπαθώντας νὰ δημιουργήσῃ ἀντιπολιτευτικὸ στὸν Ντενκτάς μέτωπο. Ἐνόψει τῶν προεδρικῶν ἐκλογῶν, οἱ δύο πολιτικοὶ ἄρχισαν ἀπὸ τὸ 1973 προεκλογικὴ ἐκστρατεία, γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν ἐξασφαλίσει τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος τοῦ Μπ. Ἐτζεβίτ, ἀλλὰ ὁ πρῶν ἀντιπρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας Κιουτσούκ ὑπέκλυσε σὲ ὕλικά ἀνταλλάγματα καὶ στὶς πιέσεις τῆς Ἀγκυρας, ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση, ἡ κίνηση τοῦ Τουρκοκυπριακοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος καταποντίστηκε, καὶ ὁ Ντενκτάς ἀνακηρύχθηκε πρόεδρος τῆς «Τουρκοκυ-

πριακῆς Διοίκησης» (καὶ θεωρητικὰ ἀντιπρόεδρος τῆς Δημοκρατίας).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὀργανωμένα οἰκονομικὰ συμφέροντα, ἡ Ὀμοσπονδία Τουρκοκυπριακῶν Συντεχνιῶν εἶναι ἡ ἰσχυρότερη τουρκοκυπριακὴ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση μετὰ 2.300 περίπου μέλη. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία πολλοὶ Τούρκοι ἐργάτες ἦταν μέλη ἑλληνικῶν συντεχνιῶν, ὅμως μετὰ ἀπὸ τὸ 1960 τὶς ἐγκατέλειψαν καὶ προσχώρησαν στὶς τουρκικὲς, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τους ἀπὸ 1.137 τὸ 1958 σὲ 4.829 τὸ 1960. Κάποια συνεργασία εἶχε ἀποκατασταθεῖ ἀνάμεσα στὶς τουρκικὲς καὶ τὶς ἑλληνικὲς (κυρίως τὴ ΣΕΚ) συντεχνίες μετὰ ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 1967, ἐνῶ τὸ 1966 ἱδρύθηκε, σὰν ἀντίβαρο τῆς δεξιᾶς Ὀμοσπονδίας Τουρκοκυπριακῶν Συντεχνιῶν, ἡ Πατριωτικὴ Ἐνωση Τουρκοκυπρίων (Ρ.Κ.Τ.Σ.), ποὺ ἂν καὶ δὲν εἶναι ὀμογενεῆς συντεχνιακὴ Ἐνωση, συγκεντρώνει δραστηριὰ συνδικαλιστικὰ στελέχη ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1960 ἀνήκαν στὴν Π.Ε.Ο. ἐνῶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία ὑπῆρχαν στελέχη τοῦ Τουρκοκυπριακοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος.

Τέλος, καλύτερη παρουσιαζόταν ἡ κατάσταση στὸν συνεργατισμὸ, ὅπου τὸ Τουρκοκυπριακὸ τμήμα τῆς «Συνεργατικῆς Ἀνάπτυξης» σημείωσε σημαντικὴ ἀνάπτυξη τὴν περίοδο 1963-1974. Ὁ τουρκοκυπριακὸς συνεργατισμὸς διέθετε 200 συνεργατικὰ ἱδρύματα μετὰ 26.000 μέλη. Ἐξᾴλλου ἡ συνεργατικὴ κίνηση ἦταν ὡς τὸ 1974 ὁ μόνος τομέας ὅπου συνεργάζονταν στενὰ οἱ δύο κοινότητες.

Μετὰ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ ἡ θέση τοῦ Ρ. Ντενκτάς φάνηκε νὰ ἰσχυροποιεῖται σὲ μεγάλο βαθμὸ. Ταυτόχρονα ὅμως δραστηριοποιήθηκαν πολλὲς ἀντιπολιτευόμενες ὁμάδες, ἐνῶ στελέχη προοδευτικῶν ὀργανώσεων νεολαίας, παρὰ τὴν τρομοκρατία ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν τουρκοκρατούμενη Κύπρο, προσπαθοῦν νὰ ἀξιοποιήσουν τὴν ὀγκύμενη δυσἀρέσκεια τῶν τουρκοκυπριακῶν μαζῶν ἐξαιτίας τῆς δυσμενοῦς οἰκονομικῆς κατάστασης στὴν ὁποία ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται.

Σημαντικὴ ἀπήχηση φαίνεται νὰ βροῖσκει, ἰδιαίτερα στὴν ὀργανικὴ τάξη, τὸ νεοϊδρυμένο Λαϊκὸ Κόμμα ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν Α. Ὀρχάν καὶ Μ. Βεζιρογλου ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἓνα εἶδος σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος μετὰ ἰδεολογικὴ συγγένεια πρὸς τὸ κόμμα τοῦ Μπ. Ἐτζεβίτ, τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ παράρτημα. Στὸ πολιτικὸ θέμα, τὸ κόμμα αὐτὸ ὑποστηρίζει τὴν συνεργασία τῶν δύο κοινοτήτων, ἀλλὰ μετὰ χωριστὴ διζωνικὴ ὀμοσπονδιακὴ διοίκηση, τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τουρκοκυπριακῶν στρατευμάτων μετὰ ἀπὸ ἰκανοποιητικὴ συμφωνία, τὴν κατάργηση ὄλων τῶν ξένων βάσεων καὶ τὴν υἱοθέτηση ἀδέσμευτης ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει μεγαλύτερη σημασία εἶναι ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἑλληνοκυπριακὴ ἡγεσία ἀντιμετώπισε καὶ ἀντιμετωπίζει τὴν τουρκοκυπριακὴ κοινότητα. Εἶναι γεγονός πὼς τὴν περίοδο τοῦ ἔνοπλου ἀγῶνα, λάθη τακτικῆς τῆς ἑλληνοκυπριακῆς ἡγεσίας ἐπέτρεψαν στοὺς ἀποικιοκράτες τὴν «ἀξιοποιήσουν» στὸ ἀκέραιο τὴν τουρκικὴν μειονότητα. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία, οἱ ἑλληνοκύπριοι ἀπέτυχαν νὰ ἀποκαταστήσουν στενὲς σχέσεις μετὰ τὸ σύνολο τοῦ στοιχείου, ὥστε νὰ ξεπεραστοῦν μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ ἐμπόδια ποὺ οἱ

συμφωνίες της Ζυρίχης έθεταν στη δημιουργία ένιαιου κράτους. Έτσι, ή τουρκική κοινότητα ύποχρεώθηκε από την ήγεσία της να συνεχίσει μιά πορεία άπομόνωσης, οικονομικής καθυστέρησης και έκμετάλλευσης, και να χρησιμοποιηθεί σαν παθητικό προγεφύρωμα των νεοαποικιακών συμφερόντων.

Έπίλογος

Με τη σύντομη αναφορά στην πολιτικοκοινωνική ύποδομή της τουρκοκυπριακής κοινότητας όλοκληρώνουμε και την μελέτη των πολιτικών δυνάμεων που δρουν στον κυπριακό χώρο.

Αφιερώσαμε τó μεγαλύτερο μέρος στα πολιτικά κόμματα και, με βάση τις παρατηρήσεις που έπιχειρήσαμε, διαπιστώνουμε πώς τά κόμματα αυτά, με εξαίρεση τά άριστερά, θυμίζον περισσότερο τις πατροπαράδοτες κοινοβουλευτικές ομάδες, συστειρωμένες γύρω από τόν ήγέτη τους, παρά τά σύγχρονα, γραφειοκρατικά συγκροτημένα, σχήματα. Έξάλλου, τó ότι ή αντιμετώπιση τού έθνικου προβλήματος κυριαρχούσε στην προοπτική όλων των πολιτικών παρατάξεων δέν επέτρεψε στα κόμματα να άσχοληθούν ουσιαστικά με τά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα τού κυπριακού λαού ώστε να συμβάλουν στη διαμόρφωση τού πολιτικοκοινωνικού πλαισίου που θά ανταποκρινόταν στις πραγματικές συνθήκες της κυπριακής κοινωνίας.

Στή σημερινή φάση τού Κυπριακού επιβάλλεται περισσότερο από κάθε άλλη φορά να δημιουργηθεί ένα ισχυρό έσωτερικό μέτωπο και να τονωθεί τó αγωνιστικό φρόνημα τού έλληνοκυπριακού λαού. Αυτόι οί δύο παράγοντες είναι και οί πιό καθοριστικοί της έσωτερικής πολιτικής εξέλιξης. Δέν είναι όμως δυνατό να έπιτευχθεί ή έπιστράτευση των λαϊκών δυνάμεων χωρίς την κάθαρση της πολιτικής ζωής, τού κρατικού μηχανισμού, των σωματίων άσφαλείας, από εκείνους που άποτελούν προγεφύρωμα ξένων σχεδίων και από εκείνα τά στοιχεία που συνειδητά έξυπηρετούν ξένα συμφέροντα ή έμμένουν σε αντιδημοκρατικές διαδικασίες. Πρωταρχική έπίσης σημασία έχει και ή συμμετοχή τού λαού στη διαδικασία για τή λήψη άποφάσεων σε ζωτικά θέματα που άφορούν την Κύπρο.

Μετά την έπιστροφή τού Προέδρου Μακαρίου στην Κύπρο, τόν Δεκέμβρη τού 1974, και άφου οί προσπάθειές του για τó σχηματισμό πολιτικής κυβέρνη-

σης έθνικης ένότητας συνάντησαν έντονη αντίδραση άκόμη και από «κύκλους» που θεωρούνταν «φιλικά προσκείμενοι» στον Άρχιεπίσκοπο, συγκροτήθηκε τó Έθνικό Συμβούλιο που άποτελείται από εκπροσώπους των κομμάτων και συμβάλλει, με τις κοινές συνεδριάσεις του με τó Υπουργικό Συμβούλιο, στη λήψη άποφάσεων για τó Κυπριακό. Παρ' όλα αυτά τήν ευθύνη των άποφάσεων έχει τελικά ή κυβέρνηση, ενώ τó Έθνικό Συμβούλιο άποτελεί άπλως «συμβουλευτικό σώμα», χωρίς όμως να ύποτιμάται ή συμβολή του στην πιό συγκροτημένη καθοδήγηση τού άγώνα για τήν έπίλυση τού έθνικου θέματος, όπως άποδείχθηκε κατά τήν κρίση που προκάλεσε ή συμπεριφορά τού Γλαύκου Κληρίδη στις διακοινοτικές.

Οί έκλογές της 5ης Σεπτεμβρίου είναι δυνατόν να συμβάλουν στη γνήσια αντιπροσώπευση της λαϊκής θέλησης. Άρκει, φυσικά, να άποφευχθούν τά λάθη τού παρελθόντος, όταν οί έδρες της ύπό ανάδειξη Βουλής κατανέμονταν προεκλογικά με κοινή συμφωνία όλων των κομμάτων και ό λαός άπλως έπικύρωνε τή διακομματική διανομή. Άφου τελικά δέν καθιερώθηκε σαν έκλογικό σύστημα ή άπλή αναλογική, όπως ζήτησαν τó ΑΚΕΛ και ή ΕΔΕΚ, ή προεκλογική και μετεκλογική συνεργασία των κομμάτων εκείνων που βάση τού προγράμματός τους θέτουν τήν ύποστήριξη της πολιτικής τού Μακαρίου στο έθνικό θέμα, άποτελεί τόν μόνο τρόπο έξουδετέρωσης των αντιδημοκρατικών δυνάμεων και σταθεροποίησης της έθνικης ένότητας.

Άν και ή Βουλή έχει περιορισμένες άρμοδιότητες προς όφελος της έκτελεστικής έξουσίας, ή σύνθεσή της πρέπει να είναι τέτοια που να μη δημιουργεί στους άμερικανοτουρκικούς κύκλους έλπίδες για νέα συνωμοσία. Γιατί ό πρόεδρος της Βουλής δέν είναι άπλως ό πρόεδρος τού νομοθετικού σώματος αλλά και ό αντικαταστάτης και σημαντικότερος συνεργάτης τού προέδρου της Δημοκρατίας. Έάν λοιπόν ό νέος πρόεδρος της Βουλής δίνει τήν έντύπωση ότι θά άποδεχόταν «σχέδια» που άπορρίπτει ό Πρόεδρος Μακάριος και ό κυπριακός λαός και ότι συντάσσεται με κύκλους που αντίστρατεύονται τή λαϊκή θέληση, τότε ή συνωμοσία σε βάρος της Κύπρου θά συνεχιστεί. Για τούς λόγους αυτούς οί προσεχείς έκλογές άποκοτούν άποφασιστική σημασία τόσο όσον άφορά τήν όριστική διαμόρφωση των πολιτικών δυνάμεων όσο και για τή σωστή και πλήρη άξιοποίηση τού λαϊκού παραύγματος.

Αύγουστος 1976

ΕΑΜ: ιστορία και ιδεολογία

Προϋποθέσεις για μιὰ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τοῦ ΕΑΜ

Ἡ πληθώρα δημοσιευμάτων —μαρτυρίες πρωταγωνιστῶν, δημοσίευση ἀρχείων, μυθιστορίες, βιογραφίες ἀγωνιστῶν, δοκίμια, ἐκθέσεις, μονογραφίες, δημοσιογραφικὲς καμπάνιες, τοπικὲς ἱστορίες, γενικότερες ἱστορικὲς συνθέσεις κ.λπ.— ἀλλὰ καὶ τὸ γενικευμένο ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου ποὺ κατάφερε νὰ ξεπεράσει τὸ ἀδιέξοδο τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ, δίνουν στὴν ἱστορία τῆς Ἀντίστασης μερικὲς δυνατότητες ποὺ παλαιότερα δὲν εἶχε. Εἶναι γεγονός ὅτι σήμερα μπορεῖ ὄχι μόνον νὰ ἱστορηθεῖ τί πραγματικὰ ἐγινε τὴν περίοδο αὐτὴ, καὶ ἡ ἐξιστορήση νὰ ἔχει πολλὲς ἐλπίδες γιὰ ἀντικειμενικότητα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ γενικότερη θεώρηση τοῦ ἀντιστασιακοῦ φαινομένου.

...Εἶναι δυνατό με ὀρισμένες προϋποθέσεις. Σ' αὐτές, πρωταρχικὴ σημασία ἔχει ἡ προσπάθεια νὰ στραφεῖ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα πρὸς τοὺς γενικότερους, ντόπιους καὶ διεθνεῖς, κοινωνικούς, πολιτικούς, ταξικούς, ἰδεολογικούς ὅρους διαμόρφωσης τῆς Ἀντίστασης, τῶν ἀντιστασιακῶν οργανώσεων καὶ τῆς δράσης τους, ὅρους ὀλοφάνερα παραμελημένους μέχρι σήμερα. Καὶ μιὰ τέτοια στροφὴ θὰ ἔδειχνε ἀφενὸς τὸ διεθνὲς πλαίσιο ὅπου ἐγγράφεται καὶ ἡ ἑλληνικὴ περίπτωση, τὶς γενικὲς τάσεις ποὺ ἐπιβεβαιώνονται σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη κατὰ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον, τὶς ἐπιρροές, συνεπῶς, ποὺ δέχεται ἡ ἑλληνικὴ ἀντίσταση ἀπὸ διεθνεῖς παράγοντες, καὶ ἀφετέρου θὰ ὑπογραμμίζονταν οἱ ἑλληνικὲς ἰδιομορφίες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς ἰθαγενεῖς συνιστώσες. Ἡ ἀνάδειξη λοιπὸν τῶν γενικῶν ὅρων καὶ ἡ ἀξιολόγησι τῶν παραγόντων μπορεῖ νὰ ξεκολλήσει τὴν ἱστορία ἀπὸ τὸ τέλμα τῆς ἄκρατης ἰδεολογικοποίησης ὅπου ἔχει βυθιστεῖ. Γιατὶ ἡ ἀπόλυτη ἰδεολογικοποίηση τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ὑπο-

ταγὴ τῆς στὶς ἐκ τῶν ὑστέρων πολιτικὲς ἐπιλογὲς ἀποτελοῦν θανάσιμο κίνδυνον: γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνῶσι μὰ καὶ γιὰ τὸ εἶδος τῆς ἰδεολογικῆς τροφῆς ποὺ προσφέρεται στὸν κόσμον.

Ἡ ἱστορία τῆς Ἀντίστασης καὶ εἰδικὰ ὁ ρόλος καὶ ἡ θέση τοῦ ΕΑΜ σ' αὐτὴν, ἀποτελεῖ, νομίζω, κραναγιάλεα περίπτωση μυθοπλασίας. Εἰδικότερα δὲ οἱ γενικὲς ἐρημνείες (θεωρίες) οἱ σχετικὲς μετὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ΕΑΜ κινοῦνται σὲ μιὰ γκάμα ποὺ πάει ἀπὸ τὴν πλαστογραφίηση ὡς τὸ ρομαντισμὸ καὶ τὸ μελόδραμα. Δηλαδή:

Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά ἔχουμε ἕνα γεγονός: στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1941 οἱ ἀντιπρόσωποι τριῶν μικρῶν κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι συνδικαλιστικῶν ἐργατικῶν οργανώσεων υπέγραψαν τὸ ἰδρυτικὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ, ποὺ τότε σχεδιάσθηκε στὸ χαρτί, τρία χρόνια ἀργότερα θὰ ἔχει πανελλήνια ἀπήχησι: ριζωμένη σὲ ὅλους τοὺς κοινωνικοὺς χώρους, τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς πόλης, θὰ μετατραπεῖ σὲ τεράστια λαϊκὴ ὀργάνωση. Ἐχει περίπου ἐνάμισι ἑκατομμύριο μέλη, δεκάδες χιλιάδες στρατὸ (τακτικὸ καὶ ἐφεδρικὸ) καὶ συμμετέχει με ἕξι ὑπουργοὺς στὴν κυβέρνησι «Ἐθνικῆς Ἐνότητος».

Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀνακύπτει ἕνα ἐρώτημα: Ποῦ ὀφείλεται αὐτὴ ἡ ἱλιγγιώδης πορεία;

Ἀναδιφώντας στὴν μέχρι πρὶν δυὸ τρία χρόνια σχετικὴ φιλολογία, δύο τύπους ἐξηγήσεων θὰ βροῦμε, με πολλὲς παραλλαγὲς ἢ καθεμιά: τὴν ἐξήγησι τῆς δεξιᾶς καὶ τὴν ἐξήγησι τῆς ἀριστερᾶς. Καὶ οἱ δύο, ἀνεξάρτη-

τα από το καταπόσο καταφέρουν να προσεγγίσουν την ιστορική πραγματικότητα της εποχής, είναι θεωρίες ύποταγμένες σε πολιτικές αναγκαιότητες. Είναι στρατευμένες. Φτιάχτηκαν από την ανάγκη να πολεμήσουν την αντίθετή τους, από τις ανάγκες της πολιτικής πρακτικής που πάσχιζε να βρει τα πειστικά για τους δπαδούς και τα άποστομωτικά για τους αντίπαλους επιχειρήματα, εν ανάγκη να προσφέρει έναν δικαιωτικό μύθο. Από την άποψη αυτή η ιστορική θεώρηση της δεκαετίας 1940-50 είναι απόλυτα «ιδεολογικοποιημένη». Ιστορία και ιδεολογία συμπίπτουν εις βάρος της ιστορικής γνώσης. Συχνά, η άπλη καταγραφή των συμβάντων της περιόδου, οι νέες σχέσεις που διαμορφώνονται, το νόημα που μέσα τους κρύβουν τα γεγονότα, διαστρεβλώνονται από το εκάστοτε πολιτικό και ιδεολογικό δόγμα των έρμηνευτών· οι συνειδητές άποσιωπήσεις όπως και τα μνημονικά παραστρατήματα βρίθουν στη σχετική φιλολογία. "Ας δούμε όμως κάπως αναλυτικότερα τις δυο αντίπαλες θεωρήσεις:

α. 'Η «θεωρία» της δεξιᾶς

Θα ήταν σωστότερο να πούμε: η θεωρία που προβάλλεται από τους διάφορους πολιτικούς, ιδεολογικούς και επιστημονικούς εκπροσώπους του ελληνικού αστικού κόσμου. Από την άποψη αυτή οι συγκεκριμένοι εκπροσώποι της θεωρίας δεν κατατάσσονται αναγκαστικά στο πολιτικό προσωπικό των εκάστοτε κομμάτων της δεξιᾶς μα στο ένγενει πολιτικό προσωπικό του ελληνικού αστισμοῦ, στην ένγενει αστική πολιτική τάξη και τους ιδεολόγους της. "Ολος αυτός ο κόσμος μέχρι πρότινος άκονγε στο όνομα «έθνικόφρων παράταξις». "Ο όρος δηλοῖ όχι μόνο την άφοσίωση στην αστική νομιμότητα μα, κατά κάποιον περιεργο γλωσσικά τρόπο, και τον πατριωτισμό, δηλαδή τη συζητήσιμη και θεμιτή έκδοχή των πολιτικών πραγμάτων του τόπου μας...

Στά μάτια λοιπόν του έθνικόφρονος κόσμου το ΕΑΜ είναι άποτέλεσμα μίας δράσης του ΚΚΕ που βασίστηκε στη *συνωμοσία*, την *άπάτη* και την *τρομοκρατία*.

Θα δώσουμε ένα και μόνο παράδειγμα: Την εκτίμηση του Γεωργίου Παπανδρέου για τη διαδικασία ανάπτυξης και την πολιτική οὐσία του ΕΑΜ:

«Το ΚΚΕ ανέπτυξε όλην την συνωμοτικήν του δραστηριότητα ὑπὲρ τοῦ ἀτελευθερωτικοῦ ἀγώνος εἰς τὸν ὁποῖον κατόρθωσε νὰ προβαδίσει χάρις εἰς τὴν μακράν του ἐπαναστατικὴν παράδοσιν καὶ ὀργάνωσίν του. (...) Τὸ ΕΑΜ ὑπῆρξε πράγματι μεγάλη ἐθνικὴ καὶ ἠθικὴ καὶ λαϊκὴ δύναμις. Ἐπροκάλεσε μὲ τὴν ἐμφάνισίν του τὴν μέθην τῆς ἀτελευθερώσεως καὶ ἐστηρίχθη ὄχι ἀπλῶς εἰς τὴν συγκατάθεσιν ἀλλὰ εἰς τὸν ἐνθουσιασμόν, εἰς τὴν ψυχικὴν κατάκτησιν τοῦ λαοῦ καὶ ἰδίως τῆς νεότητος. "Ο λαὸς ἀντελαμβάνετο ὅτι ἡ σημαία τοῦ ἐθνικοῦ ἀγώνος ἐχρησιμοποιοῖτο ὑπὸ τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας τοῦ ΕΑΜ διὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς μετακατοικικῆς δυναμικῆς ἐπικρατήσεως, διὰ τὴν βίαιαν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας ἐκ μέρους τοῦ ΚΚΕ»¹.

Ἡ κρίση αὐτὴ γιὰ τὸ ΕΑΜ ἔχει σημασία ὄχι μόνο γιὰτὶ ὁ Γεώργιος Παπανδρέου ὑπῆρξε ὁ Πρωθυπουργὸς τῆς Ἀπελευθέρωσης, ὁ ἀσπὸς ἡγέτης τὴν ἐποχὴ τῆς στρατιωτικῆς ἐπέμβασης τῶν Ἄγγλων, ὄχι μόνο γιὰτὶ

τὸ πολιτικὸ του ἔργο αὐτῆς τῆς περιόδου (καὶ ἰδιαίτερα στὰ «Δεκεμβριανά») δὲν ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ κανέναν ἀσπὸ πολιτικὸ-ιδεολόγο,² ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄποψη ποῦ ἐξετάζουμε τὸ ζήτημα κυρίως, γιὰτὶ ἦταν ὁ ἐπιφανέστερος φιλελεύθερος ἡγέτης ὅλης τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, ὡς τὸ θάνατό του, τὸ 1968.

Πάντως, στὴ βάση αὐτὴ ἀναπτύχθηκε μιὰ τεράστια φιλολογία καὶ μιὰ ἀκόμη μεγαλύτερη προφορικὴ παράδοση ποῦ παρουσιάζει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τοῦ ἴδιου φάσματος: ἀπὸ τὶς κομπῆς ἐκφράσεις στὰ χεῖλη καὶ τὴν πένα ἐπιδέξιν ἀκαδημαϊκῶν ὡς τὶς χονδροειδεῖς καὶ ἐκχυδαῖσμένες τῆς καθημερινῆς δημοσιογραφικῆς καὶ ἀστυνομικῆς πρακτικῆς. Μὲ δυὸ λόγια αὐτὴ ἦταν περίπου ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς ἐπίσημης, τῆς «έθνικόφρονος Ἑλλάδος», δηλαδή τοῦ κράτους τῶν νικητῶν ποῦ ἱστῶσαν τὴ νίκη τους μὲ τὰ κριτήρια τῆς δικιᾶς τους ἀλήθειας.

Γιὰ τὸν ελληνικὸ ἀστισμό, λοιπόν, οἱ κομμουνιστὲς σκάρωσαν τὸ ΕΑΜ συνδυάζοντας συνωμοτικὴ δράση (μαὶ καὶ εἶχαν πείρα), ἀπάτη (ἐκμεταλλεόμενοι τὰ ἀγνὰ αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἰδιαίτερα τῆς νεολαίας, ποῦ ἤθελαν νὰ πολεμήσουν τὸν κατακτητὴ) καὶ τὴν τρομοκρατία (γιὰ ὅσους δὲν ἀποδέχονταν τοὺς ἀπώτερους σκοποὺς τους, δηλ. τὴ βίαιη κατάληψη τῆς ἐξουσίας). Ἐπομένως τὰ πάντα ἔχουν τὴ ρίζα τους στὴ δολιότητα μερικῶν ἀντικοινωνικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἐπιπλέον ἦταν ξενόδοξα. Βέβαια, γιὰ τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς αἰτίες ποῦ συντέλεσαν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ΕΑΜ, γιὰ τὸν συγκεκριμένο τρόπο δράσης τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, τῶν μικρῶν καὶ τῶν μεγάλων, τῶν παλιῶν καὶ τῶν νέων, ἄς μὴ γίνεται λόγος. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ ἡ ἀφέλεια συναγωνίζεται τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ τὸν πιὸ ἄκροτο ὑποκειμενισμό, ὅταν ἡ ἰδιοτέλεια, ἡ συνειδητὴ ἀπόκρυψη καὶ ἡ πλαστογραφία δὲν εἶναι ἐξόφθαλμες.

Εἶναι φανερὸ ὅτι κανένας σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ σπρηχτεῖ στὶς «έθνικόφρονες» μεθοδολογικὲς κατηγορίες γιὰ νὰ διαμορφώσει ἐρμηνευτικὲς ἔννοιες, καὶ τὸ περιγραφικὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας τῆς ἀντίστασης. Ὡστόσο ἡ μεθοδολογία αὐτὴ ὅσο κι ἂν εἶναι ὑποτυπώδης εἶχε συγκεκριμένους πολιτικὸς σκοποὺς. Μολονότι παρακάμπτε τὸ ἐαμίτικο φαινόμενο, βιάζεται νὰ πείσει πόσο ἐπιτακτικὴ καὶ ἀναγκαία ἦταν ἡ φυσικὴ, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ ἐξόντωση τῶν ἐαμιτῶν. Θέλησε δηλαδή νὰ λειτουργήσει, καὶ ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο τὸ πέτυχε, ὡς δικαίωση τῆς καταπίεσης. "Ο δικαιωτικὸς μύθος τοῦ «ΕΑΜ-τέρατος» (ἔτσι ἄλλωστε ἀπεικονίστηκε καὶ στὶς προπαγανδιστικὲς ἀφίσες τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ: τέρας πολυκέφαλο καὶ αἱμοσταγές) ἦταν ἓνα χρήσιμο ὄπλο στὰ χεῖρα τῆς δεξιᾶς.

Μέχρι πρότινος —γιὰτὶ στὴ διάρκεια τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας καὶ ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὴν πτώση τῆς τὰ πράγματα ἔχουν κάπως ἀλλάξει— ἡ «ἱστορία» γραφόταν ἔτσι: τὸ ΕΑΜ εἶναι προῖον συνωμοσίας, ἀπάτης καὶ τρομοκρατίας.

β. Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀριστερᾶς

Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀριστερᾶς, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ΚΚΕ, ἔχει χαρακτῆρα ἐπίσης δικαιωτικό. Ἐπειδὴ ὅμως πρόκειται γιὰ προσπάθεια δικαίωσης ἀπέναντι στὴν κατάφωρη ἱστορικὴ πλαστογραφία τῆς δεξιᾶς, ποῦ

κατηγορούσε τὸ ΚΚΕ ὡς ἀντεθνικὸ κόμμα, κεντρικὸ μοτίβο ἔγινε ἡ προσπάθεια νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι τὸ ΕΑΜ ἦταν καρπὸς καὶ ἔκφραση τῆς πολιτικῆς τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας. Ἦταν ἐπίσημο κείμενο τοῦ ΚΚΕ, πρὶν ἀπὸ τὴ διάσπασή του, ὅπου τὸ ἴδιο τὸ κόμμα κρίνει τὸ ρόλο του στὴν ἐαμικὴ ἐπιτυχία, εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικό:

«Στὶς δύσκολες αὐτὲς στιγμὲς τὸ ΚΚΕ πρῶτο σήκωσε τὴ σημαία τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα (...). Ἡ ἀνάδειξη τῆς ἐργατικῆς τάξης σὲ ἡγεμόνα τῆς ἀντιφασιστικῆς ἀντιμπεριαλιστικῆς συμμαχίας εἶχε προετοιμαστεῖ ἀπὸ τὴ μακρόχρονη δουλειὰ τοῦ κόμματος, ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς ἀποφάσεις τῆς 6ης Ὀλομέλειας τοῦ 1934, τὴ συνεπῆ ἀντιμπεριαλιστικὴ πάλη ποὺ ἔκανε τὸ κόμμα. Ἦταν καρπὸς τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ποὺ ἐφάρμοσε τὸ κόμμα ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης, τῆς αὐτοθυσίας, τῆς μαχητικότητας καὶ τοῦ πρωτοποριακοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης»³.

Ἐδῶ ἔχουμε μιὰν ἄλλη περίπτωση ἰδεολογικοποίησης τῆς ἱστορίας, διαφορετικῆς ποιότητας καὶ διαφορετικῆς σκόπευσης σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς δεξιᾶς. Ὅσα λέει τὸ ΚΚΕ γιὰ τὸ ΕΑΜ καὶ τὴ δράση του εἶναι ἀληθινὰ καὶ ἀληθοφανῆ ταυτόχρονα. Ἀληθινὰ γιατί τὰ προβαλλόμενα στοιχεία εἶναι ὅλα πραγματικά. Π.χ. ὅτι τὸ ΚΚΕ πρῶτο σήκωσε τὴ σημαία τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα, ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη ἔδειξε μαχητικότητα καὶ αὐτοθυσία καὶ ὅτι τὴν περίοδο τῆς ἀντίστασης, μέσω τοῦ ΚΚΕ, τόνισε τὸν πρωτοποριακὸ-ἡγεμονικὸ χαρακτήρα της. Καὶ ἀληθοφανῆς γιατί τὰ προβαλλόμενα στοιχεία, καίτοι πραγματικά, δὲν ἀποτελοῦν τὶς πραγματικὲς αἰτίες τῆς διαμόρφωσης καὶ ἰσχυροποίησης τοῦ ΕΑΜ. Ἔνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ἐρμηνεύσεως τοῦ ΚΚΕ, χαρακτηριστικὸ καὶ αὐτὸ τῆς δικαιοδικῆς προσπάθειας, εἶναι ἡ ἔξαρση τῆς ὀργανωτικῆς ρύθμισης καὶ πρόβλεψης, ἡ ἔξαρση τῆς ὀρθότητας τῆς γραμμῆς τοῦ κόμματος (μάλιστα, χωρὶς διαφοροποιήσεις ἀπὸ τὸ 1934). Καθιερώσει δηλαδὴ μιὰ σχέση αἰτίου πρὸς ἀποτέλεσμα ἀνάμεσα στὴν «ὀρθὴ πολιτικὴ» τοῦ κόμματος, τὴν ὀργανωτικὴ ἀντιμετώπιση τῶν σχετικῶν ζητημάτων καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐαμικῆς ἀντίστασης. Ὅταν ὁμως ἐκθειάζει τὴν πολιτικὴ τῆς «ἐθνικῆς ἐνότητας», στὴν πραγματικότητα δὲν περιγράφει τὴν τότε κατάσταση ἀλλὰ ἀπλῶς ὑπερασπίζεται μιὰ ἐκ τῶν ὑστέρων πολιτικὴ ἐπιλογή, ποὺ διατυπώνεται τὸ 1958, καὶ ἡ ὁποία, γιὰ νὰ ἀποκτήσει ἱστορικὲς ρίζες, παρουσιάζεται ὡς πρῶτονι νὰ ἴσχυε καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀντίστασης. Ὡστόσο τότε ἡ ἐθνικὴ ἐνότητα, ἂν καὶ καθημερινὰ προπαγανδιζόταν, ἂν καὶ ἔγιναν ἀπειρες προσπάθειες γιὰ τὴν ὑλοποίησή της, ἂν καὶ πρὸς στιγμὴν φάνηκε ὅτι εὐδοκῶνται —μετὰ τὴ συγκρότηση τῆς κυβερνήσεως «Ἐθνικῆς Ἐνότητος», τὸ καλοκαίρι τοῦ 1944, στὴν ὁποία μετεῖχαν 6 ἐαμίτες ὑπουργοί, ἐκ τῶν ὁποίων 3 κομμουνιστές— ὅλοι ἔξερουν ὅτι ποτὲ δὲν ὑλοποιήθηκε. Πραγματικά, ἂν ἐξετάσουμε ἀπὸ κοντὰ τὴν προχωρητικὴ διαδικασία τῆς Ἀντίστασης καὶ τοῦ ἀντάρτικου ἀπὸ τὸ 1941 ὡς τὴν ἀπελευθέρωση, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ σταθοῦμε στὴ διαδοχὴ περιστατικῶν θερμοῦ καὶ ψυχροῦ ἐμφυλίου πολέμου, ὑπόκωφου ἢ κηρυγμένου, ποὺ χαρακτήριζε τὶς σχέσεις τῶν ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων τῆς ἀριστερᾶς καὶ τῆς δεξιᾶς, τοῦ ΕΑΜ καὶ τοῦ ἀστικοῦ κόσμου. Καὶ μάλιστα, ὅσο προχωροῦμε πρὸς

τὴν ἀπελευθέρωση εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ σύνολο τοῦ ἀστικοῦ κόσμου ἔχει συγκροτήσει ἕναν ἐνιαῖο συνασπισμὸ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μαχητικὸ καὶ ἀνένδοτο ἀντιστασιακὸ. Νὰ πῶς περιγράφει ὁ δημοσιογράφος Τζελέπης⁴ τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς: «Βενιζελικοί, ρεπουμπλικάνοι, βασιλικοί, μεταξικοί φιλελεύθεροι ἢ συντηρητικοί, ἂν καὶ διασπασμένοι μεταξύ τους στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, βρίσκονται ἐνωμένοι —θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὑπὸ τὴ γεωμετρικὴ αἰγίδα— ἐναντία στὸν κοινὸ κίνδυνο, τὸ ΕΑΜ (...) Ὅλοι αὐτοὶ οἱ φιλελεύθεροι, ὅλοι ἐτούτοι οἱ δημοκράτες εἶναι σύμφωνοι μὲ τοὺς ὀλοκληρωτικὸς μεταξικὸς καὶ τοὺς ἀντιδραστικὸς βασιλικὸς στοὺς ὁποίους δὲν θὰ διστάσουν νὰ δώσουν τὸ χέρι γιὰ νὰ σώσουν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν κομμουνισμό».

Ἡ ὀξυδερκὴς διαβεβαίωση τοῦ Τζελέπη δὲν εἶναι «ἄποψη» ἀλλὰ περιγραφή μιᾶς πραγματικῆς κατάστασης. Ἐθνικὴ ἐνότητα δὲν ὑπῆρξε οὔτε ὅταν ὑπογράφτηκε τὸ ἰδρυτικὸ τοῦ ΕΑΜ, οὔτε ὅταν συγκροτήθηκε τὸ Κοινὸ Στρατηγεῖο Ἀνταρτικῶν Ὁμάδων, οὔτε ὅταν ὑπογράφτηκε τὸ «Συμβόλαιον τοῦ Λιβάνου» οὔτε ὅταν σχηματίστηκε ἡ κυβέρνηση «Ἐθνικῆς Ἐνότητος».

Ἡ ἐρμηνεύσα λοιπὸν τῆς ἀριστερᾶς ἐνῶ ἀπὸ τὴν μιὰ δεῖχνει ὅτι τὸ ΚΚΕ ἦταν ὄντως ἐθνικὸ κόμμα, ἀπὸ τὴν ἄλλη προσπαθεῖ a posteriori νὰ δικαιολογήσει καὶ νὰ θεμελιώσει μιὰ νέα πολιτικὴ ἐπιλογή. Ἔτσι ἡ Ἀριστερὰ μὴ προτείνοντας μιὰ ἐξήγηση μὲ συνοχή καὶ ἀντιστοιχία πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, καταλήγει σ' ἕναν φαῦλο κύκλο: ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποὺ θὰ πρεπε νὰ ἀποδείξει. Γιατί ἀκριβῶς ἔτσι στοχάζεται ὅταν διατείνεται ὅτι ἡ «ἡγεμονία τῆς ἐργατικῆς τάξης ἦταν καρπὸς (...) τοῦ πρωτοποριακοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης». Σ' αὐτὴ τὴν τέλεια ταυτολογία τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας ταυτίζεται μὲ τὴ βαθύτερη αἰτία του. Καὶ συνακόλουθα, ἐρωτήματα ὅπως γιατί ἡ τεράστια ἐαμικὴ κινητοποίηση ἔγινε δυνατὴ, πῶς πραγματοποιήθηκε συγκεκριμένα αὐτὴ ἡ πρωτοφανὴς στὴν ἱστορία μας προαγωγή, καὶ ποιά ἡ φύση τοῦ φαινομένου, μὲνουν ἀναπάντητα. Καὶ θὰ μὲνουν ἀναπάντητα ὅσο χρησιμοποιεῖται αὐτὴ ἡ ἐμπειρικὴ καὶ ἰδεολογίζουσα μεθοδολογία. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε, ἐντελῶς προχειρὰ, νὰ ποῦμε γιὰ τὸ τεράστιο πρόβλημα τῆς ὀργανωτικῆς ἐτοιμότητας τοῦ ΚΚΕ. Λογουχάρα, πολλὰ ἀξιόλογα δημοσιεύματα ἔχουν δεῖξει ὅτι ὅταν τὸ ΕΑΜ ἔξεκινᾶ τὸ ἔργο του, τὸ ΚΚΕ εἶναι ἐξαρθρωμένο, ἡ ἡγεσία του καὶ τὰ στελέχη του βρίσκονται στὶς φυλακὲς καὶ τὰ στρατόπεδα τῆς μεταξικῆς δικτατορίας, οἱ δυνατότητες τῶν ὑπολειμμάτων τῶν κομματικῶν ὀργανώσεων μηδαμινές. Γι' αὐτὸ, ὄχι μόνο δυσπιστοῦμε διαβάζοντας ὅτι τὸ ΚΚΕ ἦταν ἔτοιμο νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ τρομερὰ ζητήματα ποὺ ἔθετε ἡ νέα φάση τοῦ ἀντιφασιστικοῦ ἀγῶνα, ἀλλὰ καὶ ἀρνούμαστε κατηγορηματικὰ παρόμοιες ἐκτιμήσεις ποὺ μετὰ βίας καταφέρνουν νὰ κρύψουν τὴν ἰδεοληψία τοῦ ἀλάνθαστου τῆς κομματικῆς ἡγεσίας.

Στὸ σημείωμα αὐτὸ δὲν θὰ ἀποπειραθῶ νὰ περιγράψω τὸν τρόπο συγκρότησης τοῦ ΕΑΜ οὔτε νὰ ἐξετάσω τὸ χαρακτήρα του. Θὰ προσπαθῶ ὁμως νὰ ἐπισημάνω ὀρισμένα προβλήματα μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα ποὺ σχετίζονται μὲ τοὺς πολιτικὸς μηχανισμούς,

μηχανισμούς χάρη στους οποίους αναπτύχθηκε το ΕΑΜ.

Δέν θά ἦταν ὑπερβολικό νά τονιστεῖ ὅτι βασικό γνώρισμα τοῦ Β' παγκόσμιου πολέμου ἦταν ἡ στρατεύση τῶν λαϊκῶν μαζῶν, εἴτε στὸν τακτικό στρατό τῆς χώρας τους εἴτε στίς στρατιές τῆς ἀντίστασης. Εἶδαμε στήν Ἑλλάδα, ὅπως καί σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη, αὐτὴ τὴν καταπληκτικὴ καὶ γενικευμένη ἐκδήλωση. Τὸ νέο πού συντελεῖται εἶναι ἡ ἄμεση ἐπέμβαση τῶν μαζῶν, πού διεκδικοῦν τὸ ρόλο αὐτόνομου ἱστορικοῦ πρωταγωνιστῆ, ὕστερα ἀπὸ τὴν παταγώδη ἀποτυχία τῶν κυβερνήσεών τους καὶ τῶν κυρίαρχων τάξεων ἐμπρὸς στὴ φασιστικὴ ἐπιβολή. Οἱ μάζες ἐκφράζονται μέσα στοῦ δικό τους «ἱστορικό μπλόκ», σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀστικὸ κόσμου. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη δὲν ὑπάρχει κάποια ἑλληνικὴ ἰδιαιτερότητα, ἀλλὰ ἐπιβεβαίωση καὶ στήν Ἑλλάδα μιᾶς γενικῆς τάσης.

Στὴν ἑλληνικὴ περίπτωση ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσης μιὰ ἄλλη γενικὴ τάση πού συναντάμε σ' ὅλη τὴν ἀντιστασιακὴ Εὐρώπη: ἡ σύγκρουση δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων, ὁ ἀντιθετικὸς τους, τελικά, χαρακτήρας. Στὴν Ἑλλάδα ἡ σύγκρουση θά γνωρίσει ἰδιαιτέρη σφοδρότητα, πράγμα ὄχι τυχαῖο βέβαια, ἀλλὰ καὶ τοῦτο γέννημα κάποιων ἐγγενῶν συνθηκῶν. Μιὰ ἄλλη γενικὴ τάση πού ἐπαληθεύεται καὶ στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας εἶναι ὅτι ἀλλάζει παντελῶς, σὲ σχέση μὲ τὴν προπολεμικὴ περίοδο, τὸ πολιτικὸ σκηνικό, τὸ εἶδος καὶ ὁ ρόλος τῶν πολιτικῶν δυνάμεων πού πρωταγωνιστοῦν: δηλαδὴ τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς Ἀντίστασης. Γιὰ τὸ σημεῖο αὐτό, καὶ μὲ γενικὸ τρόπο βέβαια, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τὰ ἀστικά κόμματα παθαίνουν ἓνα εἶδος καθίζησης. Τῆ θέση τους θά πάρουν οἱ ἀντιστασιακὲς ὁργανώσεις. Ἀλλὰ στοῦ μεταξύ ἡ ἰδεολογικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ τους ἀποδυνάμωση ἔχει ἀφήσει ἓνα σημαντικό πολιτικὸ κενὸ πού ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων τῆς ἀριστερᾶς.

Γιὰ νά φανοῦν οἱ ἀλλαγές πού συντελοῦνται μὲ τὴν ἐναρξη τῆς Ἀντίστασης, πρέπει νά σκεφτοῦμε τί ἴσχυε τὴν προπολεμικὴ περίοδο. Στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν μεσοπόλεμο οἱ λαϊκὲς μάζες ζοῦσαν στοῦ περιθώριον τῶν πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν: ἡ κίνησή τους ἦταν συναρτημένη μὲ τὴ διαπάλη τῶν ἀστικῶν κομματικῶν σχηματισμῶν: ἂν καὶ στοῦ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς πάλης ἐμφανίζον μιὰ ἀναμφισβήτητη ζωντάνια, δὲν καταφέρνουν νά ἀποκτήσουν τὴν ἀντίστοιχη πολιτικὴ συνείδηση καὶ ἰδεολογία, καὶ νά ἀνταμῶσουν τίς πρωτοπορίες. Ἡ καλύτερα, ἡ πολιτικὴ πρωτοπορία δὲν καταφέρνει νά ἐκφράσει τὸν κοινωνικὸ ριζοσπαστισμὸ τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Στὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου ἡ ὁργανικὴ ζεύξη ἐργατικῶν, πολιτικῶν ὁργανώσεων (κυρίως τοῦ ΚΚΕ) καὶ ἐργαζομένων μαζῶν, ἀκόμη καὶ στίς εὐτυχέστερες στιγμές της, δὲν ἔχει πραγματοποιηθεῖ. Οἱ λόγοι εἶναι πολλοί: ἔχουν σχέση μὲ τίς ἱστορικὲς συνθήκες διαμόρφωσης τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὸν τόπο μας, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, μὲ τὸ χαρακτῆρα τῶν ἀστικῶν κομμάτων, μὲ τὰ δομικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τὸν γενικότερο ταξικὸ ἰσθμὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ μεσοπολέμου: ἔχουν σχέση τέλος μὲ τὸ ἴδιο τὸ ΚΚΕ, τὴν πολιτικὴ του καὶ τὴν ποιότητα τῆς ὁργάνωσής του.

Ἦδη ὁμως ἡ ἀπόκρουση τοῦ ἰταλικοῦ φασισμοῦ

κατὰ τὸν ἑλληνοϊταλικὸ πόλεμο ἦταν μιὰ πρώτη, νέας ἱστορικῆς ποιότητας, ἐκδήλωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ σημαδιακὴ ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις: ἐκδήλωση ὑψηλοῦ πατριωτισμοῦ, ἔκφραση ἀντιφασιστικοῦ φρονήματος, ἔκφραση «ἱστορικῆς πρωτοβουλίας» καὶ ταυτόχρονα προμήνυμα τῆς μελλοντικῆς ἀποδέσμευσης τοῦ ἀπὸ τίς δυνάμεις ἐκεῖνες πού, μέσα ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο τῶν ἀντιφάσεών τους, ὀδηγήθηκαν στὴ συνθηκολόγηση ἢ στὴ φυγή. Γιατὶ τὸ «ἐπίσημο» κράτος τοῦ μοναρχο-στρατιωτικοῦ συγκροτήματος, πού κυβερνοῦσε ἀπὸ τὸ 1936, κατὰληξε ἐκεῖ: στὴ συνθηκολόγηση καὶ τὴ φυγή.

Οἱ λαϊκὲς μάζες ἐν συνεχείᾳ, στήν εὐνοϊκὴ ἀλλὰ καὶ ὀδυνηρὴ συγκυρία τοῦ πολέμου, ξεπετάγονται αὐτόνομα καὶ πρωταγωνιστικὰ στοῦ ἱστορικοῦ προσκήνιο. Πολιτικὴ τους ἔκφραση θά γίνον τὸ ΕΑΜ καὶ τὸ ΚΚΕ, ὅπου θά λάβουν μέρος ὄχι σὰν ψηφοφόροι ἐκλογικῆς ἐκστρατείας ἀλλὰ σὰν φορεῖς τῆς ἱστορίας τους. Οἱ ὁργανώσεις αὐτές, μαχόμενες ἐναντίον τοῦ ξένου κατακτητῆ, πολιτικοποίησαν στοῦ ἔπακρο ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τίς κοινωνικὲς σχέσεις, ἀντιτιθέμενες ὄχι μόνο στοῦ ξένου φασισμοῦ ἀλλὰ καὶ στὴ ντόπια ἀστικὴ-μοναρχικὴ παράδοση. Οἱ ἀλλαγές πού προκαλεῖ ἡ ἐαμικὴ περίοδος εἶναι τόσο βαθιές καὶ πολυσήμαντες, καὶ ἡ πολιτικὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ προάγεται τόσο ἀλματικά, ὥστε ξεπερνιέται ὁ πατροπαράδοτος ἀνταγωνισμὸς τῶν πολιτικῶν δυνάμεων καὶ οἱ προπολεμικὲς ἀναφορές τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Τῆ θέση τοῦ παλιοῦ ἀνταγωνισμοῦ βενιζελικῶν-ἀντιβενιζελικῶν παίρνει μιὰ νέα ἀντίθεση: ἡ ἀντίθεση τοῦ μπλόκ τῶν ἐαμικῶν δυνάμεων, μὲ πρωταγωνιστὴ τὸ ΚΚΕ, καὶ τοῦ μπλόκ τῶν ἀστικῶν δυνάμεων, μὲ κύριο στήριγμα καὶ καθοδηγητὴ τοὺς Ἀγγλους. Ἔτσι, ἐγινε γιὰ πρώτη φορὰ κτῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἡ προοπτικὴ τῆς λαοκρατίας.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρουσιάζεται στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία γιὰ πρώτη φορὰ. Καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, στήν περιοδολόγηση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ἡ Ἀντίσταση ἀποτελεῖ βασικὴ τομὴ: τέλος μιᾶς περιόδου καὶ ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης. Μὲ τὴν ἐναρξη τοῦ Β' Παγκόσμιου ὀλοκληρώνεται καὶ τερματίζει μιὰ ὀλόκληρη φάση, πού εἶχε ἀρχίσει μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Γουδιοῦ τὸ 1909, καὶ μιὰ ἄλλη ἀρχίζει. Τὸ νέο δὲν γεννιέται ἐπειδὴ, ἀπλὰ καὶ μόνο, ὑπῆρξαν ἀντιστασιακὰ γεγονότα μεγάλης ἔκτασης, οὔτε ἐπειδὴ θυσιάστηκε ὁ λαός, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀναδείχθηκαν νέοι ἱστορικοὶ πρωταγωνιστές.

Ἡ διαφορὰ εἶναι τεράστια. Στὴν προπολεμικὴ περίοδο πρωταγωνιστοῦσαν τὰ ἀστικά κόμματα: στήν Κατοχή, τὸ ἐαμικὸ συγκρότημα καὶ οἱ ὁργανωμένες σ' αὐτὸ λαϊκὲς δυνάμεις.

Ξαναγυρίζουμε λοιπὸν στοῦ ἀρχικὸ ἐρώτημα: πού ὀφείλεται αὐτὴ ἡ βαθιὰ τομὴ; Ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βίας, τῆς τρομοκρατίας καὶ τῆς ἐξαπάτησης;

Δὲν θά ἀναφεροῦμε τώρα στὰ περιστατικὰ πού ἀνασχευάζουν αὐτὴ τὴ χοντροκοπία. Οἱ λαοί, ὅπως ἔλεγε κάποιον Σύνταγμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, «ἔχουν ὑποχρέωση νά ἐπαναστατοῦν ἐναντίον τῆς τυραννίας». Ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι λαοὶ τῆς κατεχόμενης Εὐρώπης, συνειδητοποίησε αὐτὸ του τὸ δικαίωμα καὶ τὸ ἔκανε πράξη: Ἀντίσταση. Καὶ ἡ πράξη αὐτὴ βρῆκε πολιτικὴ, ἰδεολογικὴ καὶ ὁργανωτικὴ μορφή μέσα ἀπὸ τὸν τιτάνιο καὶ πρωτότυπο ἀγῶνα

ό οποίος ανάδειξε μια οργάνωση που το 1941 υπήρχε μόνο στο χαρτί. Άλλα με άπατες, συνωμοσίες και τρομοκρατία δεν γεννήθηκαν ποτέ λαϊκές οργανώσεις.

Μήπως ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής της εθνικής ενότητας; Η άποψη αυτή θέλει πολύ περισσότερη συζήτηση.

Ξέρουμε ότι το θεωρητικό πρότυπο για τη διαμόρφωση του ΕΑΜ βασιζόταν στις επεξεργασίες του 7ου συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1935. Το πρότυπο αυτό με βάση το οποίο θα οργανωνόταν η δράση των κομμουνιστών για την απόκρουση της φασιστικής επίβουλης είχε στόχο τη σύναψη συμμαχίας στην «κορυφή και τη βάση» των κομμουνιστικών κομμάτων με όλες τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που αντικειμενικά τοποθετούνταν έξω από τον πολιτικό χώρο του φασισμού. Γι' αυτό ακριβώς άοκνες ήταν οι προσπάθειες του ΚΚΕ να συνεργαστεί, με οποιαδήποτε μορφή, με όλα τα άστικά κόμματα, ακόμη και με τους βασιλικούς, προκειμένου να αρχίσει και να αναπτυχθεί η κοινή δράση για την απελευθέρωση της πατρίδας.

Εδώ πρέπει να αναρωτηθούμε αν η γραμμή αυτή υλοποιήθηκε στους κόλπους του ΕΑΜ, αν δηλαδή το ΕΑΜ ήταν όντως το πλατύ αντιφασιστικό μέτωπο πολιτικών δυνάμεων, που πάνε από τους κομμουνιστές ως τα άστικά κόμματα, ακόμη και τις βασιλικές πολιτικές δυνάμεις.

Μια πρώτη παρατήρηση δείχνει ότι στην ήγερσία του ΕΑΜ, ως το τέλος του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, υπάρχουν μόνο αντιπρόσωποι κομμάτων της άριστερας, δηλαδή κομμάτων που έχουν κάνει μια ουσιαστική πολιτική και ιδεολογική επιλογή για την ελληνική κοινωνία: τη σοσιαλιστική προοπτική. Αυτό ισχύει για το ΚΚΕ, για το Αγροτικό Κόμμα, για την ΕΛΔ και για το ΣΚΕ. Στην κορυφή λοιπόν δεν πραγματοποιείται η πλατιά αντιφασιστική συμμαχία, αλλά ενότητα σοσιαλιστικών δυνάμεων. Στη βάση; τί ήταν ο έαμικός κόσμος από κοινωνική άποψη; Και εδώ η απάντηση είναι κατηγορηματική: η άστική τάξη και τα διάφορα τμήματά της, τα φιλελεύθερα και τα ολοκληρωτικά, τα «εθνικά» ή τα μεταπρατικά, τα μονοπωλιακά ή τα μη μονοπωλιακά, τα δημοκρατικά ή τα μοναρχικά, δεν μετείχαν στο ΕΑΜ, ούτε συνεργάστηκαν μ' αυτό. Αντίθετα το πολέμησαν, «ψυχρά και θερμά». Από ταξική λοιπόν και πολιτική άποψη το ΕΑΜ είναι μια μορφή λαϊκής συμμαχίας, χωρίς ίχνος συμμετοχής άστικών κομμάτων (δεν εννοούμε άτομων-ατόμων): ένα νέο, νέου τύπου πολιτικό όργανο, άγνωστο ως τότε στις πολιτικές παραγωγές του ελληνικού συστήματος, που ανέλαβε συγκεκριμένο ιστορικό ρόλο, την *απελευθέρωση της χώρας*. Και φιάχτηκε γιατί ανταποκρίθηκε με επάρκεια στο ρόλο που ανέλαβε.

Ταυτόχρονα, όμως, η κοινωνική σύνθεση του ΕΑΜ και η πολιτική του επάνδρωση βοήθησαν να αναδειχθούν όλα τα προβλήματα της κοινωνικής και πολιτικής χειραφέτησης του ελληνικού λαού. Και πραγματικά, στη χοάνη του αντιφασιστικού αγώνα μια νέα πολιτική συνείδηση γεννήθηκε, μια συνείδηση που αναθερμαινόταν από την προσδοκία της ανεξαρτησίας και της κοινωνικής απελευθέρωσης. Σ' αυτή την προσδοκία και το γενικευμένο αίτημα για ελευθερία θα βρει κανείς τους στέριους λόγους για την ανάπτυξη της λαογέννητης οργάνωσης. Στη λογική των πραγμά-

των ένυπηρε και πραγματοποιήθηκε μια άλματώδης μετατόπιση του ελληνικού λαού προς τα αριστερά. Γι' αυτό και ο πατροπαράδοτος ανταγωνισμός βενιζελικών και αντιβενιζελικών πολύ γρήγορα έχασε κάθε νόημα. Ο εξ αντικειμένου ανταγωνισμός των λαϊκών κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων με την άστική τάξη, που ως τότε ήταν σκεπασμένος κάτω από αποπροσανατολιστικές ιδεολογίες, προκαταλήψεις και συνήθειες, ξεκαθαρίστηκε, βρήκε την ιδεολογική, την πολιτική και την οργανωτική του έκφραση. Ούτε αυτή η «αριστεροποίηση» έμεινε χωρίς συνέπειες. Το ΕΑΜ, μαχόμενο τον ξένο φασισμό, προσέκρουσε στην παλαιά πολιτική τάξη, και αντίστροφα η παλαιά πολιτική τάξη και οι Άγγλοι αντίσπασθηκαν σθεναρά στη νέα πραγματικότητα ή όποια δραματιζόταν διαφορετικά την μεταπελευθερωτική Ελλάδα.

Αν λοιπόν στη ριζοσπαστικοποίηση των μαζών αναγνωρίζουμε το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της ελληνικής αντίστασης, δύσκολα θα μπορούσαμε να παραδεχτούμε ότι το φαινόμενο οφείλεται στο πρώτο χελιδόνι της άνοιξης. Είναι αναμφισβήτητη αλήθεια ότι οι κομμουνιστές ήταν οι πρώτοι που κήρυξαν, με τις μικρές τους τότε δυνάμεις, τον πόλεμο στους κατακτητές. Όσοσο η λαϊκή συσπείρωση στις γραμμές του ΕΑΜ δεν ήταν ούτε αυτόματη ούτε ευθύγραμμη διαδικασία. Προσδιορίστηκε και καθορίστηκε από μια σειρά παράγοντες που συνθέτουν τη συγκυρία του Β' παγκόσμιου πολέμου. Έκεί θα βρούμε τους λόγους που ορισμένες τάσεις της ελληνικής κοινωνίας του μεσοπολέμου επιβεβαιώθηκαν. Για την ώρα ως άπαριθμήσουμε απλώς αυτούς τους παράγοντες: χρεοκοπία του άστικού πολιτικού κόσμου που δημιούργησε πολιτικό κενό, αποσύνθεση του κρατικού μηχανισμού, οι τραγικές συνθήκες διαβίωσης του ελληνικού πληθυσμού, η μετακίνηση πληθυσμών από τις πόλεις στα χωριά, η συμμαχική προπαγάνδα, η πολιτική των συμμαχικών εμπόλεμων δυνάμεων που ενδιαφέρονταν για την ανάπτυξη της Αντίστασης. Οι παράγοντες αυτοί βρίσκονται στη ρίζα ενός αυθόρμητου κινήματος ενάντια στους κατακτητές, που άνησε στις πόλεις και την ύπαιθρο με άπειρες μορφές, και του οποίου τις εκδηλώσεις μπορούμε και σήμερα να ανιχνεύσουμε. Η ιστορικής σημασίας πρωτοβουλία των κομμουνιστών συνίσταται στο γεγονός ότι ένωσαν τις διεργασίες που συντελούνταν στις λαϊκές μάζες και έδρασαν αντίστοιχα, γιατί και αυτοί ήταν «καταδικασμένοι» να δράσουν με τον τρόπο που έδρασαν. Έτσι εξέφρασαν καλύτερα από κάθε άλλον αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *λαϊκή διαθεσιμότητα* για την αντίσταση. Σ' αυτό το κλίμα ξαναφτιάνουν το αποδιοργανωμένο από τα χτυπήματα της μεταξικής δικτατορίας κόμμα, και ταυτόχρονα οργανώνουν το ΕΑΜ. Τα δύο ρεύματα, το έαμικό και το κομμουνιστικό, συγκλίνουν, αλληλοπροσδιορίζονται και αλληλοσυμπληρώνονται διαλεκτικά. *Το μέτωπο φτιάχνει το κόμμα και το κόμμα φτιάχνει το μέτωπο.*

Κοντολογίς ερευνώντας τις απαρχές του έαμικού κινήματος, εξετάζοντας την προοδευτική σταθεροποίηση της ισχυρής οργανωτικής υποδομής του, αναγνωρίζοντας τον τρόπο διαμόρφωσης των αντίστοιχων λαϊκών οργανώσεων, παρακολουθώντας την ανάπτυξη του ένοπλου κινήματος, επισημαίνοντας ιδιαιτερείτες, σταθερές, μεταβλητές και επιβιώσεις του παρελθόντος, καταλήγουμε σε τούτο το κεφαλαίοδες συμπέρα-

σμα: όλα αυτά τα στοιχεία, μέσα από μιὰ αγωνιστική διαδικασία, ενσωματώνονται στο αυτό πολιτικό ρεύμα. "Αν τελικά τὸ ΚΚΕ ὑπῆρξε πολιτική, ιδεολογική και οργανωτική αἰχμή, αυτό οφείλεται στο ὅτι μόνο τὸ κόμμα αυτό διέθετε μιὰ ιδεολογία σὲ ἀντιστοιχία με τις σύμφυτες στο ἀντιστασιακὸ κίνημα τάσεις. Ἔτσι ἔγινε ἡ ἔνοποιητική δύναμη τῶν ἀπὸ τὴ φύση τους ὁμόροπων τάσεων, ἡ πολιτική δύναμη πού ἀπὸ τὴν μιὰ ἐπέβαλε τὴν αὐτὴ πολιτικὴ ἀντίληψη, και ἀπὸ τὴν ἄλλη δημιουργοῦσε τὴν κοινὴ λαϊκὴ ἀναφορὰ στο αυτό, και συνάμα νέο, πολιτικὸ κέντρο.

Ἡ σύνδεση λαοῦ-κόμματος-ΕΑΜ δὲν ἦταν λοιπὸν ἓνα ἀπλὸ τεχνικὸ πρόβλημα, μιὰ συνωμοσία, μιὰ παράνομη συνάντηση ἢ μιὰ οργανωτικὴ ρύθμιση. Ἦταν μιὰ ὁλόκληρη διαδικασία πού στη διάρκειά της ἔγινε ἡ παραδοχὴ τῆς νέας πολιτικῆς ἐστίας και ἡ ἐπιβεβαίωση μιᾶς νέας πολιτικῆς ἀντίληψης. Ταυτόχρονα μ' αὐτὴ τὴν κατάφαση ἐρχόταν και ἡ ἄρνηση τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτικοῦ κόσμου, τοῦ φιλελεύθερου και τοῦ βασιλικοῦ. Ἔτσι νομίζουμε ὅτι δικαιολογείται ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς ἡ ἱστορία τῆς ἀντίστασης ἀποτελεῖ τὴν ἱστορία τῆς μεγάλης τομῆς στη σύγχρονη Ἑλλάδα. Συνακόλουθα, ἡ ἀνάλυση και ἡ κατανόηση τοῦ ἐαμικοῦ φαινομένου, σὰν φαινόμενο νέας σύνθεσης και ἱστορικῆς σημασίας, ἰσοδυναμεῖ με τὴν ἀνάλυση και τὴν κατανόηση τῆς σύνθετης διαδικασίας πού συνέδεσε τὸ αὐθόρμητο κίνημα ἢ τὴ λαϊκὴ διαθεσιμότητα με τὴ νέα πολιτικὴ ἡγεσία.

Στὴ νέα φάση πού εἰσέρχεται ἡ ἀντιστασιακὴ ἱστοριογραφία, με τις ἀντικειμενικὰ εὐνοϊότερες προϋποθέσεις, ὅλα τούτα τὰ προβλήματα, μεθόδου, θεωρίας, ἔρευνας, τεχνικῆς και κατασκευῆς ἐννοιολογικῶν ἐργαλείων, ὅπως και ἐκεῖνα τῆς κριτικῆς τῶν ἀντιλήψεων πού βαραίνουν στὴν ὡς τὰ σήμερα γνωστὴ ἱστοριογραφία, ἀποκοτῶν ἰδιαίτερη σημασία. Πάντως, ἀπὸ τὴν τροπὴ πού θὰ πάρουν τὰ πράγματα θὰ ἐξαρτηθεῖ ἂν θὰ ἀπαντηθοῦν τὰ κρίσιμα και γιὰ τὴ σημερινὴ πολιτικὴ περιπλοκὴ ἐρωτήματα: ποῖος ἦταν ὁ χαρακτήρας τοῦ ΕΑΜ, και ποιά θέση κατέχει στὴ σύγχρονη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Γιατὶ τὸ κύριο πρόβλημα πού περιμένει τὴν ἀπάντησή του εἶναι: *τί πραγματικὰ ἦταν και τί ἤθελε τὸ ΕΑΜ;*

1. Γεώργιος Παπανδρέου. *Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1947, σελ. 19 και 37-38.

2. Γράφει π.χ. ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος προλογίζοντας τὴν ἐπανεκδόση τοῦ βιβλίου τοῦ Θεμιστοκλῆ Τσάτσου. *Αἱ παραμοναὶ τῆς ἀπελευθέρωσης*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1973: «Μ' ἄλλα λόγια, θεωρῶ και σήμερα, ὅπως θεωροῦσε και ὁ Θεμιστοκλῆς Τσάτσος ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, τὴ γραμμὴ πού ἀκολούθησε, στὸ 1944, ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ὡς ὀρθή, ἢ μάλλον ὡς τὴν μόνη, τότε, ἱστορικὰ δυνατὴ». (σελ. 18).

3. Πρβλ. «Θέσεις γιὰ τὰ σαραντάχρονα τοῦ ΚΚΕ», στὸ *Σαράντα χρόνια τοῦ ΚΚΕ, 1918-1958. Συλλογὴ Ἐπισήμων Κειμένων*, Νοέμβρ. 1958, σελ. 713. Βλ. ἐπίσης «Πενήντα χρόνια ἡρωικῶν ἀγώνων και θυσιῶν: Θέσεις τῆς Κ.Ε. τοῦ ΚΚΕ γιὰ τὰ πενήντάχρονα τοῦ ΚΚΕ», στὸν *Νέο Κόσμο*, Νοέμβρης 1968.

4. *Le drame de la Résistance Grecque*, éd. Raisons d'Être, Παρίσι 1946, σ. 47 και 72.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΚΕΔΡΟΣ»

Πανεπιστημίου 44 - τηλ. 32.48.346

Στέλιος Ράμφος

Ἡ παλινωδία τοῦ Παπαδιαμάντη

Μαρία Δαράκη-Μαλλέ

Οἱ ἐσοτζῆδες

Ψυχοκοινωνιολογία τοῦ παρακρατισμοῦ

Θεόφραστος Δ. Γέρου

Σχολικὴ ἀποτυχία

Συμβολὴ στὴν ψυχολογία τῆς μάθησης

Αὔρα Σ. Θεοδοροπούλου

Δέκα μεγάλοι μουσουργοὶ

Μπερνάρ Ντόρτ

Ἀνάγνωση τοῦ Μπρέχτ

Μετάφραση: Ἄννα Φραγκουδάκη

Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή: Νικηφ. Παπανδρέου

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

ὁ Α' τόμος ἀπὸ τὰ Ἔργα
τοῦ ΝΙΚΟΥ ΚΑΧΤΙΤΣΗ

- Τὸ ἐνύπνιο
- Ἡ ὁμορφάσχημη
- Ποιοὶ οἱ φίλοι

ΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ

(σύντομη ιστορική αναδρομή)
ΜΕΡΟΣ Β': 1945-1960

του Τάσου Ίωαννίδη

Σε προηγούμενο άρθρο μας (βλ. Πολίτης, τεύχ. 2) περιγράψαμε συνοπτικά την πρώτη περίοδο του τουρκικού εργατικού κινήματος από το 1908 ως τα τέλη του Β' παγκόσμιου πολέμου. Στο κείμενο που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τις γενικές γραμμές της εξέλιξης του στα μετά τον Β' παγκόσμιο χρόνια. Προηγούμενος όμως χρειάζεται μια έστω συνοπτική εικόνα των γενικότερων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της Τουρκίας, στις οποίες το εργατικό κίνημα θα προσπαθήσει να ανασυνταχτεί.

Η μη ενεργός συμμετοχή της Τουρκίας στον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο είχε σαν αποτέλεσμα να μην υπάρξουν σοβαρές κοινωνικές ανακατατάξεις και ιδεολογικοπολιτικές μεταποτίσεις. Αν όμως δεν υπήρξαν θεαματικές αλλαγές, όπως υπήρξαν σ' όλες περίπου τις εμπόλεμες χώρες, κάποιες επιπτώσεις του πολέμου έγιναν αισθητές και στη γειτονική Τουρκία. Μια πρώτη συνέπεια του πολέμου ήταν ότι αναγκάστηκε να διατηρεί μισό εκατομμύριο στρατό στα όπλα — δυσβάστακτο οικονομικό βάρος για την εύθραυστη τουρκική οικονομία. Η Κυβέρνηση Ίνονου (CHP), μπροστά στο οικονομικό αυτό βάρος εγκαταλείπει την παραδοσιακή πολιτική της νομισματικής σταθερότητας, πράγμα που προκαλεί καλπάζοντα πληθωρισμό. Παράλληλα, η μείωση της παραγωγής και η εξαφάνιση από την αγορά των καταναλωτικών ειδών πρώτης ανάγκης οδηγούν σε πρωτοφανή αύξηση των τιμών. Η εκβιομηχάνιση που είχε αρχίσει στα πριν από τον πόλεμο

χρόνια ύφίσταται απότομη κάμψη και περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην παραγωγή στρατιωτικών ειδών.

Ο Ίνονου εμπρός σ' όλα αυτά τα τεράστια οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, με την υποστήριξη της γραφειοκρατικής πτέρυγας των κεμαλικών, προσπαθεί να ενισχύσει τον δημόσιο τομέα της εθνικής οικονομίας, περιορίζοντας συνάμα τα περιθώρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Έτσι τονίζεται και η γενικότερη ιδεολογία του κρατικού παρεμβατισμού που αποτελούσε ένα από τα χαρακτηριστικά του κεμαλισμού. Τα μέτρα της κυβέρνησης συμπυκνώνονται στον διαβόητο νόμο «περι ασφαλείας του εθνικού προϊόντος» που έθεσε σε διατίμηση όλα τα παραγόμενα προϊόντα, και σε πλήρη έλεγχο την παραγωγή.

Την εποχή αυτή το επίσημο τουρκικό πολιτικό σύστημα βασίζεται στον μονοκομματισμό. Η πιάδ ισχυρή πτέρυγα του κυβερνητικού συνασπισμού αποτελείται από γραφειοκράτες και στρατιωτικούς, από στελέχη που αναδείχονται μετά την ανακήρυξη της τουρκικής δημοκρατίας: ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί κ.λπ. Οι άλλοι δύο συντάριοι στον κυβερνητικό συνασπισμό είναι οι εκπρόσωποι του βιομηχανικού και εμπορικού κεφαλαίου και οι εκπρόσωποι των γαιοκτημόνων της υπαίθρου. Όπως ήταν φυσικό, ο νόμος «περι ασφαλείας του εθνικού προϊόντος» προκάλεσε τη σφοδρή αντίδραση των γαιο-

κτημόνων και του κεφαλαίου, αντίδραση που πήρε την μορφή άνοιχτου μπουκοτάς. Οί γαιοκτήμονες αγάδες μπουκοτάρησαν επίσης το νόμο περί «σταθερών τιμών ασφαλείας των αγροτικών προϊόντων». Αποτέλεσμα όλης αυτής της αντίδρασης ήταν να δημιουργηθεί ένα στρώμα που πλούτισε χάρη στην αισχροκέρδεια και την μαύρη αγορά, οι όνομαζόμενοι εκατομμυριοσχοί του πολέμου· παράλληλα οι αγάδες, με την μαύρη αγορά, κράτησαν τα προϊόντα τους σε ύψηλές τιμές, πράγμα που έπληξε τις φτωχές λαϊκές τάξεις και ιδιαίτερα τον αγροτικό πληθυσμό.

Πάντως η σύγκρουση ανάμεσα στους γαιοκτήμονες-κεφαλαιούχους από την μία και τους γραφειοκράτες από την άλλη δεν στάθηκε δυνατό να ξεπεραστεί. Οί δύο ισχυροί οικονομικοί παράγοντες του καθεστώτος κάθε άλλο παρά ήταν διατεθειμένοι να στερηθούν τη δική τους πολιτική εκπροσώπηση και να αφήσουν να διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους οί γραφειοκράτες του συνασπισμού. Οί οικονομικοκοινωνικοί παράγοντες ώθησαν προς την κατάρυση του μονοκομματικού συστήματος. Και ταυτόχρονα η γενικότερη καταδίκη του μονοκομματισμού, συνέπεια της ήττας του φασισμού, πίεζε άσφυκτικά για την υιοθέτηση του πολυκομματικού συστήματος και τη φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Τέλος ο «κίνδυνος» από τη Σοβιετική Ένωση όδηγούσε αναγκαστικά τον Ίνονου στην άγκαλιά της Δύσης, πράγμα που επίσης υποχρέωνε στην πλουραλιστική εκπροσώπηση.

Αποτέλεσμα της πίεσης όλων των παραπάνω παραγόντων ήταν η τελική κατάλυση του μονοκομματισμού. Έτσι στις 7 Ιανουαρίου 1946, υπό την αρχηγία του Τζελάλ Μπαγιάρ ιδρύεται το Δημοκρατικό Κόμμα (D.P.) που εμφανίζεται ως αυθεντικός εκπρόσωπος της άσπικης ολιγαρχίας. Ταυτόχρονα το κόμμα τούτο θα δράσει ως πιστός εκφραστής των αμερικανικών συμφερόντων.

Το νέο κόμμα, στις εκλογές του 1946 θα γνωρίσει θεαματική επιτυχία και θα αναδειχτεί σε αξιωματική αντιπολίτευση με πολύ μικρή διαφορά από το Λαϊκό Κόμμα (C.H.P.). Έκτοτε αρχίζει ο σκληρός συναγωνισμός των δύο κομμάτων για την εξουσία. Και τα δύο, στη λυσσαλέα προσπάθειά τους για την επικράτηση, διεκδικούν την εργατική τάξη που στο μεταξύ έχει συγκροτηθεί σε ισχυρή κοινωνική δύναμη. (Το βιομηχανικό προλεταριάτο την εποχή αυτή ξεπερνά τους 200.000 εργάτες.)

Η συνδικαλιστική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης την άμεσως μεταπολεμική περίοδο

Από τη σχετική ανανέωση του πολιτικού συστήματος της Τουρκίας επωφελείται κάπως και το εργατικό κίνημα που βρισκόταν σε κατάσταση άφασίας πολλά χρόνια. Έτσι στις 14 Μαΐου 1946, υπό την ηγεσία του σοσιαλιστή Esat Adil ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Κόμμα Τουρκίας (T.S.P.) που εκδίδει το μηνιαίο περιοδικό *Gün* (Ήμέρα) και την εβδομαδιαία εφημερίδα *Gerçek* (Πραγματικότητα). Ένα άλλο άριστερό κόμμα ιδρύεται τον Ιούνιο του 1946, το Εργατικό Αγροτικό Κόμμα Τουρκίας (T.İ.Ç.P.), τέλος τον ίδιο χρόνο ιδρύεται και το Τουρκικό Σοσιαλιστικό Εργατικό Αγροτικό Κόμμα (T.S.E.K.P.) που εκδίδει τις εφημερίδες *Sendika* (Συνδικάτο) στην Κων/πολη, *Başak* (Στάχυ) στα Άδανα, *Söz* (Λόγος) στην Άγκυρα, και *Havadis* (Νέα) στη Σμύρνη. Ηγέτης του κόμματος αυτού είναι ο Şefik Hüsnü, γραμματέας του ΚΚΤ ως το 1947, που έχει βασικό συνεργάτη τον Έλληνα της Κωνσταντινούπολης Στέφανο Παπαδόπουλο.

Στό συνδικαλιστικό επίπεδο, παρά τη διχογνωμία που υπάρχει μεταξύ των στελεχών για το αν η συνδικαλιστική οργάνωση πρέπει να υιοθετήσει την εδαφοπαγωγική ή την κλαδική βάση, παρουσιάζεται την περίοδο αυτή σημαντική ανάπτυξη. Σε μικρό χρονικό διάστημα ιδρύονται σ' όλη τη χώρα πάνω από 600 εργατικά σωματεία πολύ μαζικά και δραστήρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το συνδικάτο των ύφαντουργών που μέσα σε δύο μήνες αποκτά 4.500 μέλη, και το συνδικάτο των καπνεργατών που στην ιδρυτική του

συγκέντρωση στην Κωνσταντινούπολη συγκεντρώνει 2.000 εργάτες.

Τα κυριότερα συνδικάτα που οργανώνονται αυτή την περίοδο είναι τα ακόλουθα: το συνδικάτο άνθρακορύχων του Ζόγκουλντακ (παράλια της Μαύρης Θάλασσας), το συνδικάτο ύφαντουργών στα Άδανα, οι άρτεργάτες της Άγκυρας, εργάτες κατασκευής μεταλλικών επίπλων Κων/πολης, οι μεταλλουργοί και φορτοεκφορτωτές του Κοτζάελι (ΝΑ της Κων/πολης). Επίσης το συνδικάτο οικοδόμων της Τουρκίας, το συνδικάτο ναυτεργατών Τουρκίας, το συνδικάτο εργαζομένων στις χειροτεχνίες Τουρκίας κ.ά. Την ίδρυση αυτή των επιμέρους συνδικάτων ακολουθούν οι δημοσπονδίες κατά περιοχή. Πρωτοπόρο ρόλο σ' αυτό το δεύτερο στάδιο —την ίδια χρονιά πάντα— παίζουν τα συνδικάτα της Κων/πολης, του Κοτζάελι, της Σμύρνης και των Άδάνων, όπου ιδρύονται οι αντίστοιχες δημοσπονδίες.

Όπως ήταν φυσικό η ανάπτυξη του συνδικαλισμού ανησυχεί στα σοβαρά την Κυβέρνηση Ίνονού. Έτσι ενώ από την μία επιδιώκει να περιστείλει την ανάπτυξη του, από την άλλη δεν θέλει να φανεί άντεργατική και αντιδημοκρατική, πράγμα που θα εκμεταλλευόταν το κόμμα του Τζελάλ Μπαγιάρ. Πάντως επιδιώκει μία νομοθετική ρύθμιση του ζητήματος με το νόμο «περί σχέσεων εργατών και εργοδοτών και επαγγελματικών οργανώσεων», όπου δεν αναφέρεται ούτε καν η λέξη συνδικάτο. Παράλληλα ιδρύει τον Όργανισμό Εύρεσης Εργασίας και Έξυμνωσης Εργατών με επικεφαλής τον αμερικανό ειδικό Thomas. Επίσης με τη βοήθεια των Άγγλων ειδικών H. Stevens και H. Lefebure διαμορφώνεται το κυβερνητικό δόγμα για τον εργατικό συνδικαλισμό. Σύμφωνα λοιπόν με τις επίσημες απόψεις η Τουρκία πρέπει να ευθυγραμμιστεί με τα πρότυπα της Σουηδίας και της Αγγλίας, όπου «τα συνδικάτα έχουν ξεπεράσει το πρόβλημα της πάλης των τάξεων και εργάζονται υπέρ της κοινής ωφελείας».

Φυσικό ήταν επίσης αυτός ο πατερναλιστικός τόνος να μη φέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις πολλαπλασιάζονται, και οι αγωνιστικές εκδηλώσεις επίσης. Στόν κυβερνητικό πατερναλισμό η εργατική τάξη απαντά με τις δικές της αρχές: «Συστατικό στοιχείο του σωστά προσανατολισμένου συνδικαλισμού είναι η πάλη των τάξεων». «Κύριο αίτημά μας είναι η κατοχύρωση του δικαιώματος της άπεργίας και της συλλογικής σύμβασης.» Με το ίδιο πνεύμα άρθρογραφούν οι άριστερες εφημερίδες *Gün* και *Sendika*. Η απάντηση της κυβέρνησης και γενικότερα των αντιδραστικών δυνάμεων δεν άργησε να έρθει, με και τα αρχικά ήττα νομοθετικά μέτρα δεν καρπο-

φόρησαν. Στις 16 Δεκ. 1946 έπεμβαίνει η Ανωτάτη Διοίκηση Στρατιωτικού Νόμου (που ισχύει στην Τουρκία ακόμη από το 1940) και με προσωπική διαταγή του Διοικητή Asim Tinaztepe τίθενται εκτός νόμου τα κόμματα της άριστερας και οι βασικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, όπως η Ομοσπονδία Συνδικάτων Κων/πολης, Ζόγκουλντακ, η Λέσχη Εργατών κ.λπ. Επίσης απαγορεύτηκε η κυκλοφορία των εφημερίδων *Sendika*, *Gün*, *Ses* και *Dost*. Ταυτόχρονα έγιναν πολυάριθμες συλλήψεις στελεχών των άριστερων κομμάτων και συνδικαλιστών. Διώχθηκαν και συλληφθήκανε πολλά στελέχη του ΚΚΤ, ενώ εξασθερώθηκαν σημαντικές οργανώσεις του, εκτός αυτών της Κων/πολης και της Άγκυρας που είχαν σχετικά μικρές απώλειες. Η έκστρατεία αυτή διώξης και συλλήψεων έχει καταγραφεί στην ιστορία του Κόμματος σαν «το χτύπημα του '46». Έτσι το εργατικό κίνημα της Τουρκίας που προσπάθησε να ξαναβρεί το πρόσωπό του βρέθηκε πολύ γρήγορα αποδυναμωμένο, προτού ακόμη καταφέρει να αναπτύξει στενούς δεσμούς με τα πλατιά λαϊκά στρώματα.

Στις 20.2.1947 η κυβέρνηση ψηφίζει το νόμο «περί σχέσεων εργατών, εργοδοτών και επαγγελματικών οργανώσεων». Ο νόμος αυτός άφενός αναγνωρίζει το δικαίωμα ίδρυσης επαγγελματικών οργανώσεων και την ίδρυση Συνομοσπονδίας συνδικάτων, άφετέρου απαγορεύει την άπεργία, θέτει τα συνδικάτα υπό την αιγίδα των αντίστοιχων ύπουργείων, απαγορεύει την ένταξη των τουρκικών συνδικαλιστικών οργανώσεων στις διεθνείς εργατικές δημοσπονδίες, και απαγορεύει αυστηρά την «άνάμειξη των συνδικάτων στην πολιτική».

Πάντως, και χάρι στην εργατική κινητοποίηση της περιόδου αυτής, όρισμένα φιλεργατικά μέτρα είδαν το φως στην τουρκική νομοθεσία. Καταργήσαμε τα κυριότερα: καθιέρωση του δικταώρου, της άργίας μιάς ημέρας τη βδομάδα, ίδρυση του Ύπουργείου εργασίας, ίδρυση του Γραφείου εύρεσης εργασίας και πρόβλεψη κοινωνικής ασφάλισης για πρώτη φορά στην Τουρκία.

Στις νέες συνθήκες ύπαρξης του συνδικαλιστικού και εργατικού κινήματος στην Τουρκία, μετά την ολοκλήρωση του σχετικού θεσμικού πλαισίου, η οργανωμένη δράση της εργατικής τάξης υποχρεώθηκε σ' ένα είδος ήμινόμμης ή παράνομης ζωής. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής ούτε σχετικές έμπειρίες ύπήρχαν ούτε τά λάθη έλειψαν, πράγμα που, εκτός από τις αντικειμενικές δυσκολίες, δυσκόλεψε το κίνημα σε σημαντικό βαθμό.

Η εργατική πολιτική του Λαϊκού Κόμματος

Η γενική πολιτική του Λαϊκού Κόμματος μπορεί να συνοψιστεί, την περίοδο αυτή, στην προσπάθειά του να «πατρонаρεί» το συνδικαλιστικό κίνημα. Έκμεταλλεμένο το γεγονός ότι διαθέτει την κυβερνητική μηχανή, δημιουργεί το Συνδικαλιστικό Γραφείο του Κόμματος (όπου έχει τοποθετήσει δύο έμπιστα στελέχη του, τον Sabahattin Selek και τον δρ. Rebiî Barkin) το οποίο συνδέει τα υπάρχοντα συνδικάτα με τον κομματικό του μηχανισμό. Άλλωστε και η Ένωση Εργατικών Συνδικάτων Τουρκίας που ιδρύθηκε μέσα στο 1947 περιέχεται πολύ γρήγορα στο έλεγχο του Λαϊκού Κόμματος. Δεν έλειψαν άλλωστε και οι κατευθείαν χρηματικές έπιχορηγήσεις στα έλεγχομένα συνδικάτα, που μόνο για το διάστημα 1947-1949 έφτασαν στο σεβαστό ποσό των 20.000 λιρών Τουρκίας. Αυτόνομο είναι ότι αυτή η προσπάθεια του Υπουργείου και του Λαϊκού Κόμματος ευννοείται σημαντικά από την τεράστια άνεργία και ύποπασχόληση που μαστίζει την περίοδο αυτή την Τουρκία. Το 1947 οι έπισημα καταγραμμένοι άνεργοι ξεπερνούν τους 45.000. Δεν είναι όμως μόνο η άνεργία που ευννοεί την προσπάθεια της κυβέρνησης για την ποδηγέτηση του εργατικού κινήματος. Η φοβερή οικονομική έξαθλίωση των εργαζομένων συντείνει επίσης στην ύποταξη των εργατών και των ύποπασχολομένων στην κυβερνητική μηχανή. Ο πίνακας 1 δείχνει εύγλωττα ότι μεταξύ 1947 και 1949 υπάρχει μια συνεχής πτώση του όνομαστικού μισθού των εργαζομένων, ενώ στο επίπεδο του πραγματικού μισθού τα πράγματα είναι χειρότερα. Παράλληλα υπάρχει μια τεράστια διαφορά μεταξύ μισθού άνδρων και γυναικών: στην Κωνσταντινούπολη για παράδειγμα ο μι-

Πίνακας 1

Μέσος όρος εργατικών ήμερομισθίων (ύπολογισμένα σε γρόσια της αξίας του 1938)

1939	[12,3 την ώρα]	1951	74,0
1940	[11,1 την ώρα]	1952	78,8
1941	[9,6 την ώρα]	1953	79,1
1942	48,5	1954	82,1
1943	23,9	1955	87,9
1944	39,9	1956	88,2
1945	44,8	1957	81,7
1946	50,9	1958	82,7
1947	61,0	1959	89,7
1948	59,3	1960	96,7
1949	56,6	1961	121,3
1950	72,8		

Πηγή: Kurthan Fişek, *Türkiyede kapitalizmin gelişmesi ve işçi sınıfı* (Η εξέλιξη του καπιταλισμού στην Τουρκία και η εργατική τάξη), έκδ. Doğan, 1969, σελ. 80-89.

σθός των γυναικών είναι κατά 70% χαμηλότερος από τον μισθό των άνδρων στο ίδιο επάγγελμα, και των ανηλίκων 62% χαμηλότερος, μολοντί οι δύο αυτές κατηγορίες εργαζομένων καλύπτουν ένα σεβαστό ποσοστό (όπως δείχνει ο πίνακας 2) στο σύνολο των εργαζομένων.

Η γενική οικονομική έξαθλίωση, ή καταπίεση, ή πατερονλιστική δράση της

Πίνακας 2

Ποσοστό συμμετοχής (%) γυναικών και ανηλίκων στην παραγωγή

Έτος	Γυναίκες	Άνηλικοι
1947	17,59	7,21
1950	17,41	7,06
1953	12,61	5,96
1956	13,94	3,49
1959	13,90	3,45

Πηγή: K. Fişek, στο ίδιο.

κυβέρνησης και η άποδιοργάνωση του άριστου εργατικού κινήματος συντελούν ώστε το συνδικαλιστικό κίνημα —τόσο τα συνδικάτα που λειτουργούσαν παλαιότερα όσο και τα νεοιδρυθέντα— να περιέλθει σχεδόν ολοκληρωτικά στον έλεγχο της κυβέρνησης και του Λαϊκού Κόμματος. Έτσι αν έξαιρέσει κανείς μερικά σωματεία της Κων/πολης και του Ζόγκουλντακ που αντιτάσσουν κάποια αντίδραση στην κυβερνητική επίθεση, ή προηγούμενη κατάσταση ολοκληρωτικής χειραγώγησης του συνδικαλισμού είναι καθολική.

Η Ένωση Εργατικών Συνδικάτων Κων/πολης

Η έλλειψη αυτονομίας του συνδικαλιστικού κινήματος σε σχέση με την κυβέρνηση και τα κόμμάτα της φαίνεται καθαρότερα στο επίπεδο των δευτεροβάθμιων οργάνων του συνδικαλισμού. Κάθε φορά δηλαδή που πάει να δημιουργηθεί δευτεροβάθμιο όργανο, όργανο γενικότερης εκπροσώπησης, ή κυβέρνηση καταφέρνει να έξουδετερώσει κάθε αντιπολιτευτική έστία είτε με την μέθοδο των διαγραφών είτε με την άμεση καταπίεση είτε με την έξαγορά συνειδήσεων. Το φαινόμενο επαναλήφθηκε και στην περίπτωση της Ένωσης των Εργατικών Συνδικάτων Κωνσταντινούπολης που ιδρύθηκε το 1948 με μεγάλη, μάλιστα, συμμετοχή συνδικάτων. Όσοσο πολύ γρήγορα διαγράφηκαν δύο ισχυρά συνδικάτα: των ύφαντουργών και των καπεργατών, ενώ αποχώρησε το σωματείο εργατών τύπου. Τα συνδικάτα αυτά χαρακτηριστικά

καν από την κυβέρνηση «άμφιβόλου ιδεολογικής κατευθύνσεως», και απομονώθηκαν. Στον κρατικό έλεγχο περιήλθαν επίσης οι Έργατικές Ένώσεις Ίκονίου, Σμύρνης, Αϊδινίου και Έσκισεχίρ. Χαρακτηριστικό είναι ότι λόγω της πλήρους ύπαγωγής των συνδικάτων στο κράτος και της κατάλυσης των συνδικαλιστικών διαδικασιών, το Διεθνές Συμβούλιο Έργασίας,

Πίνακας 3

Η συνδικαλιστική δραστηριότητα την περίοδο 1948-1958. Ποσοστό συνδικαλισμένων εργατών.

1948	15,78	1954	30,92
1949	20,87	1955	31,57
1950	20,86	1956	32,41
1951	25,74	1957	35,70
1952	26,61	1958	37,45
1953	25,15		

Πηγή: K. Fişek, στο ίδιο.

που συνέχεται το φθινόπωρο του 1947 στον Καναδά, άρνεϊται να δεχτεί τον Τούρκο εκπρόσωπο Hüsnü Meray.

Ο έξεγκόμενος συνδικαλισμός κάθε άλλο, βέβαια, παρά προώθησε τα πολλά και κρίσιμα προβλήματα της τουρκικής εργατικής τάξης. Η άδρανεϊά του ήταν πλήρης, και συχνά συνεχούσε στην κάλυψη των αυθαιρεσιών της εργοδοσίας. Έτσι έξουδετερώθηκε ή οποιαδήποτε έφεση της εργατικής τάξης να αντιδράσει στο τεράστιο κύμα άπολύσεων που έξαπολύθηκε μετά από το 1949: χαρακτηριστικό παράδειγμα, ή άπόλυση 470 εργατών των σιδηροδρομών του Έσκισεχίρ και 16.000 εργατών της κλωστούφαντουργίας στην Κωνσταντινούπολη. Το κύμα των άπολύσεων θα συνεχιστεί ως το 1955, όποτε ή τεράστια είσροη ξένου κεφαλαίου και ή αύξηση των καταθέσεων (βλ. πίν. 4) θα όδηγήσει σε αύξηση των επενδύσεων και σε μεγαλύτερη άπορρόφηση εργατικού δυναμικού.

Συνέπεια της ουσιαστικής έξουδετέρωσης του συνδικαλιστικού κινήματος ήταν ή προοδευτική άπομαξικοποίησή του. Έτσι ενώ ό κυβερνητικός συνδικαλισμός το 1948 είχε κάποια άπήχηση —σύνολο συνδικαλισμένων 52.000 (βλ. πίν. 3)—, το 1950 παρουσιάζεται μια μείωση του αριθμού των συνδικαλισμένων εργατών. Το ίδιο φαινόμενο άδιαφορίας της εργατικής τάξης προς τον έξεγκόμενος συνδικαλισμός παρουσιάζεται και στο ζήτημα της ίδρυσης των νέων σωματείων. Για παράδειγμα ενώ το 1948, έστω με πρωτοβουλία του Λαϊκού Κόμματος, ιδρύονται 73 νέα σωματεία, τα έπόμενα χρόνια τα σωματεία που ιδρύθηκαν δεν ξεπερνούν τα 40.

Ἡ παρέμβαση τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος

Τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀναρριχηθῆι στὴν ἐξουσία, χρησιμοποίησε ὅλα τὰ δυνατὰ δημογωγικά μέσα γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν εὐνοία τῆς ἐργατικῆς τάξης. Στὸ πρόγραμμά του, ποὺ κυκλοφορεῖ τὸ 1949, ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀπεργία ἀποτελεῖ «βασικὸ στοιχεῖο τῆς πάλης τῶν ἐργατῶν γιὰ τὰ ἄμεσα οἰκονομικά τους συμφέροντα». Ἀποτέλεσμα τῆς παρέμβασης τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος ἦταν νὰ χωριστοῦν οἱ ἐργάτες καὶ τὰ ὑπάρχοντα συνδικάτα σὲ θιασώτες τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπεργίας καὶ σὲ πολέμιους του, διάκριση ποὺ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὴ διάκριση ὁπαδῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ ἢ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος ἀντίστοιχα. Συνακόλουθο τῆς ζήτησης αὐτῆς ἦταν τὰ συνδικάτα τύπου, μηχανουργῶν, καπνεργατῶν καὶ κλωστοῦφαντουργῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, κλωστοῦφαντουργῶν καὶ φορτοεκφορτωτῶν στὰ Ἄδανα, ἐπισιτιστῶν καὶ ἐμποροῦ-πἀλλήλων στὴν Ἄγκυρα, μὲ τὸ σύνθημα τῆς ἀπεργίας νὰ ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπὸ τὸ D.P. Ἐπίσης μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος ἰδρύονται ὁρισμένες ἐργατικὲς Ἐνώσεις, ἡ Ἐνωσις Ἐλεύθερων Συνδικάτων τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ ἀπέτελεσε τὸν ἄμεσο ἀντίπαλο τῆς ἐλεγχόμενης ἀπὸ τὸ Λαϊκὸ Κόμμα Ἐνωσις Ἐργατῶν Συνδικάτων Κωνσταντινούπολης. Ἀντίστοιχα ἰδρύεται ἡ Ὁμοσπονδία Συνδικάτων Ν. Τουρκίας, ἡ Ὁμοσπονδία Συνδικάτων Σμύρνης, καὶ ἡ Ὁμοσπονδία Ξενοδοχοῦπαλλήλων καὶ Ἐπισιτιστῶν, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρώτη κλαδικὴ ὁμοσπονδία τῆς Τουρκίας.

Οἱ προηγούμενες ἐργατικὲς ὁργανώσεις θὰ παίξουν σημαντικὸ ρόλο στὴν προεκλογικὴ ἐκστρατεία τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος. Ἡ νίκη τοῦ κόμματος αὐτοῦ στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1950 ὀφείλεται ἐν μέρει στὴν ὑποστήριξη τῶν ἐργατικῶν σωματείων ποὺ πίστεψαν ὅτι οἱ διακηρύξεις τοῦ D.P. καὶ ἡ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπεργίας θὰ ἐνίσχυε τὴ θέση τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Πίνακας 4

Ἡ αὐξηση τῶν καταθέσεων τὴν περίοδο 1950-1960 (σὲ ἑκατ. λίρες Τουρκίας)

1950	1,301
1953	3,426
1955	5,209
1958	8,737
1960	9,640

Πηγή: K. Fişek, *στο ἴδιο*.

Πίνακας 5

Οἱ αὐξομειώσεις τῶν μισθῶν τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν στὰ χρόνια 1954-59, μὲ σταθερὴ μονάδα τὸ 100

Ἔτος	Μεταλλουργεῖα	Ὑφαντουργεῖα	Τρόφιμα	Καπνὰ
1954	100	100	100	100
1955	92	113	95	105
1956	99	94	90	100
1957	112	96	96	99
1958	108	99	92	83
1959	138	126	92	122

Πηγή: K. Fişek, *στο ἴδιο*.

Πρὶν κλείσουμε τὴν περίοδο αὐτὴ ποὺ ἐκτείνεται ὡς τὴν ἀνάληψη τῆς διακυβέρνησης ἀπὸ τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Τουρκίας σ' αὐτὴ τὴ φάση ἀνάπτυξης τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ρόλος τοῦ ΚΚΤ παραμένει περιθωριακός, γεγονός ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὶς γενικότερες συνθηκὲς ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Τουρκία, τὶς ὁποῖες ὥστόσο δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐξετάσουμε ἀναλυτικά. Σ' αὐτὲς πάντως ξεχωρίζουν ἀντικειμενικοὶ παράγοντες, ὅπως ἡ περιορισμένη ἀνάπτυξη τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὁ κεμαλισμός, ἡ μὴ εἴσοδος τῆς Τουρκίας στὸν πόλεμο κ.ἄ. Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ στρατηγικὴ κατεύθυνση τοῦ ΚΚΤ δὲν βοήθησε νὰ ἀναπτυχθῆι ἡ ἐπιρροή του καὶ νὰ τονιστεῖ ὁ πολιτικὸς του ρόλος. Τὸ ΚΚΤ προσπαθοῦσε νὰ προωθῆσῃ τὴν «μετωπικὴ» πολιτικὴ, ὅπως καὶ ἄλλα κομμουνιστικά κόμματα τῆς Εὐρώπης τὴν ἴδια περίοδο. Ὡστόσο ἡ ἐφαρμογὴ τῆς γραμμῆς αὐτῆς θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς ὅτι ἦταν ὀλοσδιόλου μηχανιστικὴ, γιατί παρεβλέπε τὶς πραγματικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὰ ἀστικά κόμματα, μεγιστοποιοῦσε ἄλλες διαμάχες, παραγνωρίζοντας τὴν ἰσχυρὴ ἀλληλεγγύη ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους (π.χ. κατὰ τὴν ὁμόφωνη ψήφιση τοῦ ἀνεργατικοῦ νόμου τὸ 1947), καὶ ἐπιδίωκε συμμαχίες ἐκεῖ ὅπου ἀντικειμενικὰ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρξουν: προσπαθοῦσε λχ. νὰ ἐκδώσει ἐφημερίδα μὲ διαφρονοῦντα στελέχη τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος ἢ πρότεινε στοὺς ἡγέτες τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος Τζελάλ Μπαγιάρ καὶ Μεντερές νὰ ἀρθογραφοῦν στὸ περιοδικὸ *Görüşler* (Ἀπόψεις) ποὺ σχεδίαζε νὰ ἐκδώσει. Ὑποτίμησε τὴν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς τουρκικῆς πραγματικότητας συνιστᾶ καὶ ἡ ἀνάθεση τῆς ἡγεσίας τοῦ TSEKP, ποὺ ἰδρύθηκε μὲ πρωτοβουλία στελεχῶν τοῦ ΚΚΤ, στὸν ἴδιο τὸν Γραμματέα τοῦ ΚΚ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλή μεριά κάθε ἄλλο παρὰ ἔχει ἐξαντλήσει τὶς δυνατότητες συμμαχίας μὲ τὶς ἄλλες σοσιαλιστικὲς ομάδες καὶ κόμματα.

Τελικὰ, ἀποτέλεσμα τῆς ἀνυπαρξίας τοῦ ΚΚΤ, ἢ τῶν ὁργανώσεων ποὺ ἐπηρεάζε, ἦταν ὄχι μόνον τὸ ὅτι τὸ κομμουνιστικὸ καὶ σοσιαλιστικὸ κίνημα στὴν Τουρκία περιέπεσε σὲ χειμερία νάρκη, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι τὸ ἐργατικὸ κίνημα γενικότερα, ἔστω στὴ συνδικαλιστικὴ διάσταση, παρέμεινε περιθωριακὸ καὶ ὑποτυπώδες.

Γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ μπορούμε νὰ συνοψίσουμε τὴν κατάσταση ὡς ἑξῆς:

I. Τὸ ἐργατικὸ κίνημα παραμένει περιθωριακὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη. Πέρα ἀπὸ κάποια ἐνεργητικότητα καὶ δραστηριοποίηση ποὺ ἔδειξε γιὰ τὰ στενά οἰκονομικά-διεκδικητικὰ ζητήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης δὲν κατάφερε νὰ δώσει πολιτικὴ διάσταση καὶ προέκταση σ' αὐτοὺς τοὺς ἄγῶνες. Πολιτικὰ ἡ ἐργατικὴ τάξη τῆς Τουρκίας παρέμεινε δέσμη τῶν ἀστικῶν κομμάτων καὶ δὲν ἀπόκτησε τὴν πολιτικὴ τὴν αὐτονομία.

II. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν ἀπόκτησε πολιτικὴ αὐτονομία ὑποχρέωνε συνεχῶς τὸ κίνημα νὰ ἐπιλέγῃ τὸ «μικρότερο κακό». Τὸ ἐργατικὸ κίνημα διαρκῶς προσπαθοῦσε νὰ στηριχθῆι στὸ πιὸ φιλελεύθερο ἀστικὸ κόμμα ἢ σ' ἐκεῖνο ποὺ κάθε φορὰ ἐμφανίζοταν φιλελεύθερο. Κατὰ συνέπεια ἀντὶ τὰ ἐκμεταλλεύεται τὶς ἀντιθέσεις τῶν ἀστικῶν κομμάτων, ἔπαιζε τὸ ρόλο τοῦ οὐραγοῦ τῶν ἀστικῶν κομμάτων, τὰ ὁποῖα τὸ ἐκμεταλλεύονταν στὶς ἐκλογικὲς καὶ πολιτικὲς διαμάχες.

III. Οἱ σοσιαλιστικὲς ὁργανώσεις καὶ κόμματα, ἀκόμη καὶ τὸ ΚΚΤ, δὲν κατάφεραν νὰ συνδεθοῦν πολιτικὰ, ἰδεολογικὰ καὶ ὁργανωτικὰ μὲ τὸ εὐρύτερο ἐργατικὸ κίνημα.

Ἡ ἄνοδος τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος στὴν ἐξουσία

Τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα τῶν Τζελάλ Μπαγιάρ καὶ Μεντερές, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ του νίκη τὸ 1950, ἐπιδίωξε τὸ σχηματισμὸ ἐνὸς «σύγχρονου τουρκικοῦ κράτους». Οἱ ἐκσυγχρονιστικὲς προσπάθειες τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος ἦταν οἱ ἀκόλουθες:

I. Ἀπὸ *οἰκονομικὴ ἄποψη*: Στὶς 17 Ἀπριλίου συγκαλεῖται τὸ 2ο Βιομηχανικὸ συνέδριο στὴν Ἄγκυρα. Στὸ συνέδριο αὐτό, ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἀνερχόμενη τάξη τῶν βιομηχάνων τῆς Τουρκίας, κύρια δύναμη τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος, θὰ τονιστεῖ:

α) ἡ ἀνάγκη ἐλαχιστοποίησης τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα,

β) ἡ ἐνίσχυση τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας,

γ) ἡ σταδιακὴ μετατροπὴ τῶν κρατικῶν ἐπιχειρήσεων σὲ μετοχικὲς ἐταιρεῖες ποὺ θὰ ἐξασφάλιζαν εὐνοϊκοὺς ὅρους στοὺς ἰδιώτες μετόχους.

Οι κατευθύνσεις αυτές σήμαναν το τέλος του κρατικού παρεμβατισμού και διέγραψαν το πλαίσιο εφαρμογής για την Τουρκία του σχεδίου Μάρσαλ. Ταυτόχρονα η τριπλή συμμαχία γαιοκτημόνων-βιομηχάνων-εμπόρων, που υποστήριζε το Δημοκρατικό Κόμμα, εύνοει άνοιχτά την είσοδο του ξένου κεφαλαίου στην Τουρκία. Παράλληλα αναπτύσσονται οι εισαγωγές: ενώ η αξία των εισαγωγών το 1950 ήταν 780 εκ. λίρες, το 1952 ανεβαίνει στις 1,687 εκ. λίρες. Για το ίδιο χρονικό διάστημα η αύξηση των εξαγωγών δεν ήταν ανάλογη: από 738 εκ. λίρες φτάνουν μόνο το 1,100 εκ. λίρες. Συνέπεια αυτής της πολιτικής, μαζί με άλλες αιτίες, ήταν η αύξηση του πληθωρισμού και του κυκλοφορούντος χρήματος, καθώς και η αύξηση των καταθέσεων (βλ. πίν. 4).

II. Στο πολιτικό επίπεδο: Πλήρης νομοθετική προστασία του ξένου κεφαλαίου, κατάργηση των πενήκων συνδικαλιστικών ελευθεριών, και εγκαθίδρυση του πιο ανελεύθερου καθεστώτος που γνώρισε η Τουρκία. Έναν χρόνο μετά από την άνοδό του στην εξουσία, το Δημοκρατικό Κόμμα απαλείφει από το πρόγραμμά του το δικαίωμα της απεργίας και επιδίδεται στην πιο άγρια καταδίωξη των συνδικαλιστικών και των σοσιαλιστικών οργανώσεων. Το ΚΚΤ δέχεται το πιο ισχυρό κτύπημα: εξασθετώνται και τα δύο τελευταία κλιμάκια που διατηρούσε στην Κωνσταντινούπολη και την Άγκυρα (αυτά που είχαν μείνει ουσιαστικά ανέπαφα από το «χτύπημα του '46»), απαγορεύεται η κυκλοφορία των εντύπων που εξέδιδε, και συλλαμβάνονται πολλά στελέχη. Τέλος καταργούνται με ειδικό νόμο τα «συνδικατικά σωματεία».

Αυτά τα μέτρα άποσκοπούσαν να περιορίσουν στο ελάχιστο κάθε δυνατότητα των εργατών για αντίσταση στην εργοδοτική αυθαιρεσία και αποτελούσαν προϋπόθεση για τη συσώρευση του κεφαλαίου, σύμφωνα με τη λογική των τουρκικών κεφαλαιούχων και γαιοκτημόνων.

1952 Ίδρυση της Συνομοσπονδίας Έργατικών Συνδικάτων Τουρκίας (TÜRK-İŞ)

Οι προσπάθειες για την ίδρυση ενός εθνικού και κεντρικού συνδικαλιστικού δευτεροβάθμιου οργανού είχαν αρχίσει το 1948, με βασικούς πρωταγωνιστές (μετά από το 1950) τις Όμοσπονδίες Ξενοδοχοϋπαλλήλων και Επισιτιστών, ναυτεργατών, σιδηροδρομικών, καπνεργατών και φορτοεκφορτωτών. Στην προκειμένη περίπτωση υπήρξε σύμπτωση απόψεων κυβέρνησης και αντιπολιτευόμενων συνδικάτων: Τα μὲν συνδικάτα ήθελαν τη Συνομοσπονδία γιατί θα διευκόλυνε τη δράση τους, ή δὲ κυβέρνηση γιατί με ένα κεντρικό, και ελεγχόμενο ἀπ' αὐτήν, συνδικαλιστικό ὄργανο θὰ μπορούσε νὰ σταματήσει τὴ συνδικαλιστικὴ «ἀναρχία». Ἡ κυβέρνηση ἄλλωστε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐνδιαφερόταν νὰ δώσει στὴ Δύση τὴν εἰκόνα ἑνὸς «σύγχρονου» τουρκικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο βεβαίως ἔπρεπε νὰ διαθέτει καὶ τὴν ἐργατικὴ του συνομοσπονδία.

Γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Ἐργατικῆς Συνομοσπονδίας καταφθάνουν στὴν Τουρκία διάφοροι «ειδικοί» —προσκεκλημένοι τῆς κυβέρνησης— με ἐπικεφαλὴ τὸν Moris Shiskin (ἐκπρόσωπο τοῦ σχεδίου Μάρσαλ

στὴν Εὐρώπη). Οἱ ἀποστολὲς αὐτὲς εἶναι ὀργανωμένες ἀπὸ ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες καὶ ὑλοποιοῦν ἀκριβῶς τὸ σχέδιο Μάρσαλ ποὺ ἀναφερόταν, μεταξύ ἄλλων, στὰ ἐργατικὰ κινήματα τῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ τὴν μεριά τῶν συνδικάτων καταβάλλονται ἐντονες προσπάθειες γιὰ νὰ μὴν περάσει ἡ Συνομοσπονδία στὸν ἔλεγχο τῆς κυβέρνησης. Ὅμως καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὑπῆρξε ἐνότητα δράσης καὶ πολλὰ σωματεία δὲν ἔλαβαν μέρος στὴ γενικὴ κινητοποίηση.¹ Ἡ Συνομοσπονδία ἰδρύεται τελικὰ στὴς 31.7.1952 στὸ προσυνέδριο τῆς Προῦσας, καὶ ἐκλέγεται προσωρινὴ Διοίκηση ποὺ συγκαλεῖ στὴ Σμύρνη στὴς 6.9.1952 τὸ πρῶτο συνέδριό της.

Στὸ συνέδριο αὐτὸ μετέχουν 13 Όμοσπονδίες καὶ ἐργατικὲς Ἐνώσεις, καὶ οἱ προοδευτικοὶ συνδικαλιστές, ἐκμεταλλεῦμενοι τὶς ἀντιθέσεις Δημοκρατικοῦ καὶ Λαϊκοῦ Κόμματος, προσπαθοῦν νὰ προσδώσουν στὴ Συνομοσπονδία καταστατικὲς ἀρχὲς καὶ προγραμματικὲς κατευθύνσεις σύμφωνα με τὰ συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ συνδικαλιστὴς Kemal Sülker στὴν παρέμβασή του χρησιμοποιεῖ, πρώτη φορὰ μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τὸν ὄρο «ἐργατικὴ τάξη» καὶ διεκδικεῖ τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας καὶ τῶν συλλογικῶν συμβάσεων.

Τὸ τελικὸ κείμενο τῆς Διακήρυξης ἀναφέρεται στὴν ἀνάγκη γιὰ «τὴν προάσπιση

1. Τελικὰ ὅλα σχεδὸν τὰ προοδευτικὰ συνδικάτα ἐντάσσονται στὴ Συνομοσπονδία (Türk-İş), ὅπου μένουν ὡς τὸ 1967, ὅποτε ἀποχωροῦν με σημαντικὴ δύναμη καὶ ἰδρύουν τὴ Συνομοσπονδία Ριζοσπαστικῶν Συνδικάτων Τουρκίας (D.I.S.K.).

Πίνακας 6

Συνδικαλιστικὴ κατάσταση στὶς βασικὲς περιοχὲς τῆς Τουρκίας τὸ 1954-55

	Ένεργὰ συνδικάτα	Σύνολο ἐργατῶν	Συνδικαλισμέ- νοι ἐργάτες
Κων/πολη	78	111.197	54.499
Σμύρνη	49	77.816	30.888
Άγκυρα	23	38.544	12.903
Ζόγκουλντακ	8	50.000	14.745
Ν. Αἰγαῖο*	48	37.546	15.562
Σαμψούντα	17	23.731	5.748
Ἐσκησεχιρ	15	28.501	8.326
Ἰκόνιο	5	15.158	2.134
Κοτζάελι**	15	14.340	4.661
Ἄιδίνιο	6	23.966	2.256
Προύσα	12	10.353	8.370
Καϊσάρεια	5	17.161	4.471
Ἄδανα	4	10.869	1.063

* (Βιομηχανικὴ ζώνη Νοτ. Αἰγαίου)

** (Νότιος Μαμαράς)

Πηγή: K. Sülker, *Türkiyede işçi hareketleri 100 Soruda* (Τὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Τουρκίας σὲ 100 ἐρωτήσεις), ἐκδ. Gerçek, Κων/πολη 1973, σελ. 65

Γιὰ τὴν πρωταρχικὴ συσσώρευση κεφαλαίου στὰ Βαλκάνια

τοῦ Νικολάι Τοντόροφ

Οἱ μεταβατικὲς περίοδοι τῆς ἱστορίας, πού συμπύκνουν μὲ τὴ διάλυση ἑνὸς κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος καὶ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς ἄλλου, διακρίνονται γιὰ τὴν μεγάλη ποικιλία τῶν διαδικασιῶν καὶ τὴν ἐμφάνιση παράξενων μορφῶν πού ὀφείλονται σὲ πλῆθος παράγοντες οἱ ὁποῖοι ἐπιδρῶν στὴν ἐξέλιξή τους. Ἐδῶ καὶ δεκάδες χρόνια ἡ ἱστορικὴ ἐπιστὴμὴ ἀσχολεῖται μὲ τὰ προβλήματα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ φεουδαρχία στὸν καπιταλισμό. Οἱ βασικὲς ἀρχές καὶ τὰ κυριότερα στάδια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ ἕνα σύστημα στὸ ἄλλο ἔχουν καθορισθεῖ, καὶ τὸ γενικὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς γέννησης τοῦ καπιταλισμοῦ ἔχει προσδιορισθεῖ. Ὅμως γιὰ πολλὰς χώρες δὲν ἔχουμε ἀκόμη μιὰ γενικὴ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Ἡ γέννηση τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ βιομηχανία καὶ τὴ γεωργία συνεχίζει νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἔντονων συζητήσεων ἀκόμη καὶ στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, οἱ ἱστορικοὶ τῆς ὁποίας σημείωσαν ὡστόσο λαμπρὲς ἐπιτυχίες στὴν ἔρευνα τῆς φεουδαρχικῆς περιόδου καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ.¹

Ἐδῶ καὶ ἀρκετὸν καιρὸ οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ οικονομολόγοι τῶν βαλκανικῶν χωρῶν προσπαθοῦν ὄλο καὶ περισσότερο νὰ ἐρευνήσουν τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα τῆς φεουδαρχίας στὰ Βαλκάνια καὶ τοὺς λόγους τῆς ἀποσύνθεσής της, τὴν ἐμφάνιση καὶ ἐξέλιξη τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων στὴ βιομηχανία καὶ τὴ γεωργία. Πολύτιμες ἔρευνες ἔχουν γίνει σὲ ὅλες τὶς βαλκανικὲς φιλολογίαις καί, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, παράλληλα μὲ μιὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση στὴν μελέτη τῶν προβλημάτων, παρουσιάστηκαν ἀναπόφευκτες διαφωνίες ἀνάμεσα στοὺς διάφορους συγγραφείς.²

Ἴσως εἶναι περιττὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς βασικὲς θέσεις μὲ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα τῆς γέννησης τοῦ καπιταλισμοῦ. Κάθε μαρξιστὴς συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ λάβει ὑπόψη τὶς γενικὲς θεωρητικὲς θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ καὶ νὰ ἐρημνεύσει τὰ γεγονότα σύμφωνα μὲ τὴ χρονολογικὴ ἐξέλιξη καὶ τὴ

δυναμικὴ τῆς διαδικασίας πού μελετᾶ, καὶ σύμφωνα μὲ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς τῆς διαδικασίας, πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ διαφορὰ στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στὶς διάφορες χώρες. Γιὰ μεγαλύτερη ὅμως ἀκρίβεια θυμίζουμε αὐτὸ πού λέει ὁ Μάρξ, ὅτι δηλαδή οἱ γενικότερες προϋποθέσεις τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή καὶ κυκλοφορία. Ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή, πού εἶχε παίξει σημαντικὸ ρόλο ἀκόμη καὶ στὴ γέννηση τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, θὰ ἔπρεπε τώρα νὰ φτᾶσει σὲ τέτοιο στάδιο ἀνάπτυξης, ὥστε νὰ ἀλλάξει ριζικὰ ἡ κατάσταση τῶν μικροπαραγωγῶν —μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς φτάνουν στὴν κατάσταση τῶν κεφαλαιούχων ἐργολάβων, ἄλλοι γίνονται μισθωτοὶ ἐργάτες. Κι αὐτὸ γιὰ τὴ καπιταλιστικὴ σχέση προϋποθέτει ὅτι δύο εἶδη κατόχων ἐμπορεύματος ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ὁ μισθωτὸς ἐργάτης, δηλαδή ὁ ἄμεσος παραγωγὸς τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, πού ἔχει ἀποκτήσει τὴ δυνατότητα νὰ διαθέτει τὸν ἑαυτὸ του καὶ ἀναγκάζεται γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους νὰ πωλήσει τὴν ἐργατικὴ του δύναμη σὰν ἐμπόρευμα, ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ χρηματοδότης, πού ἔχει συγκεντρώσει στὰ χέρια του τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὰ μέσα ὑπαρξῆς.³

Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀκολουθῆθηκε στὰ σπλάγχνα τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις, γιὰ μεγάλο διάστημα ἀφότου ἐμφανίστηκαν συνέχισαν νὰ συνυπάρχουν μὲ τὶς φεουδαρχικὲς. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο κάθε φεουδαρχικὴ κοινωνία ἔχει ἀσκήσει εἰδικὴ ἐπίδραση στὴν ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων. Ὁ Μάρξ μελετώντας τὴν ἱστορία τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων στὴν Ἀγγλία τονίζει ὅτι προηγείται ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τους ἡ καταστροφή τοῦ φεουδαρχικοῦ δικαίου καὶ ἡ παρακμὴ τῶν ἐλεύθερων πόλεων, δηλαδή ἐξαφανίζεται ἡ δουλοπαροικία ἢ ἡ προσωπικὴ φεουδαρχικὴ ἐξάρτηση, καὶ ἐξασθενοῦν οἱ περιορισμοὶ πού ἐπέβαλλαν οἱ συντεχνίες.⁴ Στὴ Ρωσία

παράλληλα βλέπουμε να γεννιέται ο καπιταλισμός όταν η φεουδαρχία ενισχύεται, όταν η εξάρτηση ενός ατόμου από άλλο έχει φτάσει στην πιο έντονη μορφή της και πλησιάζει πολύ στην κατάσταση της δουλείας (και οι τρεις εξαρτήσεις — ή προσωπική, ή εξάρτηση από τη γη και η νομική εξάρτηση — είχαν συγκεντρωθεί στα ίδια χέρια).⁵ Και σε άλλες χώρες η γέννηση του καπιταλισμού έχει τα ιδιαίτερα γνωρίσματά της. Γι' αυτό, προτού εξετάσουμε την εμφάνιση και εξέλιξη των καπιταλιστικών σχέσεων στα Βαλκάνια, θα σταματήσουμε άλλη μια φορά σε μερικές όψεις της φεουδαρχίας στην περιοχή αυτή, που έχουν επιδράσει στην εμφάνιση και ανάπτυξή της.

Μερικοί συγγραφείς, στην προσπάθειά τους να βρουν έναν γενικό κανόνα για τη φεουδαρχία σε όλες τις χώρες, παρασύρονται ασυνείδητα απ' το γεγονός ότι μέχρι πρότινος η μεσαιωνική κοινωνία που είχε μελετηθεί καλύτερα ήταν η κοινωνία της δυτικής Ευρώπης. Και αφού στη δυτική Ευρώπη η προσωπική φεουδαρχική εξάρτηση είχε φτάσει στην τελειότερη μορφή της τόσο στις άμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στους αντιπροσώπους της φεουδαρχικής τάξης, σχέσεις βασιμμένες στην ιεραρχία και την υποτέλεια, όσο και στις σχέσεις των αγροτών παραγωγών με το σύνολο της φεουδαρχικής τάξης, οι συγγραφείς αυτοί παίρνουν τη δυτική φεουδαρχία σαν γενικό πρότυπο. Εξετάζοντας την οθωμανική αυτοκρατορία, οτιδήποτε διαφέρει από την παραδεγμένη κλασική φεουδαρχία της δυτικής Ευρώπης το βλέπουν σαν άπλη ιδιοτυπία ή σαν απόκλιση που είτε δεν είχε ιδιαίτερη σημασία είτε απλώς εμπόδιζε την κανονική εξέλιξη των φεουδαρχικών σχέσεων. Αντίθετα θεωρούν τα κοινά στοιχεία φαινόμενα τυπικών φεουδαρχικών σχέσεων, ενώ την απουσία λογονχάρη της ασυλίας (immunité féodale) (δηλαδή ενός ειδικού, ανεξάρτητου από το γενικό κρατικό δίκαιο, φεουδαρχικού δικαίου, χαρακτηριστικού της δυτικής φεουδαρχίας), τη βλέπουν σαν έπουσιώδες φαινόμενο μιας γνήσιας φεουδαρχικής κοινωνίας. Ως ένα σημείο μια τέτοια θέση ορισμένων συγγραφέων δικαιολογείται από την προσπάθειά τους να αποδείξουν την ύπαρξη φεουδαρχίας στην οθωμανική αυτοκρατορία, ενάντια στις προσπάθειες της αστικής ιστοριογραφίας που χρησιμοποιεί τη σύγκριση με τη Δύση για να άρνηθεί την ύπαρξη φεουδαρχικών σχέσεων στο Βυζάντιο και την οθωμανική αυτοκρατορία. Αντίστοιχα οι όροι «τσιφλικιάς», «τσιφλικάδικος», με τους οποίους χαρακτηρίζονται τώρα οι φεουδαρχικές σχέσεις στα Βαλκάνια τον 18ο και 19ο αιώνα, έχουν επικρατήσει κατά τρόπο μάλλον άσπρηχτο.

Δύο πλευρές της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουν την πιο άμεση και ουσιαστική σημασία για την εξέλιξη του προβλήματος. Αφενός η ύπαρξη ενός δυνατού και συγκεντρωτικού κράτους, με έναν διοικητικό και φορολογικό μηχανισμό με πολλές διακλαδώσεις. Αφετέρου η σημαντική ανάπτυξη των πόλεων. Αυτά τα κοινώς αναγνωρισμένα γεγονότα δεν εκτιμώνται πάντοτε σ' όλη τη σημασία τους, και πολύ συχνά, στη συγκεκριμένη μελέτη της μιάς ή της άλλης πλευράς της οθωμανικής φεουδαρχίας, δεν λαβαίνονται αρκετά υπόψη.

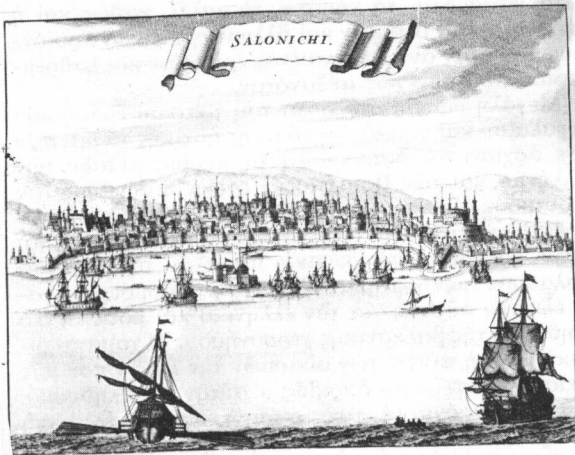
Η πρώτη και ουσιαστικότερη συνέπεια από την ύπαρξη μιάς ισχυρής κρατικής εξουσίας στο «μοναδικό γνήσιο στρατιωτικό κράτος του μεσαίωνα» άφορα

τις σχέσεις γαιοκτησίας. Σε αντίθεση με το γαιοκτήμονα που κατείχε όλη τη γη, σύμφωνα με το δικαίωμα ιδιοκτησίας, και που μπορούσε να όριζει αυθαίρετα τη φύση και την έκταση των υποχρεώσεων των αγροτών, σε αντίθεση επίσης και με τον άρχοντα (Seigneur) που εισέπραττε σε είδος και σε χρήμα από τους άμεσους παραγωγούς την πρόσοδο για τα άγροκτήματά τους που βρίσκονταν στα όρια της εξουσίας του, χωρίς όμως να έχει το δικαίωμα να αλλάξει τις συνθήκες καλλιέργειας, ή μεγάλη μάζα των φεουδαρχών στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν είχε ουσιαστικά δικαιώματα ιδιοκτησίας στη γη. Οι φεουδάρχες στα Βαλκάνια εισέπρατταν ένα εισόδημα ασυτηρά καθορισμένο από το κράτος ως προς το είδος και την έκτασή του και είχαν ως ένα σημείο, όρισμένο κι αυτό απ' το κράτος, το δικαίωμα να έλεγχαν την καλλιέργεια της γης. Το οθωμανικό φέουδο — τιμάριο, ζιαμέτ, χάς — πάντοτε παραχωρημένο έναντι παροχής υπηρεσίας (κυρίως στρατιωτικής), αντιπροσώπευε ουσιαστικά όρισμένα δικαιώματα πάνω στη φορολογία όχι μόνο των άγροτικών εισοδημάτων, αλλά πολύ συχνά και εισοδημάτων άλλου είδους. Στο σύνολό της η πρόσοδος που λάβαιναν οι οθωμανικοί άρχοντες από τα οικονομικά όργανα του κράτους και αποτελούσε μέρος της φεουδαρχικής προσόδου που καθοριζόταν από την κεντρική εξουσία. Πολλά κατάστιχα μαρτυρούν τον αποφασιστικό ρόλο του κράτους ως βασικού ρυθμιστή και συλλέκτη της φεουδαρχικής προσόδου. Σ' αυτά σημειώνεται με μεγάλη ακρίβεια το όνομα κάθε φορολογούμενου και το ποσό της φορολογίας, καθώς και το μερίδιο που αντιστοιχεί στις εισπράξεις του κάθε τιμαριούχου. Αυτός ο χαρακτηρισμός της οθωμανικής φεουδαρχίας μαζί με τον κανονισμό για τις εισπράξεις των τιμαριούχων έγιναν άφορμη όξείας διαμάχης ανάμεσα στα διάφορα στρώματα της άρχουσας οθωμανικής τάξης για μια καινούρια κατανομή της προσόδου. Η διαμάχη αυτή τελείωσε με την ολοκληρωτική νίκη της κορυφής της άρχουσας οθωμανικής τάξης, που είχε στα χέρια της την ανώτατη διοίκηση του κράτους, και την ήττα του στρώματος των τιμαριούχων στρατιωτικών.

Η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, οι αγρότες, ως τον 18ο αιώνα ήταν ουσιαστικά κρατικοί αγρότες, αφού το κράτος όριζε την έκταση των υποχρεώσεών τους σε χρήμα και σε είδος, ανεξάρτητα από το αν αυτά προορίζονταν κατευθείαν για τους φόρους ή πήγαιναν σ' όν τιμαριούχο, που συχνά δεν είχε καν τη δυνατότητα να ξέρει σε ποιόν τόπο βρίσκονταν οι ραγιάδες απ' τους οποίους λάβαινε εισοδήματα. Όπως έχουν αποδείξει οι έρευνες της Μπ. Τσβέτκοβα της Β. Μουταφσίεβα, δεν υπήρχε διαφορά στην κατάσταση των αγροτών σ' όποιο άγροκτήμα κι αν βρίσκονταν, ακόμη και στα βακούφια. Αυτό ισχύει και για τους ραγιάδες που είχαν ειδικές υποχρεώσεις και υπάγονταν κατευθείαν στο κράτος.⁶

Είναι πολύ δύσκολο να πούμε ως ποιο σημείο ο αγρότης αυτή την εποχή (15ος-18ος αι.) ήταν μικροπαραγωγός που συνδεόταν με την αγορά και ποιο ήταν το βάθος της περιουσιακής διαφοροποίησης στο χωριό. Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι οι προσωπικές σχέσεις εξάρτησης δεν ήταν τέτοιες που να έμποδίζουν τον αγρότη να διαθέτει τον εαυτό του και την περιουσία του όπως αυτός ήθελε.⁷

Δέν θά σταματήσουμε στά προβλήματα τῆς πόλης, ἀφοῦ τὰ ἐξετάσαμε λεπτομερειακά στό πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ἦδη τόν 15ο-16ο αἰώνα ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων, σχετικά ἀναπτυγμένη, ἐπέτρεπε στή φορολογία καί στούς τιμαριούχους νά λαβαίνουν καί νά μετατρέπουν σέ χρῆμα μεγάλο μέρος προσόδων. Ἡ ἐξέλιξη τῶν πόλεων στά Βαλκάνια αὐτή τήν περίοδο δέν ἄφησε νά ἀναπτυχθεῖ, σάν βασιική ἀντίφαση στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία, μιὰ ἀντίφαση παρόμοια μ' αὐτή πού ὑπῆρχε στή Δύση ἀνάμεσα στόν κλειστό χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας καί τήν περιορισμένη δυνατότητα τῶν φεουδαρχῶν καί τῶν ἀγροτῶν νά μεταφέρουν στήν ἀγορά τό περίσσειμα τῆς παραγωγῆς καί τῆς φεουδαρχικῆς προσόδου. Ἡ

ὑπαρξη μεγάλων καταναλωτικῶν κέντρων ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Ἀδριανούπολη, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Ἀθήνα, τὸ Σαράγεβο, οἱ Σέρρες, ἡ Φιλιππούπολη κ.ά., παρείχε σημαντικές δυνατότητες γιά τήν ἀξιοποίηση τῶν περισευμάτων μέσω τῆς ἀγορᾶς, σχετικά πάντα μέ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Ἴσως ἐδῶ νά κρύβεται ἕνας βασικός λόγος γιά τήν μεγαλύτερη σταθερότητα τῶν φεουδαρχικῶν σχέσεων στά Βαλκάνια. Ἐδῶ, ἡ ἴδια ἡ φεουδαρχική κοινωνία, σ' ἕνα πρῶτο στάδιο, πρόσφερε ἀρκετά εὐνοϊκές συνθῆκες τόσο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ὅσο καί γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς φεουδαρχίας.

Τὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου εἶναι ἐπίσης σημαντικό. Πολλά γεγονότα δείχνουν ὅτι ἡ συσσώρευση χρημάτων σέ προκαπιταλιστική βάση στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία προηγείται κατά πολλοὺς αἰῶνες ἀπὸ τίς πρώτες ἐκδηλώσεις τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ φεουδαρχική πρόσδοδος ἦταν κατά μεγάλο μέρος χρηματική, ἀποτελοῦσε ἤδη οὐσιαστική προϋπόθεση γιά τὴν συσσώρευση χρηματικῶν μέσων στά χέρια τῶν φεουδαρχῶν — φυσικῶν προσώπων, τοῦ Σουλτάνου καί τοῦ περιβάλλοντός του, τοῦ κράτους. Ἀρκετά στοιχεῖα μαρτυροῦν ὅτι ἕνα μέρος τῆς φεουδαρχικῆς προσόδου σέ εἶδος μεταβαλλόταν ἐπίσης σέ χρῆμα μέσω τῆς πώλησης τῶν εἰσοδημάτων τῆς δεκάτης στήν ἐσωτερική καί ἐνμῆρει στήν ἐξωτερική ἀγορά. Ἡ ἐκμίσθωση τῶν φόρων, πού γινόταν μέ τὸ σύστημα τῶν μονκατᾶ⁸, εἶχε συμβάλει

καὶ αὐτὴ στή συσσώρευση χρημάτων καί στήν αὔξησιν τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Ἦδη κατά τὸ τέλος τοῦ 15ου καί τὸν 16ο αἰώνα εἶχαν γίνει συμφωνίες γιά ἑκατομμύρια ἀκτσέ⁹. Χρηματοδοτώντας τοὺς ἐνοικιαστῆς τῶν φόρων καί τοὺς διοικητικούς ὑπαλλήλους γιά τὴν ἐξαγορά τῶν ἀξιομάτων τους, οἱ διάφοροι τοκογλύφοι πραγματοποιοῦσαν τεράστια κέρδη.

Ἐνα μέρος τοῦ συσσωρευμένου κεφαλαίου στήν αὐτοκρατορία ἐπενδυόταν σίγουρα καί καρποφόρα στήν ἐκμετάλλευση τῶν ὀρυχείων, ἄλκων κ.λπ., πού παραχωροῦσε τὸ κράτος σέ ἐξαγοραστῆς φόρων. Ἡ ἀκίνητη περιουσία τῶν πόλεων ἀπέφερε ἐπίσης μεγάλα κέρδη σέ ὀρισμένα ἀστικά στοιχεῖα κυρίως φεουδαρχικῆς καταγωγῆς. Τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὰ ἐνοίκια τῶν μαγαζιῶν καί ἰδιαίτερα τῶν κερβανσαρά¹⁰, τῶν χανιῶν καί τῶν χαμάμ, ἦταν σημαντικά καί ἀποτελοῦσαν τὴν βάση γιά τὴν συσσώρευση χρημάτων στά χέρια μιᾶς μερίδας τοῦ κυρίαρχου στρώματος τῶν πόλεων. Σ' αὐτῆς τῆς μορφῆς τοῦ κεφαλαίου, πού δημιουργήθηκαν σέ φεουδαρχική βάση, πρέπει νά προσθέσουμε καί τὸ ἐμπορικό κεφάλαιο πού ἐμφανίστηκε σέ τοπική βάση: τὸ ἀντιπροσωπεύουν τὰ λείψανα τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας καί οἱ νεόπλουτες ἑλληνικῆς οἰκογένειας πού συσπειρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Παρόλο πού τὸν καιρὸ τῆς τουρκικῆς κατάκτησης εἶχαν χάσει τὸ σημαντικότερο μέρος ἀπὸ τὰ πλούτη τους, ἄρχισαν πάλι νά παίζουν σημαντικό ρόλο στήν οἰκονομική ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας χάρις στά ἀξιώματα πού ἔλαβαν καί σὸ ἐμπόριο πού ἀσκούσαν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Πατριαρχείου. Μὲ τὴν ἐγκατάστασή τους στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες μετὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα ἀνακάλυψαν μιὰ καινούρια, σημαντική πηγή πλουτισμοῦ.

Ἐπιπλέον, τὴν ἐποχὴ πού ἐξετάζουμε, τὸ ἐμπόριο τῆς Ραγούσας ἐπεκτάθηκε πολύ. Τὸ ἐμπορικό τῆς δίκτυο —ἐξαγωγή δερμάτων (ἀκατέργαστων καί κατεργασμένων), μαλλιῶν καί ἄλλων ἀγροτικῶν καί χειροτεχνικῶν προϊόντων— κάλυπτε ἀκόμη καί τὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα κέντρα τῶν Βαλκανίων. Ἐτοῖ ἡ ἐμπορική αὐτὴ δραστηριότητα διέυρνε τὴ σφαῖρα τῆς ἐμπορικῆς καί νομισματικῆς κύκλιοφορίας.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου καί κατά τὸν 16ο αἰώνα, στά πιὸ ἀνθηρὰ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας καί εἰδικὰ στή Θεσσαλονίκη συγκεντρώθηκε ἕνας πυκνὸς ἐβραϊκὸς πληθυσμὸς. Στὴ νέα τους πατρίδα οἱ Ἑβραῖοι συνέχισαν τὴν προηγούμενη παραγωγικὴ τους δραστηριότητα δίνοντας ὠθηση σέ διάφορους κλάδους καί, χάρις σὸ μεγάλο τους κεφάλαιο, τίς ἐμπορικές τους σχέσεις καί τὴν ἐνημερότητά τους, κατέκτησαν πολὺ σύντομα πρωτεύουσα θέση σὸ ἀνατολικὸ ἐμπόριο. Χάρις σ' αὐτοὺς ἡ Θεσσαλονίκη μεταβλήθηκε, ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 17ο αἰώνα, σέ μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερες ἐμπορικές πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς γενικῆς οἰκονομικῆς κατάστασης πού ἔγινε σ' αὐτὸ καί στά προηγούμενα κεφάλαια, βγαίνουν μερικά συμπεράσματα. Κατὰ τὸν 15ο-16ο αἰώνα οἱ ἐμπορικές-νομισματικές σχέσεις ἔφτασαν σ' ἕνα ὀρισμένο στάδιο ἀνάπτυξης. Πραγματοποιήθηκε σημαντικὴ συσσώρευση ἐμπορικοῦ-τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου, πού χρησίμευε στίς συναλλαγές, σὸ σύστημα τῆς ἐξαγορᾶς τῶν φόρων καί στήν τοκογλυφική

δραστηριότητα. Μέρος αυτού του κεφαλαίου πήγαινε βέβαια και στην παραγωγή. Πολύ χαρακτηριστική είναι η οργάνωση στη Θεσσαλονίκη της ύφαντουργίας μάλλινων ύφανμάτων, που απασχολούσε σχεδόν όλο τον έβραϊκό πληθυσμό — μικροβιοτέχνες, μεγάλους εργολάβους, έμπορους κ.λπ. Όμως η βασική προϋπόθεση που εξασφάλιζε τη διαρκή παραγωγή από μερικές χιλιάδες τόπια το χρόνο ήταν η παραχώρηση στους έβραϊους έμπορους του μονοπωλιακού δικαιώματος να αγοράζουν μαλλί από μια σημαντικά έκτεταμένη περιοχή, ενώ η ελεύθερη πώληση του μαλλιού στους άλλους έμπορους δεν επιτρεπόταν παρά μόνο αφού συμπληρώνονταν οι ποσότητες που χρειαζόνταν οι πρώτοι. Αυτό το μονοπωλιακό δικαίωμα παραχωρήθηκε γιατί ολόκληρη η παραγωγή της Θεσσαλονίκης προοριζόταν για την Πύλη.¹¹ Συνεπώς κάθε ανώτερο στάδιο οικονομικής οργάνωσης προϋπέθετε τη δημιουργία ιδιαίτερων μονοπωλιακών δικαιωμάτων και προνομίων για την άνευρεση των πρώτων ύλων και την εξασφάλιση μιάς τακτικής αγοράς. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, παρόμοιες συνθήκες αποτέλεσαν αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη της βιοτεχνικής παραγωγής των βασικότερων κλάδων της ύφαντουργίας στα Βαλκάνια ακόμη και τον 19ο αιώνα, παρότι υπήρχε μια σημαντική αγορά.

Μπορούμε ακόμη να διαπιστώσουμε ότι σημαντικό μέρος της εργατικής δύναμης, αναγκαίας για τα μεγάλα τεχνικά έργα της εποχής, το αποτελούσαν μισθωτοί εργάτες. Πρόσθετη μαρτυρία για τη χρησιμοποίηση ελεύθερης εργασίας αποτελεί και η ανάγκη που παρουσιάστηκε να θεσπιστούν για τους μισθούς των εργατών (isci) διάφοροι κανονισμοί ανάλογοι με εκείνους που ρύθμιζαν τις σχέσεις των ελεύθερων συναλλαγών στο οθωμανικό κράτος.¹²

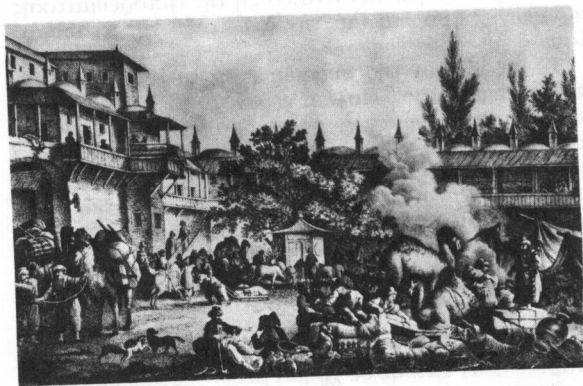
Κατά τον 17ο-18ο αιώνα σημειώνονται όρισμένες αλλαγές στην οικονομική εξέλιξη. Οι δύο αυτοί αιώνες χαρακτηρίζονται από τη σημαντική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στα Βαλκάνια, που εκφράστηκε με το βάθαιμα της περιουσιακής και κοινωνικής ανισότητας του πληθυσμού, με τη συσσώρευση όλο και μεγαλύτερων κεφαλαίων στα χέρια νέων στρωμάτων που ανήκαν στις ύποτελεις εθνότητες: Έλλήνων, Έβραίων, Αρμενίων, Βουλγάρων, Σέρβων κ.λπ. Σ' όλη την οθωμανική αυτοκρατορία και έξω απ' αυτήν δεκάδες εμπορικά πανηγύρια απέκτησαν μεγάλη φήμη κέντρων για την πώληση της ετήσιας παραγωγής του τοπικού πληθυσμού ολόκληρων περιοχών. Σ' αυτούς τους δύο αιώνες η βαλκανική χερσόνησος και η ανατολική Μεσόγειος πέρασαν στο θαλάσσιο ευρωπαϊκό εμπόριο, το λεγόμενο εμπόριο του Λεβάντε, και —στην ξηρά— στο εμπόριο με καραβάνια προς την κεντρική Ευρώπη.

Αυτά τα φαινόμενα τονίστηκαν ιδιαίτερα τον 18ο αιώνα, όποτε οι περίοδοι ειρήνης διαρκούσαν περισσότερο και οι πολεμικές επιχειρήσεις γίνονταν σε περιοχές απομακρυσμένες από τα κεντρικά σημεία της βαλκανικής χερσονήσου. Την πρωτεύουσα θέση στο εμπόριο με την οθωμανική αυτοκρατορία κατέλαβαν η Αγγλία, ή Γαλλία, ή Αυστρία, και ή Γερμανία, αντικαθιστώντας το εμπόριο της Ραγούσας και της Βενετίας.

Αυτή ή αλλαγή έφερε ουσιαστικές μεταβολές και στο ρόλο του τοπικού εμπορικού κεφαλαίου, που έτσι εντάχθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού εμπορίου. Σχεδόν σε όλες τις σπουδαιότερες πόλεις της Μεσογείου, της Κεντρικής Ευρώπης, και λίγο αργότερα της Ρωσίας, εμφανίστηκαν εμπορικές ομάδες από αντιπροσώπους των βαλκανικών λαών. Σιγά σιγά οι έμποροι αυτοί, που ήταν στενά δεμένοι με τους έμπόρους και παραγωγούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας και που έχαιραν της προστασίας των ευρωπαϊκών κρατών, ανέλαβαν σχεδόν αποκλειστικά τις εισαγωγές και εξαγωγές της βαλκανικής χερσονήσου. Αυξήθηκε ή παραγωγή των βιοτεχνικών προϊόντων που είχαν ζήτηση στην τοπική και έξωτερική αγορά, όπως είναι τα δερμάτινα είδη, τα μάλλινα, βαμβακερά και μεταξωτά ύφασματα, τα νήματα, το μαλλί, καθώς και ή παραγωγή των σιτηρών και άλλων αγροτικών προϊόντων, που ήταν αντικείμενα ενός εμπορίου και λαθρεμπορίου που συνεχώς αυξανόταν.

Μεγάλη ώθηση στο ρόλο του τοπικού εμπορικού κεφαλαίου και γενικά της τοπικής αστικής τάξης, που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται κυρίως μεταξύ των Έλλήνων και των Βουλγάρων, έδωσε ή συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή του 1774, που άνοιγε την Μαύρη Θάλασσα στα υπό ρωσική σημαία εμπορικά πλοία. Πολύ γρήγορα στα ρωσικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας εμφανίστηκαν ολόκληροι οικισμοί με μεγάλη έλκτική δύναμη για τον ελληνικό και βουλγαρικό πληθυσμό της βαλκανικής χερσονήσου. Η χαρακτηριστική μορφή αυτών των οικισμών την εποχή που μας απασχολεί όφειλεται άκριβως σ' αυτόν τον πληθυσμό. Αυτά τα χρόνια ή υπό ρωσική σημαία ελληνική εμπορική ναυτιλία γνώρισε αληθινή άνθηση.

Αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης στη βαλκανική χερσόνησο ως τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν ή διαμόρφωση των αστικών τάξεων των διαφόρων βαλκανικών λαών — Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι — που παράλληλα με την οικονομική τους έπιβολή άρχισαν να παίζουν έναν όλο και πιο ενεργητικό ρόλο στη διεύθυνση των εθνικών υποθέσεων, στην τοπική διοίκηση, στην παιδεία κ.λπ. Γεννήθηκε στα Βαλκάνια ή εθνική ιδέα, που ώριμασε περισσότερο στο δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, και συγκεκριμενοποιήθηκε στα εθνικά προγράμματα, το βασικό περιεχόμενο των

Το έσωτερικό ενός καραβανσεράι.
(Αθήναι, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

όποιων έδειχνε μιὰ ώριμη έθνική συνείδηση.

Τὴν ἴδια ἐποχή, τὸ κυρίαρχο ἔθνος ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴ γενική ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Αὐτὸ εἶναι ἓνα εἰδικὸ γνῶρισμα τῆς ὀθωμανικῆς φεουδαρχίας, πού ἔβαλε τὴ σφραγίδα τοῦ σ' ὄλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ παρακμὴ τοῦ σπαχλικοῦ¹³ καὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατιωτικοῦ-τιμαριωτικοῦ συστήματος, πού ἄρχισε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα, δὲν σήμαινε ἀποσύνθεση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀπλῶς ὑπέσκαπτε τὶς ὑλικές δυνάμεις τῆς ὀθωμανικῆς φεουδαρχίας χωρὶς νὰ ὀδηγεῖ στὴ διαμόρφωση νέων παραγωγικῶν σχέσεων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ δραστηριότητα καὶ οἱ προσπάθειες τῆς κορυφῆς τῆς ἄρχουσας ὀθωμανικῆς τάξης ἀπέβλεπαν κυρίως στὸν πιὸ εὐκόλο καὶ σίγουρο τρόπο νὰ ἀποκτήσει μεγαλύτερα εἰσοδήματα σὲ χρῆμα. Βασικὸ τῆς κίνητρο ἦταν ἡ προσπάθεια νὰ δεθεῖ ὄλο καὶ πιὸ στενὰ μὲ τὸν κρατικὸ μηχανισμό, πρᾶγμα πού ὀδήγησε στὴν πλήρη σχεδὸν γραφειοκρατικοποίησή της καὶ στὴν μετατροπὴ της σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ παρασιτικές, ξένες στὴν πρόοδο, φεουδαρχικὲς τάξεις.

Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἄρχουσας ὀθωμανικῆς τάξης ἴσως κρύβεται μιὰ ἐξήγηση τοῦ γεγονότος ὅτι παρὰ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τῆς Δύσης γιὰ τὰ ἀγροτικά προϊόντα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν τους τὸν 18ο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ μεγάλη γαιοκτησία δὲν ἐπεκτάθηκε ἀνάλογα πρὸς τὴ διόγκωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, καὶ δὲν ἐφανίστηκε τὸ φαινόμενο τῆς «δεύτερης δουλοπαροικίας», τόσο χαρακτηριστικὸ στὶς χώρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης τὴν ἴδια ἐποχή. Ὅταν ἡ μεγάλη γαιοκτησία παρουσιάστηκε σὰν μορφή οἰκονομικῆς ὀργάνωσης στὶς κεντρικὲς καὶ ἀνατολικὲς περιοχές τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου, αὐτὸ ὀφειλόταν κυρίως σὲ πλούσιους γαιοκτῆμονες μὴ μουσουλμανικῆς καταγωγῆς, δηλαδὴ σὲ πρόσωπα πού βρισκόνταν ἔξω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ φεουδαρχικὴ τάξη. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἐνῶ στὴ Δύση καὶ στὴ Ρωσία

ἤδη τὸν 18ο αἰῶνα εἶχαν ὀριστικὰ διαμορφωθεῖ δυνάμει μονοεθνικὰ ἢ πολυεθνικὰ κράτη, ὅπου ἡ κυρίαρχη ἐθνότητα ἀνοίγει τὸ δρόμο πρὸς τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἀνάπτυξη, στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία οἱ φορεῖς τῶν νέων καπιταλιστικῶν σχέσεων ἀνῆκαν στὰ ὑποτελῆ ἔθνη. Οἱ ὑπόδουλοι λαοὶ ἔπρεπε στὶς δύσκολες συνθήκες τῆς ἐθνικῆς καταπίεσης, διατρέχοντας ὄλους τοὺς κινδύνους πού συνεπάγεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν ἐμποροπανηγύρεων, νὰ περάσουν ἀπὸ ὄλα τὰ στάδια τῆς μικροπαραγωγῆς ἐμπορευμάτων, τῆς περιουσιακῆς διαφοροποίησης, τῆς βαθμιαίας συσσώρευσης κεφαλαίου, γιὰ νὰ δώσουν ἐπιχειρηματίες καὶ ἐμπόρους, καὶ νὰ προωθήσουν γενικὰ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἔτσι οἱ ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις ὄχι μόνον διαπλέκονταν μὲ τὶς ἐθνικὲς ἀντιφάσεις, ἀλλὰ καὶ ἔδιναν σ' αὐτὲς ἰδιαίτερη ὀξύτητα. Ἡ ὀπισθοδρομικότητα καὶ ἡ ἀποστέωση τῆς ἄρχουσας τάξης καθῶς καὶ οἱ θρησκευτικοὶ κανονισμοὶ πού δέσποζαν σ' ὄλο τὸ κρατικὸ σύστημα, ἔγιναν σύμβολο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἐνῶ κάθε παραχώρηση στὶς ἀπαιτήσεις τῆς καινούριας ἐποχῆς ἐκλαμβάνονταν σὰν παραχώρηση ὑπὲρ τοῦ μὴ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ. Ὅσο πιὸ ἐμφανῆς γινόταν ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν οἰκονομικὸ ρόλο καὶ τὴν ἔλλειψη πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν νεοδημιουργημένων ἐθνικῶν ἀστικῶν τάξεων, ἀνάμεσα στὸ δικὸ τους πολιτικὸ ἐπίπεδο (καρπὸ τῆς συνεχοῦς ἐπαφῆς τους μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ καὶ τῆς συστηματικῆς προσπάθειας νὰ ἐξασφαλιστεῖ λαϊκὴ παιδεία) καὶ τὴν ἀμάθεια τῶν ὀθωμανῶν διοικητῶν, τόσο πιὸ δύσκολα ἦταν ἀνεκτὴ ἡ ἐθνικὴ καταπίεση, ἀσκημένη πάντα μὲ τὶς ἴδιες μεθόδους ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς τουρκικῆς κατάκτησης. Αὐτὸ τὸ εἰδικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς γενικῆς ἐξέλιξης τῶν Βαλκανίων κατὰ τὸν 18ο-19ο αἰῶνα πρέπει νὰ τὸ ἔχουμε ὑπόψη ἀκόμη καὶ ὅταν ἐξετάζουμε φαινόμενα καθαρὰ οἰκονομικοῦ χαρακτῆρα.

μετάφραση ἀπὸ τὰ βουλγαρικά: Γ.Δ.

Τὸ παραπάνω κείμενο εἶναι ἀπόσπασμα τοῦ βιβλίου τοῦ Ν.Τ. «Ἡ βαλκανικὴ πόλη τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα», Σόφια 1972.

1. Γιὰ τὶς σχετικὲς συζητήσεις, βλ. Θεωρητικὰ καὶ ἱστορικὰ προβλήματα πάνω στὴ γέννηση τοῦ καπιταλισμοῦ, Μόσχα, 1969 (στὰ ρωσικά), καὶ Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φεουδαρχία στὸν καπιταλισμὸ στὴ Ρωσία, Μόσχα, 1969 (στὰ ρωσικά).
2. Γιὰ τὶς ἐργασίες πού δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταία χρόνια καὶ περιέχονται ἀναλυτικὰ στὶς ἐθνικὲς βιβλιογραφίες κάτω ἀπ' τοὺς ἀντίστοιχους τίτλους, παραπέμπουμε τὸν ἀναγνώστη σ' αὐτές.
3. Κ. Μάρξ, Τὸ κεφάλαιο, τόμ. 1, Μόσχα 1949, σελ. 719-720 (στὰ ρωσικά).
4. Στὸ ἴδιο.
5. Β.Ι. Λένιν, Περί κράτους, στὰ Ἐκλεκτὰ ἔργα, 4η ἐκδ., τόμ. 29, σελ. 439 (στὰ ρωσικά).
6. Μπ. Τοβέτκοβα, Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς

τουρκικῆς φεουδαρχίας στὶς βουλγαρικὲς περιοχές, μέρος 2ο / Ὁ ὑποτελὴς πληθυσμὸς καὶ ἡ πάλι του κατὰ τῆς τουρκικῆς φεουδαρχικῆς καταπίεσης: Ἐπετηρίδα τοῦ Ἰνστιτούτου Βουλγαρικῆς Ἱστορίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, τόμ. 5, Σόφια 1954, σελ. 115-174 (στὰ βουλγαρικά). Β. Μονταφτασίεβα, Οἱ κατηγορίες τοῦ ὑπὸ τοὺς φεουδάρχες πληθυσμοῦ στὰ ἐδάφη μᾶς ἐπὶ τουρκοκρατίας κατὰ τὸν 15ο-16ο αἰῶνα: Ε.Ι.Β.Ι. (Β.Α.Ε.), τόμ. 9, Σόφια 1960, σελ. 57-90 / Ἡ φεουδαρχικὴ πρόσοδος τῶν τιμαριούχων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία: Ε.Ι.Β.Ι., τόμ. 7, Σόφια 1957 (στὰ βουλγαρικά).

7. Γιὰ τὴν προχωρημένη κοινωνικὴ κατανομή τῆς ἐργασίας στὸ χωριὸ καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες κινήσεων τοῦ ἀγρότη παραγωγοῦ, βλ. σελ. 66-71 αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

8. (Σ.τ.Ε.) μουκατάα (mukâta'a): ἐτήσια μίσθωση ἢ σπομίσθωση (ισόβια: malikane) τῶν δημόσιων ἢ σουλτανικῶν προσόδων ἀπὸ τὸν ἐπικεφαλῆς ἢ (βοεβόδα) ἐνὸς καζὰ (μᾶς ἐπαρχιακῆς διοίκησης. Πρῶτος ὁ μέγας Βεζίρης Ρουστέμ-πασας

- (1544-53), γιὰ νὰ αὐξήσει τὶς προσόδους τοῦ σουλτανικοῦ θησαυροφυλακίου, χρησιμοποίησε τὴν κατ' ἀποκοπὴν, μετὰ ἀπὸ πλειστηριασμό, ἐκμίσθωση τῶν φόρων τῶν σουλτανικῶν χωσίων.
9. (Σ.τ.Ε.) ἀκτοῖ (αἰξε): ἄσπρο, τουρκικὸ νόμισμα (1 γρόσι = 120 ἀκτοῖ).
  10. (Σ.τ.Ε.) κερβανσεράι (καρβανσαρά): μεγάλο δημόσιο κτίριο πού χρησιμοποιεῖται γιὰ κατάλυμα ἀνθρώπων καὶ ζώων τοῦ καρβανιοῦ. Τέτοια ὑπῆρχαν στούς κύριους σταθμοὺς μεγάλων συγκοινωνιακῶν ἀσθριῶν.
  11. J. Emmanuel, Histoire des Israélites de Salonique, τόμ. 1, Παρίσι 1936, σελ. 20.
  12. Ö. L. Barkan, Οἱ νομικὲς καὶ οἰκονομικὲς βάσεις τῆς γεωργίας στὸ ὀθωμανικὸ κράτος κατὰ τὸν 15ο-16ο αἰῶνα, σελ. 28, 96, 330 (στὰ τουρκικά).
  13. (Σ.τ.Ε.) σπαχλίκι (σπαίλικι): μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ἔκτασης γαίης (τιμάρια) πού ἐγκωλύθησε ὁ σουλτάνος στούς σπαχλῆδες (τακτικὸ πικικό). Οἱ σπαχλῆδες ἐπέλεγε ἀντιπροσώπους, τοὺς σουμτασῆδες, οἱ ὁποῖοι καὶ ὄριζαν τοὺς φοροεισπράκτορες.

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνωι

«Τὸ κόκκινο ἄστρο πάνω ἀπ' τὴν Κίνα.»

Ἡ ἐποποιία τῆς Κινεζικῆς Ἐπανάστασης»

τοῦ Edgar Snow

Μετάφραση: Πέτρος Κρητικός. Ἐκδόσεις 70-Πλανήτης/Προμηθεάς, 2 τόμοι, Ἀθήνα 1975/76, σσ. 619 (288 + 331) + φωτογρ. ὕλικὸ

Ὁ ἄμερικανὸς δημοσιογράφος Ἔντγκαρ Σνόου (1906-1971) πρωτοπήγε στὶς περιοχὲς τῶν Κινέζων «Λευκῶν» τὸ 1929 σὰν ἀνταποκριτὴς ἀμερικανικῶν καὶ ἀγγλικῶν ἐφημερίδων. Μὲ τὸν καιρὸ ἐξελίχθηκε σὲ εἰδικὸ γιὰ τὴν Κίνα, τὶς Ἰνδίες, τὴν ΕΣΣΔ, καὶ ἔγραψε ἀρκετὰ βιβλία γιὰ τὶς χώρες αὐτές.

Τὸ *Κόκκινο Ἄστρο* γράφτηκε τὸ 1936 σὲ συνθήκες ποὺ καθόρισαν ὡς ἓναν βαθμὸ τὸν ἀντίκτυπο ποὺ εἶχε ἀλλὰ καὶ τὴ δομὴ του: Ἡ τριπλὴ συμμαχία: Κουόμ-τανγκ (τὸ Ἐθνικιστικὸ Κόμμα τοῦ Σούν Γιατ Σέν) - Κ.Κ. Κίνας - Σοβιετικῆς Ἐνωσης, ποὺ εἶχε συναφθεῖ τὸ 1923 μὲ στόχο τὴν «ἀστικοδημοκρατικὴ» ἐπανάσταση — ἢ ὅποια θὰ μπορούσε, ἔλεγαν οἱ κομμουνιστές, νὰ μετατραπῆ σὲ σοσιαλιστικὴ — καὶ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ милитаристικοῦ καθεστώτος τοῦ Πεκίνου, δὲν ὑπῆρχε πιά τὸ 1927, δύο χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σούν Γιατ Σέν. Τὴ θέση τῆς

εἶχε πάρει ἓνας αἰματηρὸς ἐμφύλιος μεταξὺ τῶν κομμουνιστῶν καὶ τοῦ καθεστώτος τοῦ Νανκίν, ποὺ εἶχε στὴν κορυφὴν τὸν Τσιανγκ Κάι Σέκ καὶ πίσω του τὸ συνασπισμὸ ὅλων τῶν ντόπιων καὶ μὴ ἀντιδραστικῶν δυνάμεων.

Τὸ 1936, λοιπόν, οἱ «Κόκκινοι» βρίσκονται ἤδη στὸν ἔνατο χρόνο εἰδησιογραφικοῦ ἀποκλεισμοῦ, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ ἔντεχνα καλλιεργούμενες φήμες γιὰ «ληστείες», «ὄργια» ἢ καὶ γιὰ τὸ «θάνατο» κομμουνιστῶν ἡγετῶν (ὁ Μάο εἶχε περιπέσει σ' ἓναν τέτοιο δημοσιογραφικὸ θάνατο ὅταν τὸν συνάντησε ὁ Σνόου). Αὐτὸ ἦταν τὸ κλίμα τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ συγγραφέας ἔπαιρνε τὴν μεγάλη ἀπόφαση νὰ περάσει κρυφὰ στὶς κινεζικὲς σοβιετικὲς περιοχὲς μὲ σκοπὸ νὰ τὶς περιγράψει.

Βέβαια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἱστοριογραφία ἔχει γενικὰ περιορισμένη ἐμβέλεια: ὅταν κάποιος, ἀόριστα φιλικὸς πρὸς αὐτὰ ποὺ περιγράφει ἀλλὰ ἀμέτοχος καὶ ἀνεξοικειωτὸς μὲ ἔννοιες ἀναγκαῖες γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ὅ,τι βλέπει (ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ τι νὰ δεῖ), ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ καταστάσεις τόσο πολὺπλοκές καὶ πρωτόγνωρες, μπορεῖ εὐκολὰ νὰ φτάσει νὰ συντάσσει καταλόγους ἐχθροπραξιῶν, νὰ παραθέτει μεμονωμένες πληροφορίες ἢ νὰ συρράφει λεπτομέρειες —προσοφρὰ ὁποῦδήποτε σημαντικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως διαφεύγουν καθοριστικὲς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνιστώσες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ συνθετότητα τῶν διεργασιῶν ποὺ ὁ μελετητὴς θέλει νὰ καταγράψει. (Στὴ χειρότερη περίπτωση καταλήγει σὲ ὑμνολογία ἢ ἀπορροφάται ἀπὸ τὴν ἀστυνομικὴ πλοκὴ τῶν δολοπλοκιῶν —πράγματα γνωστὰ ἄλλωστε ἀπὸ τὴ σχετικὴ μὲ τὸ δικὸ μας κίνημα φιλολογία.)

Στὴν προκειμένη περίπτωση, βέβαια, ὅποιαδήποτε ἀντικειμενικὴ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὶς κινεζικὲς σοβιετικὲς περιοχὲς τοῦ 1936 θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη. Ὁ Σνόου ὅμως ὄχι μόνον εἶναι ἐμπειρὸς δημοσιογράφος, ἐξοικειωμένος μὲ τὰ τῆς Κίνας καὶ γνώστης τῆς γλώσσας τῆς, ἀλλὰ διαθέτει καὶ ἀνεπτυγμένο πολιτικὸ αἰσθητήριο. Ζέρει τί ψάχνει, προσλαμβάνει καὶ ἀποδίδει μὲ ὀξυδέρχεια, καί, ὅταν ἐπεκτείνεται σὲ σφαίρες ἔξω ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητά του

(ποὺ ἄλλωστε φανερὰ ἐπιδιώκει), ἀφήνει νὰ μιλοῦν οἱ εἰδήμονες, δηλαδὴ οἱ κομμουνιστὲς ἡγέτες. Χάση στὴ δεκτικότητά του ἐξελιίσεται καὶ ὁ ἴδιος: ἔξινά ἀνυποψίαστος φίλος (θανυμάζει τὴν προσήλωσή τῶν κομμουνιστῶν στὶς ἀρχές τους, ἀφοῦ ὁ Μάο «θὰ μπορούσε νὰ εἶχε κερδίσει πλοῦτη καὶ ὑψηλὰ ἀξιώματα προδίδοντας τοὺς Κόκκινους στὸ Κουόμ-τανγκ»!), περνᾷ μιὰ φάση ἔντονου προβληματισμοῦ («ἤμουν μπερδεμένος γιὰ τὸ τι σήμαιναν σὲ τελευταία ἀνάλυση ὅλα τούτα»), γιὰ νὰ φτάσει, σὲ τέσσερις μῆνες, στὴν ὠριμότερη ἐνόητα τοῦ βιβλίου του («Κόκκινοι Ὅριζόντες»). Ἐκεῖ, ἐκτιμώντας συνολικὰ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ διεθνὴ κατάσταση σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν κομμουνιστῶν, καταλήγει στὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ Κινεζικὴ Ἐπανάσταση θὰ ἐπικρατήσῃ. Ἦταν αὐτὴ ἡ βεβαιότητα, ὅπως πηγαίνει κι ἀπ' ὅλο τὸ βιβλίο, ποὺ —ἀποκαρδιώνοντας ἐχθροὺς καὶ ἐμφυγώνοντας τοὺς ταλαιπωρημένους φίλους— ἔδειξε ἀπᾶ ὅτι ἡ Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση δὲν ἔμελλε νὰ μείνει μεμονωμένο ἐπεισόδιο, παραξενιὰ τῆς ἱστορίας. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ βιβλίο βγήκε ἀμέσως ἀπ' τὸν ἐκδοτικὸ μηχανισμό τοῦ βρετανικοῦ ΚΚ, μεταφράστηκε σὲ πολλὲς γλώσσες καὶ ἀγκαλιάστηκε ἀπὸ τοὺς Κινέζους κομμουνιστὲς ποὺ τὸ τύπωσαν καὶ σὲ παρτιζάνικες ἀκόμη περιοχὲς (δὲν κρύβεται ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὶς *Δέκα μέρες ποὺ συγγλόνισαν τὸν κόσμο* τοῦ Τζὼν Ρήντ). Αὐτὰ συνιστοῦν ἡδὴ τὴν μεγάλη ἀξία τοῦ βιβλίου τοῦ Σνόου.

Ὁ Σνόου εἶχε ἀναμφισβήτητα συνείδηση τῆς σημασίας τοῦ σπάνιου ὕλικου του (καὶ ἄρα τοῦ ἐπείγοντος τῆς ἐκδόσης), πράγμα ποὺ ἐπηρέασε φαίνεται καὶ τὴν τελικὴ ἐμφάνιση τοῦ κειμένου: Ἀκολουθεῖ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τοῦ ταξιδιοῦ του (Ἰούλιος-Ὀκτώβριος 1936) καὶ δίνει χίμα ἀλλὰ μὲ ἀφοπλιστικὴ ἀμεσότητα γεγονότα σύγχρονα, παλαιότερα, ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ μέλλον, διηγήσεις, περιγραφές, βιογραφίες, συνεντεύξεις — καὶ ὅλα μὲ τὴ σειρὰ ποὺ τὰ ἄκουσε ἢ τὰ εἶδε. Μπορεῖ ἔτσι νὰ μὴν ἐξετάζονται σὲ χωριστὰ κεφάλαια τὰ βασικὰ θέματα ποὺ τὸν ἀσπασχόλησαν, διαπερνοῦν ὅμως ὁλόκληρο τὸ βιβλίο.

Δὲν μπορούμε φυσικὰ νὰ περάσουμε σὲ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν θεμάτων αὐτῶν. Ἀναφέρουμε ἀπλῶς ὅτι στὶς 500 καὶ πάνω σελίδες ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ συνεντεύξεις μὲ ἀνώτερα κομματικὰ καὶ σοβιετικὰ στελέχη· ἀναφορὲς στὴν κινεζικὴ σοβιετικὴ οἰκονομία, στὴν προσπάθεια ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς, στὸν ἄθλο τοῦ

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

χειροκίνητου βιομηχανικού κέντρου, στη συμμετοχή του στρατού στην αγροτική παραγωγική διαδικασία, στην οργάνωση του Κόκκινου Στρατού· αναλύσεις για τη στρατηγική του παρτιζάνικου πολέμου, περιγραφές των σοβιέτ και των άλλων «πολιτικο-οικονομικο-πολιτιστικών» οργανώσεων, παρουσίαση κρίσιμων προβλημάτων (ανάλαφρητισμός, προλήψεις, μειονότητες, θρησκευματα) αλλά και απαρίθμηση των μεταβολών στο νομικό έποικοδόμημα, περιγραφές από επισκέψεις στο Πανεπιστήμιο του Κόκκινου Στρατού, εντυπώσεις από θεατρικές παραστάσεις, από συγκεντρώσεις, από συνομιλίες. (Σ' αυτή του τη διήγηση ο Σνόου διατηρεί σχεδόν πάντα μια απόσταση—άντιμετωπίζει μάλιστα με άγνη ειρωνεία την άνοιχτη προπαγάνδα και τις «άποστηθισμένες» απαντήσεις των μικρών παιδιών—, καμιά φορά όμως παρασύρεται κι αυτός, για να άπολογηθεί άμύχλινα άμεσα μετά για τον «προσηλυτισμό».)

Και μετά είναι βέβαια οι συνεντεύξεις με τον Μάο που μεταφράζονται δυο και τρεις φορές άπ' την μια γλώσσα στην άλλη για να εξασφαλιστεί ή πιστή άπόδοση (που φυσικά ενδιέφερε κυρίως τον Μάο). Ο κομμουνιστής ήγέτης μιλά για τη ζωή του αλλά και για την εξέλιξη της αγροτικής επανάστασης, για το έθνικο πρόβλημα και τον άντιγιαπωνέζικο πόλεμο· για την μακρόχρονη έσωκομματική πάλη που όδηγησε τρεις φορές στη διαγραφή του άπό την Κ.Ε. και τις συγκρούσεις με τον Λι Λι Σάν και τους 28 «μυλοσειβικούς», για τους άπεσταλμένους της Κομιντέν και το ρόλο τους, για το ξεκίνημα του Κόκκινου Στρατού και του πρώτου σοβιέτ («έκτος γραμμής» άρχικά)· τέλος, για τις τέσσερις έκστρατείες που εξαπέλυσε ο Τσιάνγκ Κάι Σέκ ενάντιον των «κόκκινων» περιοχών, και για την πέμπτη που όδηγησε στην ύποχώρηση της Μεγάλης Πορείας. Το βιβλίο του Σνόου πρόσφερε στο κοινό την πρώτη περιγραφή αυτού του ξενιτεμού ένός ολόκληρου κόσμου που διάνυσε συνολικά 6000 μίλια, έδωσε καθημερινά μάχες, διάσχισε ποτάμια και βαλτότοπους, διάβηκε όροσειρές, και έφτασε άποδεκατισμένος αλλά με ήθικό άκμαίο στα βορειοδυτικά της Κίνας. Η Μεγάλη Πορεία, που κράτησε έναν χρόνο, θά ακολουθηθεί άπό τη νέα γραμμή που περιγράφεται αναλυτικά στο βιβλίο: προτάσεις στο Κουόμιτανγκ για τη λήξη του έμφυλιου και διεξαγωγή ολοκληρωτικού πολέμου ενάντιον της Ίαπωνίας άπό το ένιαίο άντιγιαπωνέζικο μέτωπο και την κυβέρνηση Έθνικής Άμύνης, με ταυ-

τόχρονη έγγύηση των λαϊκών δικαιωμάτων.

Στο τελευταίο του, έξαιρετικά ένδιαφέρον κεφάλαιο ο Σνόου αναφέρεται στις πύο πρόσφατες εξέλιξεις και στο πώς πραγματικά συνάπτεται ή συμμαχία, μι ά συμμαχία όμως ιδιαίτερα άντιφαστική και συνεπώς έξαιρετικά εύθραυστη· στο πώς, παρά τις παραχωρήσεις, «το Κομμουνιστικό Κόμμα διατηρεί την ήγεςία πάνω στα προβλήματα των σοβιετικών περιοχών και του Κόκκινου Στρατού και άκόμα διατηρεί την ανεξαρτησία του και την έλευθερία κριτικής στις σχέσεις του με το Κουόμιτανγκ. Σ' αυτά τα σημεία δέν μπορούν να γίνουν παραχωρήσεις... Το Κ.Κ. διατηρεί το δικό του πρόγραμμα και την δική του πολιτική», όπως λέει ο Μάο (σελ. 503)· και στο πώς, άφου το ζήτημα του μελλοντικού καθεστώτος δέν μπορούσε να λυθεί, ή σύγκρουση διεξάγεται σφοδρή στους κόλπους της ίδιας της συμμαχίας. Ήδη, όπως λέει ο Σνόου στον έπίλογο του 1944, συμμαχία ουσιαστικά δέν ύφίσταται άπό το 1939, και πέντε χρόνια άργότερα άρχίζει ο δεύτερος έμφύλιος.

Πρέπει όποσδήποτε να εξαόουμε δύο σημεία που προκύπτουν με σαφή τρόπο άπό το βιβλίο και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον. Το πρώτο είναι ή τόσο σημαντική για την έποχή κατάρριψη κάθε μύθου περι «ρουβλικών της Μόσχας», περι στρατού-«οργανέτου του Στάλιν» κ.λπ. Ο Σνόου καταθέτει άτράνταχτα στοιχεία για το πώς οι Κινέζοι κομμουνιστές χρόνια ολόκληρα άγωνίστηκαν υπεράνθρωπα στηριγμένοι στις δικές τους δυνάμεις, όντας άποκομμένοι (και με φυσικό άκόμη άποκλεισμό) άπό τη Σοβιετική Ένωση. Χαρακτηριστικό είναι ότι τις άποφάσεις του 7ου συνεδρίου της Διεθνούς τις έμαθαν μετά άπό έναν χρόνο και ότι έκαναν τρία χρόνια να πιάσουν στα χέρια τους το θεωρητικό της όργανο, την *Ίμπρεκάρ*. Όσο για την ένίσχυση που έφτανε άπό την ΕΣΣΔ τον καιρό της πρώτης συμμαχίας (πρίν άπό το 1927), αυτή την ιδιοποιήθηκε σχεδόν στο σύνολό της ο Τσιάνγκ Κάι Σέκ.

Το δεύτερο σημείο είναι ο βαθύς διεθνισμός των Κινέζων κομμουνιστών, σε έποχή μάλιστα τέτοιας όξυνσης του έθνικου ζητήματος, που παρόμοιές της δέν δυσκολεύτηκαν να παρασύρουν (και άκόμη παρασέρνον) τόσο κομμουνιστικά κόμματα στη δίνη του έθνικισμού. Η μεγάλη έγνοιά τους για τα γεγονότα του Ίσπα-

νικου Έμφυλιου και την τύχη του Λαϊκού Μετώπου της Γαλλίας, και, το σπουδαιότερο, οι συνεχείς και επίμονες άναφορές στο «δημοκρατικό φρόνημα του γιαπωνέζικου στρατού», ή πίστη στους συμάχους «γιαπωνέζους πρόεταίρους» και ή «βεβαιότητα της γιαπωνέζικης επανάστασης» με την εξέλιξη του πολέμου άρχουν για να στηρίξουν τα λεγόμενα του Σνόου (όπως άλλωστε και οι θέσεις τους για την αυτοδιάθεση των μωαμεθανικών και θιβητιανών λαών και των λαών της Κορέας, της Φορμόζας και της Έξ. Μογγολίας).

Όσον άφορά, τέλος, τις σχέσεις του ΚΚΚ με το ΚΚΣΕ και τη Διεθνή, ο Σνόου, παρ' όλη την έπιφυλακτικότητά του, έχει άρχισι να διαμορφώνει τη γνώμη πώς τα κρατικά συμφέροντα της ΕΣΣΔ δέν συμπλέουν πάντα με τα συμφέροντα της κινέζικης επανάστασης και συχνά κάνει υπαινιγμούς προς αυτή την κατεύθυνση. Η άρκετά διάφανη προσπάθειά του να εκμαιεύσει άνάλογες άπαντήσεις άπό τον Μάο δέν τελεσφορεί, και στην «καλύτερη» περίπτωση άποκομίζει μισόλογα ή σφοδρές προσωπικές επίθεσεις ενάντιον των άπεσταλμένων της Διεθνούς (Μποροντίν, Μ.Ν. Ρόν και Μπόσιν) για χειρισμούς που άποδείχτηκαν ολέθριοι.

Λεπτομέρειες για το ζήτημα αυτό περιλαμβάνονται στις άρχικά άδημοσίευτες συνεντεύξεις του με τον Μάο και στις σημειώσεις που κατοπινά πρόσθεσε ο συγγραφέας στο βιβλίο. Με την ευκαιρία σημειώνουμε ότι οι συνεντεύξεις αυτές πρωτοεμφανίστηκαν άρκετά χρόνια άργότερα, και τις βρίσκει κανείς μαζί με τις σημειώσεις, χρονολογικό πίνακα, βιογραφίες και μι ένδιαφέρουσα βιβλιογραφία στην άγγλική έκδοση του 1972. Η έλληνική μετάφραση—μάλλον πρόχειρη και όχι πάντα άκριβής— έγινε άπό την άμερικανική έκδοση του 1938 και περιλαμβάνει έτσι μόνο τις βιογραφίες (που φτάνουν ως τα χρόνια μας) και ένα συμπλήρωμα για την περίοδο 1937-45.

Μιλήσαμε για την ιστορική άξία του βιβλίου. Το *Κόκκινο Άστρο* δέν σταματά όμως εκεί. Μπορεί ο Σνόου να μι δείχνει να ένδιαφέρεται συγκεκριμένα για την ταξική σύσταση, άς πούμε, και τη δομή του ΚΚ, για την άστική τάξη, έθνική και μη, για την εργατική τάξη, την κατάσταση της, την οργάνωσή της και την ιδεολογία της, για την ύπαρξη άλλων τάξεων, τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής και τη διαπλοκή των τρόπων παραγωγής στις σοβιετικές και

Και γραμμιατα γνωρίζω και γραμμιατα γνωρ

μη περιοχές, ή για μιὰ πιό ολοκληρωμένη διερεύνηση του αγροτικού προβλήματος και του ιμπεριαλιστικού παράγοντα. Ἀπαντήσεις όμως ή στοιχεία ἀπαντήσεών στα περισσότερα ερωτήματα βρίσκονται διάσπαρτες σ' ὄλοκληρο τὸ βιβλίο. Ὁ συγγραφέας πετυχαίνει λοιπὸν νὰ μᾶς δώσει ἕνα κομμάτι τῆς ἱστορίας τῆς Κίνας μέσα ἀπὸ τὰ βιώματα τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς, μᾶς ἐξοικειώνει με τὶς βασικὲς ἐπιλογὲς τοῦ Κόμματος, σηματοδοτεῖ τὴ δυναμικὴ τῆς ταξικῆς σύγκρουσης, καὶ μᾶς ἐφοδιάζει με πλῆθος πληροφοριές. Ὅλα αὐτὰ κάνουν τὸ βιβλίο χρήσιμο καὶ στὸν σημερινὸ μελετητῆ

τῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὰ ἰσχνὰ ἑλληνικὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα (ἔχω ὑπόψη μου μόνο τὸ βιβλίο τῆς E. Collotti Pischel, *Ἱστορία τῆς Κινέζικης Ἐπανάστασης*, Ἐξάντας, Ἀθήνα 1975, καὶ τὸ βιβλίο *Ἡ Μεγάλὴ Πορεία*, ἐπιμ. Π. Ἐλατινός, ἔκδ. Μαρσῦας, γ.χ.ἔ.). Καλὸς σύμβουλος πάντως γιὰ ξενόγλωσση βιβλιογραφία γιὰ τὰ χρόνια 1921-37 εἶναι ὁ σχετικὸς πίνακας στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ 1972 (*Red star over China*, Pelican Books).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΡΑΣ

κατεστημένη δομῆ, τὴν ἐκτίμησή του πρὸς τὴν τόλμη, τὴν πρωτοβουλία, τὴν πίστη του στὴν ἀνάγκη συγκρότησης προσωπικῆς ἀποψῆς.

Τὰ 10 κείμενα τῆς πρώτης ἐνότητας (περίοδος 1956-1965) εἶναι κατὰ κύριο λόγο ὁμιλίες τοῦ Μάο σὲ διασκεψίσεις, συνειδήσεις κ.ἄ. κομματικῶν ἢ κρατικῶν ὀργάνων, με ἐξαίρεση δύο συνεντεύξεις (σὲ Χιλιανούς δημοσιογράφους καὶ σὲ Ἰάπωνες σοσιαλιστὲς ἐκπροσώπους) καὶ μιὰ συνομιλία με τὸν Ἀντρέ Μαζώ (1965). Κεντρικὸ ζήτημα, στὸ ὁποῖο ἐπανερχεται συχνὰ ὁ Μάο, οἱ σχέσεις Κίνας - ΕΣΣΔ: ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐκτίμηση, μετὰ ἀπὸ τὸ 20ῦ Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, πού συνοψίζεται στὴ θέση «παρὰ τὰ προβλήματα, ἀπαραίτητὴ ἢ σύνδεση με τὴν ΕΣΣΔ», στὴν κριτικὴ τοῦ σοβιετικοῦ προτύπου, ὡς τὴν ἀνοιχτὴ δήλωση ὅτι «ἡ ΕΣΣΔ ἔχει πάρει τὸν δρόμο τῆς παλινδρόθωσης τοῦ καπιταλισμοῦ». Θίγοντας διεξοδικότερα ὀρισμένα διεθνή προβλήματα τῆς περιόδου (Ταϊβάν, Μέση Ἀνατολή - Λίβανος, Λατινικὴ Ἀμερικὴ, καί, στὸ σοσιαλιστικὸ στρατόπεδο, Οὐγγαρία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία), ὁ Μάο ἀναλύει τὶς βασικὲς πτυχὲς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Κίνας: ὁ ρόλος τῶν ἀνὰ τὸν κόσμο ἐστιῶν ἔντασης στὴν ὑπόθεση τῆς ἐπανάστασης, «ὅπου ὑπάρχει πύον καλύτερα νὰ βγεῖ», ἡ Κίνα δὲν ἐπιτίθεται ἀλλὰ «ὑποστηρίζει τὸν πόλεμο κάθε λαοῦ ἐναντία στὸν ἱμπεριαλισμὸ» κ.λπ.

Τὰ 20 κείμενα πού ἀκολουθοῦν γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ (περίοδος 1955-1972) εἶναι κυρίως ἀποσπάσματα ἀπὸ ὁμιλίες τοῦ Μάο σὲ κομματικὰ ὄργανα, ἀπὸ ἄρθρα καὶ μπροσουρές, μαζί με μιὰ ἐπιστολὴ στὴ γυναίκα του καὶ μιὰ ἐκτεταμένη συζήτηση με ἡγέτες τῶν Κόκκινων Φρουρῶν κατὰ τὸ τέλος τῆς Πολιτιστικῆς Ἐπανάστασης. Καθὼς σὲ κάθε κείμενο (πού συμπίπτει με τὶς κρίσιμες στιγμὲς κάποιας ἐκστρατείας) ὁ Μάο συνοψίζει τὶς προηγούμενες ἐμπειρίες, ἀσκεῖ κριτικὴ καὶ χαράζει τὴ νέα πορεία, τὸ σύνολο ἀπεικονίζει τὴν ἰδιότυπη πορεία τῆς Κίνας πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, μέσα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες μαζικὲς ἐκστρατείες καὶ κινήματα (ἄγνωστα ἄλλωστε τὰ περισσότερα), με κορύφωμα τὸ «Μεγάλὸ Ἄλμα Μπροστὰ» (1958-1960) καὶ τὴ Μεγάλὴ Πολιτιστικὴ Ἐπανάσταση (1966-1969). Ἀκόμη: τὸ συνεταιριστικὸ κίνημα, ἡ ἐκστρατεία τῶν «Ἐκατὸ Λουλουδιῶν», τὸ κίνημα τῶν κοινοβίων, τῆς μελέτης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς σοσιαλιστικῆς διαπαιδαγώγησης κ.ἄ.

Ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Μάο καὶ τὴ στάση του στὶς διαφορετικὲς συγκυρίες, ἀναδειχνο-

«Ἄγνωστα Κείμενα»

(Λόγοι, συζητήσεις, συνεντεύξεις, ἐπιστολές)

τοῦ Μάο τσέ Τουνγκ

Μετάφραση: Ἀγγέλα Βερυκοκάκη-Ἀρτέμη, Νέα Σύνορα, Ἀθήνα 1976, σσ. 352.

Τὰ 43 «ἄγνωστα κείμενα» τοῦ Μάο Τσέ Τουνγκ εἶναι ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀπομαγνητοφωνημένες ὁμιλίες, συζητήσεις, συνεντεύξεις, ἄρθρα καὶ ἐπιστολές πού, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ πρόλογος τοῦ ἐκδότη, τὰ περισσότερα κυκλοφόρησαν «ἀπὸ τοὺς ἀκτιβιστὲς τῆς Μεγάλῆς Πολιτιστικῆς

Ἐπανάστασης καὶ τῶν κατοπινῶν ἰδεολογικῶν ἐκστρατειῶν». Ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὰ ἀγγλικά, ἀλλὰ στὴν ἀντίστοιχη συλλογὴ τῶν ἐκδόσεων Pelican πού ἔχει κάνει ὁ κινεζολόγος Stuart Schram περιλαμβάνονται δύο ἀκόμη κείμενα, πού δὲν ὑπάρχουν στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, καὶ ὅπωςδήποτε περισσότερες ὑποσημειώσεις. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ὑποσημειώσεις, πού συνοδεύουν τὰ κείμενα στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, μολονοτὶ πολυάριθμες, δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς γιὰ κάποιον πού δὲν ἔχει ἐξοικειωθεῖ με τὴ σύγχρονη ἱστορία τῆς Κίνας, τὶς ἐσωκομματικὲς διαμάχες, τὸ ρόλο συγκεκριμένων ἀτόμων (οἱ ὑποσημειώσεις μᾶς πληροφοροῦν μονάχα γιὰ τὶς θέσεις πού κατεῖχαν), τὸ χαρακτηριστὴ τῶν ἀλλεπάλληλων ἐκστρατειῶν καὶ κινήματων κ.λπ.

Τὰ κείμενα εἶναι ὅλα τῆς περιόδου 1950-1972 καὶ ἔχουν κατανεμηθεῖ σὲ 4 ἐνότητες: 1. γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, 2. γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ, 3. γιὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα, 4. γιὰ τὴν προσωπικότητα.

Οἱ δύο πρώτες ἐνότητες ἀποτελοῦν καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ βιβλίου. Τὰ ὀλιγάριθμα κείμενα τῆς τρίτης ἀναφέρονται σὲ ἐπιμέρους προβλήματα οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς (ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαϊκοαπελευθερωτικοῦ στρατοῦ στὴν παραγωγή - 1949, ἡ κινεζικὴ ἱατρικὴ, ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων, τὰ ἰδιογράμματα), ἐνῶ ἡ τέταρτη ἐνότητα ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ «παραινέσεις πρὸς νέους», μιὰ καὶ τὸ κύριο βᾶρος τῆς τὸ δίνουν δύο συζητήσεις τοῦ Μάο — με τὴν ἀνιψία του καὶ τὸν ἀνιψιὸ τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Κόμματος Μάο Γυὰν Χαίν—, κείμενα ἰδιαίτερα δηκτικά, πού ἀκτινοβολοῦν τὴν ἀνεξάντλητα κριτικὴ διάθεση τοῦ Μάο ἀπέναντι σὲ κάθε

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

ται ορισμένες σταθερές, που ένπνευσαν την πολυτάραχη 20ετή σχεδόν αυτή πορεία:

ή πάλι των τάξεων συνεχίζεται και μετά από την επανάσταση,

ή διαρκής κινητοποίηση των μαζών για τη λύση των αντιθέσεων,

άνοιχτη κριτική και αυτοκριτική, διδασκόμαστε από τὰ λάθη,

διαπαιδαγώγηση όσων ξεφεύγουν από τον επαναστατικό δρόμο,

ή πολιτική και ιδεολογική δουλειά στην πρώτη γραμμή,

αντιγραφειοκρατική μέθοδος δουλειάς, όχι τυφλή αντιγραφή του σοβιετικού προτύπου.

Το μεγαλύτερο και ίσως πιο σημαδιακό κείμενο, ή συζήτηση με τους Κόκκινους Φρουρούς τον Ιούλιο του 1968, όταν ο Μάο είχε ήδη καλέσει τους εργάτες και το στρατό να επέμβουν στη συνεχιζόμενη δια-

μάχη στα πανεπιστήμια, μολοντί απαιτεί πραγματική αποκορυφώρηση λόγω της σωρείας των ονομάτων, φραξιών και κινήματων που αναφέρονται, αποτελεί πραγματικά πολύτιμο ντοκουμέντο για τον τρόπο παρέμβασης του Μάο στις κρίσιμες στιγμές. Τέλος, επανειλημμένα ο Μάο αναφέρεται στο πρόβλημα του ρόλου της προσωπικότητας και της προσωπολατίας, άποσαφηνίζοντας —πολλές φορές άποστομωτικά— μερικές πτυχές του «κινεζικού δρόμου».

Η έλληνική μετάφραση, παρ' όλες τις ατέλειές της διατήρησε τη ζωντάνια του προφορικού λόγου, που αποτελεί όπωσδήποτε μεγάλο χάρισμα των «κειμένων». Τα κείμενα συνοδεύονται από σύντομο χρονολογικό πίνακα των έσωτερικών εξέλιξεων της Κίνας, για την περίοδο 1949-1972.

X.A.

και εκδόσεις Χρόνος, 1975, σσ. 550.

Τρεις μεγάλες διαμάχες στο φιλοσοφικό μέτωπο στην Κίνα (1949-1964), Ξερόγλωσσες εκδόσεις του Κρατικού Έκδοτικού Οργανισμού της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας, μτφρ. από την άγγλική Βασ. Καμπίτσης, Άθήνα 1975, σσ. 93.

Το νέο Σύνταγμα της Λαϊκής Κίνας και ντοκουμέντα της 4ης Λαϊκής Έθνοσυνέλευσης, μτφρ. από επιτροπή με βάση το Peking Information, άρ. 4, Λαϊκές Έκδόσεις, Άθήνα 1975, σσ. 66.

Γιάο Βέν Γιουάν, Για την κοινωνική βάση της αντικομματικής κλίμακας του Λιν Πιάο, μτφρ. Πάρι Γαβαλά. Ιστορικές Έκδόσεις/Κινέζικα Ντοκουμέντα, Άθήνα 1975, σσ. 29.

Τσάγγκ Τσουέν Κιάο, Για την ολοκληρωτική δικτατορία πάνω στην άστική τάξη, μτφρ. Π.Γ. Ιστορικές Έκδόσεις/Κινέζικα Ντοκουμέντα, Άθήνα 1975, σσ. 27.

Σειρά «Πώς να γνωρίσουμε καλύτερα την Κίνα», Έκδόσεις Γ. Φέξη, Άθήνα 1962-65.

ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΙΝΑ

(έπιλογή)

Π. Έλατινός (σύνθεση-έπιμέλεια), *Η Μεγάλη Πορεία. Η έποποιία του Κινέζικου Λαού*, Μαρούσι, χ.χ.έ., σσ. 319 + φωτογρ. Edgar Snow, *Το κόκκινο άστρο πάνω άπ' την Κίνα. Η έποποιία της Κινέζικης Έπανάστασης*, 2 τόμοι, μτφρ. Π. Κρητικός. Έκδόσεις 70-Πλανήτης/Προμηθέας, Άθήνα 1975/76, σσ. 619 (288+331) + φωτογρ.

Enrica Pischel Collotti, *Ιστορία της Κινέζικης Έπανάστασης*, μτφρ. Ε. Σωτηροπούλου. Έξάντας, Άθήνα 1975, σσ. 414.

Σάολ Μπεττελέμ. «Κίνα και ΕΣΣΔ: Δυο πρότυπα έκβιομηχάνισης», στο *Μελέτες και άρθρα*, Στοχαστής, Άθήνα 1974, σσ. 25.

Σάολ Μπεττελέμ, *Πολιτιστική Έπανάσταση και βιομηχανική όργάνωση στην Κίνα*, μτφρ. Στ. Δημητρίου. Γη, Άθήνα 1975, σσ. 175.

Σάολ Μπεττελέμ - Ζ. Σαριέρ - Ε. Μαροζιό, *Η οικόδομηση του σοσιαλισμού στην Κίνα*, μτφρ. Μπ. Γεωργούλας. Στοχαστής, Άθήνα 1976, σσ. 255.

Γ. Χίντον, *Πολιτιστική Έπανάσταση στην Κίνα. Ένας σταθμός στην Ιστορία*, μτφρ. Κάτια Λεμπέση. Κύτταρο, Άθήνα 1975, σσ. 133.

Μ. Καζάνιν, *Η Κίνα στη δεκαετία του '20*, μτφρ. Δ. Κωστελένος. Πλανήτης, χ.χ.έ., σσ. 322.

Ε. Λ. Γουίλντ - Μπ. ΜακΦάρλεϊν, *Ο κινέζικος δρόμος για το σοσιαλισμό*, μτφρ. Α. Χατζιδάκης. Κύτταρο, Άθήνα 1975, σσ. 285 + φωτογρ.

Catherine Quiminal, *Η έξωτερική πολιτική της Κίνας*, μτφρ. Θ. Παραδέλη. Γη, Άθήνα 1976, σσ. 284.

Το 10ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας, σειρά Νά ύπηρετούμε το λαό, χ.χ.έ., σσ. 64.

Κλωντ Μπρογιέλ, *Η γυναίκα στην Κίνα. Το μισό τ' ουρανού*, μτφρ. Έλένη Παπαροδού. Κύτταρο, Άθήνα 1975, σσ. 245 + φωτογρ.

Ροζέ Γκαρωντύ, *Το κινέζικο πρόβλημα*, μτφρ. Άπ. Σπήλιος. Βέγας, χ.χ.έ., σσ. 272.

Jan Myrdal, *Ένα κινέζικο χωριό στην Πολιτιστική Έπανάσταση*, μτφρ. Γ. Γαλανόπουλος. Έξάντας, Άθήνα 1976, σσ. 128.

Άκαδημία ΕΣΣΔ, *Κριτική των θεωρητικών άρχών του Μαρξισμού*, μτφρ. Δ. Παγιώτας. Πλανήτης, χ.χ.έ., σσ. 345.

Συζητήσεις στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Έπίσημα κείμενα των Κομμουνιστικών Κομμάτων, Έκδόσεις Διάλογος, 1963,

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΑΟ ΤΣΕ ΤΟΥΝΓΚ

Άπαντα (Έκλογή), 4 τόμοι (1. Κείμενα 1926-37, μτφρ. Ν. Συλβάνου, σσ. 366, 2. Κείμενα 1937-38, μτφρ. Ν. Συλβάνου, σσ. 237, 3. Κείμενα 1938-41, μτφρ. Σ.Δ.Ρ., σσ. 263, 4. Κείμενα 1941-45, μτφρ. Α. Κωνστανταρόπουλου, σσ. 413), έκδ. Μόρφωση, Άθήνα 1956/1960.

Έκλογή έργων, τόμος 1, μτφρ. Κ. Γεωργίου - Ρ. Οικονόμου. Ιστορικές Έκδόσεις, Άθήνα 1967, σσ. 362.

Τέσσερα Φιλοσοφικά δοκίμια (Για την πρακτική, Για την αντίθεση, Για τη σωστή λύση των αντιθέσεων στους κόλπους του λαού, Άπό πού προέρχονται οι σωστές ιδέες), μτφρ. Σ. Μ. Σιδεράς. Καρανάσης, Άθήνα, χ.χ.έ. (1966¹), σσ. 168. (Στις Ιστορικές Έκδόσεις: *Για την πράξη, Για τις αντιθέσεις, Για την όρθή λύση των αντιθέσεων ανάμεσα στο λαό*, σέ χωριστές μπροσουρες.)

Άποσπάσματα από τὰ έργα του Προέδρου Μάο Τσε Τούνγκ, Ξερόγλωσσες εκδόσεις, Πεκίνο 1972, σσ. 316.

Η σκέψη του Προέδρου Μάο Τσε Τούνγκ, όπλο άκατανίκητο, μτφρ. Έλλη Άλεξίου. Καρανάσης, Άθήνα 1972, σσ. 111.

Για την οικόδομηση του σοσιαλισμού. Κριτική στον Στάλιν και την ΕΣΣΔ, μτφρ. Έλλη Λεπτουργού. Έκδόσεις του Λαού, Άθήνα 1975, σσ. 197.

και γραμματα γνωριζω γραμματα γνωρ

Το Κόκκινο Βιβλίο, Έκδ. Μ. Γεροντή, Αθήνα, χ.χ.ξ., σσ. 227.

Η Νέα Δημοκρατία, Έκδ. Γεο. Αναγνωστίδη, Αθήνα, χ.χ.ξ., σσ. 175. (Το ίδιο βιβλίο και στις Ιστορικές Εκδόσεις.)

Ο ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας στον εθνικό πόλεμο, και Η ανεξαρτησία και η αυτονομία στους κόλπους του ενιαίου μέτωπου, μτφρ. από επιτροπή. Λαϊκές Εκδόσεις, 1975, σσ. 39. (Στις Ιστορικές Εκδόσεις, σε χωριστές προσουρες: Η Κινέζικη Έπανάσταση και το Κ.Κ. Κίνας, μτφρ. Ρόζα Οικονόμου, 1975, και Το πρόβλημα της ανεξαρτησίας και της αυτονομίας στο ενιαίο μέτωπο.)

Για ένα σωστό στυλ δουλειάς μέσα στο Κόμμα, και Έναντια στο στερεότυπο στυλ μέσα στο Κόμμα, μτφρ. από επιτροπή. Λαϊκές Εκδόσεις, 1975, σσ. 58. (Στις Ιστορικές Εκδόσεις: Να βελτιώσουμε το στυλ δουλειάς του κόμματος.)

Για τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, μτφρ. από επιτροπή. Λαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1974, σσ. 32.

Μια σπίθα μπορεί να ανάψει φωτιά σε όλο τον κόσμο, Γιάν. Χοτζέας. Ιστορικές Εκδόσεις, Αθήνα 1975, σσ. 31.

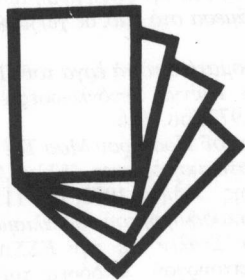
Να βελτιώσουμε τον τρόπο της μελέτης μας, μτφρ. Γ. Χοτζέας. Ιστορικές Εκδόσεις, Αθήνα 1965, σσ. 23.

Ο ιμπεριαλισμός και όλοι οι αντιδραστικοί είναι χάρτινες τίγρεις, μτφρ. Γ. Χοτζέας. Ιστορικές Εκδόσεις, Αθήνα 1975, σσ. 47.

Ανάλυση των τάξεων της κινέζικης κοινωνίας, μτφρ. Γ. Χοτζέας. Ιστορικές Εκδόσεις, Αθήνα 1975, σσ. 23.

Μερικά ζητήματα σχετικά με τις μεθόδους καθοδήγησης, μτφρ. Γ. Χοτζέας. Ιστορικές Εκδόσεις, Αθήνα 1965, σσ. 15.

Χ.Α. - Γ.Κ.

σύγχρονος κινηματογράφος '76

ΕΙΔΙΚΟ ΔΙΠΛΟ ΤΕΥΧΟΣ 9-10

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ

- Ιστορική και κριτική ανάλυση των πτυχών του φανταστικού
- Τέρατα, Βαρπίρ, Βρυκόλακες στον κινηματογράφο
- Μελέτη για την ταινία Κίνγκ Κόνγκ
- Ειδική παρουσίαση του ΤΕΡΕΝΣ ΦΙΣΕΡ κι αποσπάσματα από το σενάριο της ταινίας του Δράκουλας ο βρυκόλακας των Καρπαθίων
- και μια προσέγγιση των «υποπροϊόντων» ταινίες καταστροφής με άφορμη Τα Σαγόνια του Καρχαρία, κ.α.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΑΛΛΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΣΤΗ ΖΑΝ ΡΟΥΣ

- Παρουσίαση, γενική θεώρηση του έργου του, φιλομορφία
- Αποσπάσματα από το σενάριο και κριτική της ταινίας Το κυνήγι του λιονταριού με τόξο

ΙΝΓΚΜΑΡ ΜΠΕΡΓΚΜΑΝ: ανάλυση του έργου του και μελέτη των ταινιών: Μαγεμένος Αύλος - Σκηνές από ένα γάμο

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΕΝΟΣ ΑΛΛΟΥ ΒΙΣΚΟΝΤΙ: κείμενο-αφιέρωμα στη θεματική του Βισκόντι

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΕΛΑ: το φαινόμενο της τρέλας κι η αντιμετώπιση του σε μερικές πρόσφατες ταινίες

ΒΛΕΜΜΑ/ΜΕΤΑΜΦΙΕΣΗ/ΚΙΝΗΣΗ: ύψεις του κλασικού αμερικάνικου κινηματογράφου

ΚΑΝΝΕΣ 1976: αναλυτικά κείμενα για τις ταινίες του φεστιβάλ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΑΙΝΙΩΝ: (Έγκλημα Αγάπης, Θεέ μου πόσο χαμηλά έπεσα. Νάσβιλ, Ιστορία της Άντελ-Ούγκω, Ανήθικες Ιστορίες, Επάγγελμα Ρεπόρτερ)

Ειδήσεις και σχόλια για τις νέες ελληνικές ταινίες

200 σελίδες

100 δραχμές

Κυκλοφορεί

Στά περίπτερα και τὰ βιβλιοπωλεία